

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDDƏ
II CİLD

XVII–XVIII əsrlər

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

44163
M48

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİ TARİXİ

DÖRD CİLDDƏ
II CİLD

XVII-XVIII əsrlər

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

252405

Müəlliflər:

Rəhilə Məhərrəmov
filologiya elmləri doktoru, professor
Firuzə Fərənci
filologiya elmləri namizədi

Redaktor:

Sevil Mehdiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ISBN 978-9952-448-08-5

494.361'09-dc22

Azərbaycan ədəbi dili – Tarix

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə. II cild.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 328 səh.

XVII əsrin əvvəllərindəki əsasən Füzuli ədəbi məktəbindən qaynaqlanan Azərbaycan ədəbi dili XVII-XVIII yüzilliklərdə üstünlüyü daha çox xalq dili üslubuna verərək, Vəqif ədəbi məktəbinin yaranmasına münbit zəmin olmuşdur.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin inkişafı boyu Azərbaycan ədəbi dili ənənəvi klassik üslubdan uzaqlaşaraq, xalq ədəbi dili üslub xəttinin üstünlük kəşb etməsi ilə səciyyələnir.

Bu kitab dövrün ədəbi dilinin əsas istiqamətlərini əks etdirən dahi söz ustaları Q.Təbrizi, S.Təbrizi (XVII əsr), habelə M.P.Vaqif, M.V.Vidadi və XVIII əsrdə yazıya alınmış dövrün ədəbi dilinin milli zəmində inkişaf xəttini işıqlandıran "Şəhriyar" dastanının dil materialı əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi-diaxronik istiqamətdə elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edilmişdir.

© "Şərq-Qərb", 2007

BİRİNCİ HİSSƏ

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

GİRİŞ

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan xalqının həyatında bir sıra hadisələrlə yadda qalmışdır. Bu dövrlərdə Azərbaycan Türkiyə və İranla müharibələri meydanında talanıb qarət edilirdi. Bu müharibələr Azərbaycan xalqının iqtisadi həyatına təsir etdiyi kimi, onun mədəni inkişafına çox ağır zərbələr endirirdi. Bununla belə, XVI əsrdə ölkəmiz Yaxın Şərqi qabaqcıl ölkələrindən biri olaraq qalırdı.

XVII əsrin I rübündən müharibələrin səngiməsi, yaxın dövlətlərlə iqtisadi-siyasi əlaqələrin tədricən artması, ticarət və xırda sənətkarlığın dirçəlməsi Azərbaycanın həyatında özünü göstərirdi. Qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanla Rusiya arasında olan ticarət münasibətləri, xüsusən XVII əsrin ortalarından yenə də qüvvətlənməyə başladı.

Eyni zamanda Səfəvi dövləti də ona külli miqdarda qazanc verən Azərbaycanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər hazırlayırdı. Şah Abbasın xələfləri dövründə ölkədə nisbətən yaşayış bərpa olunduğundan Azərbaycan ədəbiyyatı yenidən inkişaf yoluna istiqamət aldı. Saray ətrafında toplaşan şairlər hökmdarların tərfinə həsr olunmuş qəsidələr və məclislərdə oxumaq üçün qəzəllər, habelə dinin təbliği üçün şeirlər yazırdılar. Bununla belə, xalqa üz tutub, saraydan uzaqlaşma meyilləri də genişlənirdi: bir çox istedadlı şairlər tədricən saraydan ayrılırdılar. Məsələn Saib Təbrizi və Məsihi kimi sənətkarlar yalnız saraydan uzaqlaşdıqdan sonra xalq tərəfindən sevilməyə başladılar. Xüsusilə Saib Təbrizi anadilli şeirlərinin çox hissəsinə saraydan uzaqlaşdıqdan sonra yazmışdır.

Dövrünün siyasi-ictimai mühiti saraydan kənarda yazılmış şeərə, ədəbiyyata əyləncə vasitəsi kimi baxır, onun mənə və məzmununa deyil, şəkli xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin keşməkeşli həyatına baxmayaraq, şairlər xüsusi şeir məclisləri təşkil edir, Azərbaycan ədəbiy-

yatının üslub və janrları, şeir qanunları haqqında müzakirələr edir, fikir və mülahizələrini bölüşürdülər. Məclislərdə ən çox klassik şeir formalarına – müəmmalara (mənzum tapmacalara) fikir verilir, “müəmma necə olmalıdır?” – sualına cavab axtarıldı. Mədrəsə görməyən, məntiqə, fəlsəfəyə, tarixə, həndəsəyə, cəbrə, nücuma və müəmma qanunlarına bələd olmayan şairlər aydındır ki, mürekkəb müəmma deyə bilməzdilər... Şairdən bir neçə dil (türk, fars, ərəb) bilməsi tələb olunurdu. Ədəbi mübahisələr müəyyən tərbiyəvi əhəmiyyətə malik idi. Bu məclislərdə vətənpərvər, tərəqqipərvər şairlər formalizm yolu ilə getmir, ictimai məzmunu əhəmiyyət verirdilər.

Şərq təzkirəçiləri bu şairləri tərifləyirdilər. Lakin saray divarları arasında yazılmış bu tipli əsərlər geniş xalq kütləsinin qəlbinə yol tapa bilmir, onların ruhunu oxşamırdı. Onu da deyək ki, saray mühitində və saray ab-havasında bu sənətkarların hamısı qəsiddə, mədhiyyə şeir üslubuna daxil ola bilmir və yaxud bu mühit onları sıxır, buradan uzaqlaşmağa can atırdılar. Xalqa üz tutmağa üstünlük verərək onlarla birlikdə olub, onların qəlbinə oxşamağa səy göstərirdilər.

Dövrünün siyasi-ictimai mühiti saraydan kənarda yazılmış şerə, ədəbiyyata əyləncə vasitəsi kimi baxır, onun məna və məzmununa deyil, şəkli xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verirdilər.

Maraqlıdır ki, XVII əsr siyasi-ictimai, sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi hadisələrlə zəngin olmasına baxmayaraq, bu dövrdə klassik məsnəvi üslubunun epik janrında – Fədainin “Bəxtiyamamə” və Məsihinin “Vərqa və Gülşar” əsərləri ilə Əmaninin hekayələrindən başqa – yüksək səviyyəli əsərlər yaranmasa da, klassik bədii üslubun kiçik həcmli qəzəl, qəsiddə, tərkibbənd, tərcibbənd və s. janrlarının qurulduğu ərəb əruzundan uzaqlaşma meyilləri və bu tipli əsərlərin dil-üslubca sadələşməsi ədəbi dilimizdə milliləşməni sürətləndirirdi. Bu hadisə Saib Təbrizi, Məlik bəy Avçı, Fəda, Qəvsi Təbrizi, Əmaninin əsərlərində müşahidə olunmuşdur. Belə ki, Füzuli sənətkarlığının davamçılarından olan Saib Təbrizi, Məlik bəy Avçının klassik bədii üslubda yazılmış əsərlərində işlədilmiş *dili dolaşmaq, yoldan çıxmaq, qan tərləmək, yad olmaq, oddan intiqam almaq, baş vermək, əldən çıxmaq, başına dönmək* və s. frazeoloji vahidlər klassik şerə xəlqilik, sadəlik vermişdir:

Cam verməmək rəsmidir, saqi, tutulmuş ay üçün
Seyri-gül mümkün degil açsın *tutulmuş könlümü*.

Bu beytdəki sadəliyin şərhə ehtiyacı yoxdur. Orta əsrlər ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi olan Saibin Təbrizinin yaradıcılığında müşahidə olunmuş *can vermək, tutulmuş könlü* feli və ismi birləşmələr bir daha təsdiq edir ki, o, klassik bədii üslubun milliləşmə prosesinə, onun ərəb əruzundan xilas olmasına xüsusi səy etmişdir. Onun yaradıcılığında bu xüsusiyyət daim özünü göstərir. Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyəm ki, mərhum akademik Ziya Bünyadov Misirdəki Qahirə Xadiviyyə kitabxanasında Saib Təbrizinin divanı olduğunu xəbər vermişdir.

I FƏSİL

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türk sistemli dillər içərisində Azərbaycan (türk) dili ən mükəmməl səs tərkibinə malik olan bir dildir. Bu dil sait səslərinin mükəmməliyi ilə, başqa türk dillərindən seçili r. Lakin ilkin türk əlifbasının möhv edilməsindən sonra, əsasən VII əsrdən yazı mədəniyyətini ərəb əlifbası ilə həm də bu dildə davam etdirmək məcburiyyətində qalan Azərbaycan elm, mədəniyyət xadimləri tez bir zamanda bu əlifbanı mənimsəyərək bu dildə yazmaq mədəniyyətinə də malik olub, yaradıcıqlarını davam etdirməkdən geri qalmadılar. Buna baxmayaraq, bu əlifbanın təlim-təhsil prosesindəki ağırlığı özünü göstərməyə başlayırdı.

Ona görə də elm və mədəniyyət xadimləri ərəb əlifbası üzərində işləyərək türk dillərinin saitlər sistemini bərpa etmək uğrunda səylər göstərərək, ərəb əlifbası üzərində işarələr tətbiq etdilər. Bu işin ən mühümünü XI əsrdə Mahmud Kaşğari gördü. Və beləliklə, türkdilli xalqlar, eləcə də Azərbaycan türk yazarları, beş yüz illik bir tarixi dövrü ərəb-fars dillərində yazıb-yaratmışlar. Ana dilində yazısı öləndən alınmış Azərbaycan yazarları ancaq ana beyni, ana tefəkkürü ilə düşünüb ərəb-fars dillərində yazırdılar. Onlar ana dili, onun səs tərkibini heç bir vaxt unutmamışlar. Dilimizin şeir-sənət dili olduğunu XIII əsrdə Həsənoğlunun "Apardı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər" mətləli şeri və elə bu əsrin əvvəllərində yazılıb başa çatmış "Dastani-Əhməd Hərəmi", Şeyx Səfiəddinin "Qara məcmuə" əsəri, Hinduşah Naxçıvanının "Səhah əl-əcm" iki-dilli izahlı lüğəti, Hüsəməddin Xoyinin mənzum "Töhfeyi-hüsam" lüğəti və s. təsdiq edir.

Dilimizin qədim inkişaf tarixinə malik olan mükəmməl fonetik tərkibi vardır. Ərəb əlifbası, həm də səs tərkibi, xüsusilə də saitlər sistemi son dərəcə məhdud olan qeyd etdiyimiz əlifbanın zorla qəbul etdirilməsinə baxmayaraq, XIII əsrdə Həsənoğlunun bu gün də şöhrətini saxlayan aşağıdakı qəzəli fikrimizi bir daha təsdiq edir.

Apardı könlümü bir xoş, qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.
Mən ölsəm sən, büti şəngül, sürahi eyləmə qül-qül.
Nə qül-qül? Qül-qülü bədə. Nə bədə? Bədəyi-əhmər.
Başumdan getmədi hərgiz sənünlə içdığım bədə,
Nə bədə? Bədəyi-məsti. Nə məsti? Məstəyi-sağor.
Şaha, şirin sözün qılır Misirde bir zaman qasid,
Nə qasid? Qasidi-qiyət. Nə qiyət? Qiyəti-şəkkər.
Tutaşmayınca der atəş, bəliməz xisləti-ənber,
Nə ənber? Ənber-i-suziş. Nə suziş? Suziş-i-məcmər.
Əzəldə canım içində yazıldı surəti mənə
Nə mənə? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər.
Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadiq.
Nə sadiq? Sadiqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndəyi çakor.
Tapulmas hüsn mülkündə sana tən bir qəmər mənzer
Nə mənzer? Mənzeri-şahid. Nə şahid? Şahidi-dilbər.
Bu gün Yusif cəmalını qılıptur haqq sana bəxşiş,
Nə bəxşiş? Bəxşişi-dövlət. Nə dövlət? Dövləti-məxmər.

Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu qəzəl-mətnə demək olar ki, dilimizin səs tərkibi olduğu kimi öz əksini tapmışdır. Şərin klassik poeziya üslubunda yazılması da özünü doğruldur. Deməli, yazı mədəniyyəti yasaq edilmiş Azərbaycan türk dili özünün bütün tarixi dövrlərində yaşamışdır. Belə olmasaydı, IX-XI əsrlərdə türkcə-ərəbcə M.Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk", XIII-XIV əsrlərdə Hinduşah Naxçıvanının "Səhah əl-əcm" və Əbu Həyyan əl-Əndəlusunin "Kitab əl-idrak lisan əl-ətrak" və s. lüğətləri yaranmazdı. Bütün bunlar türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan dilinin funksionallığının davam etdiyini göstərir.

Saitlərin fonetik xüsusiyyətləri

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Azərbaycan dilinin saitlər sistemini ərəb əlifbasının – l [əlif], ɣ [vav] və ʔ [ya] hərflərilə ifadə etmək üçün bir sıra şərti işarələrdən istifadə edilmişdir.

1. "a" saiti əlif (l)–lə: ata, ana, ağac, alub, alma, ari>arı; bu sözlərin yazılışında bəzən əlifin üstündə ~ (mədd) işarəsi qoyulur və s. yazılsa da əksər halda bu davam etmir. Elə çətinlik də buradan başlayır.

2. "ə" hərfi əsasən söz başında əliflə (l) ifadə olunmuşdur: əl, ال, الومه, bəli, بلی, gəcə, كج, ağər, اسن, ardəm, اردم, sən, سن, ar, الümə; söz başında və sonunda kimi əlamətlərlə ifadə olunmuşdur: nə, نە, zəncirle, زنجيرله, yənə, يەنە, düğmə, دۈدە, dəvə, دەرە, yə, يەرە, yerə, يەردە, bəzən də samitlərin üzərinə qoyulan üstünle (ـَ) işarə edilmişdir; dədəm, دەدەم, gəlib, گەلب, kəşəyinmi; bəzən isə sözün tərkibində olan samitlər yazılmış və tələffüzü lazım gələn "ə" saiti heç bir işarə ilə göstərilənməmişdir: gərəkəz, گەرەكەز, sən, سەن, nə, نە, gərək, گەرەك, bən... [8, 38].

3. "e" saiti əliflə (l) yazılmış: əl, ال, ev, ارسون, ersün və s. الیمیز elimiz, گەرەكەز, gerçək, necə və s.

4. "i" saiti bəzən təkə əliflə (l) iki imdi, bəzən astınl əliflə (l) i, bəzən əlif və y) tərkibi iç, ایچ, ilə, ایله, bəzən də sadəcə y) hərfilə kim, سیز, siz, biz, بیز, bəzən də sətirləti mədd işarəsi qoyulmuş y) ile, سەلوی yazılmışdır. Əksər hallarda isə "i" saiti heç bir əlamətlə yazılmamışdır: bəlk, بەلك, dirək, دیرەك, bir, بىر, kimsə, كىمە, yigit, يىگىت və s.

5. o, ö, u, ü dodaqlanan saitlərin hamısı üçün eyni hərfilər və eyni hərəkətlərdən istifadə edilmişdir:

a) əlif və vav birləşməsilə: او, اوغول, اوت, "o" saiti – ol, ot, oğul

"ö" saiti – ölümlü, نولومو, "u" – uzun, ulu, اوزون, اولو

"ü" – üzərinə, ürkdə, اۈزرىنە, ۈرکدە

b) təkə vav (v) hərfilə:

"o" qoca, çox, yox, قوچا, "ö" göz, söz, kök, گۆز, کۆز

"u" yüz, gün, çün, يۈز, گۈن, چۈن

c) samitlər üstünə qoyulan ötrə (ərəbcə zəmmə, farsca poş) adlanan hərəkə ilə (ـَ):

"o" saiti topuğunda, دوپورغىل

"u" duyurğul, يۈرۈيۈندە; əksər hallarda isə bu hərəkətlər yazılmamışdır.

Belə hallarda biz sözün kökünə əsaslanaraq yazılışı "bərpa" edib mətni oxumuşuq. Bunsuz istifadə etdiyimiz əlyazmalarını oxumaq qeyri-mümkün olardı. Belə məqamlarda dilimizin ahəng qanununun prinsipləri daha çox kömək edir.

6. "i" saiti bəzən (y) hərfilə qarıcıq, başındağı, قارىچىق, باشنداğı, arı, ارى, argış, ارغىش, qarğış, قارغىش, alqış, القىش, qadın, قادىن, bəzən samitin altında astın hərəkəsi qoyaraq topuğında, طوپۇڭىندا, duyurğul, قىمىز, qımız – işarə edildiyi halda, bəzən yazıda heç bir əlamətlə göstərilənməmişdir; məsələn: babasının, باباسىنىڭ, almışlar, المىشلار, qılınç, قىلىچ, qıldı, قىلدى, yığırlar, يىغىرلار.

Dilimizin saitlər sistemi morfoloji xüsusiyyətlərin mərkəzində durduğu üçün ərəb əlifbasında (sait səsləri yox olan əlifbasında) onların hərəkətlərlə verilməsinə baxmayaraq, bu hərəkətlər daim nəzərdən qaçır və yazıda onların bərpası qeyri-mümkün olmuşdur.

Bu isə ahəng qanununun daim pozulmasına səbəb olmuşdur.

Nihali-qədim, ey sərv-i səmənber,
İrür nəxli ki, birmişdür səmənber

Məsihi

Göründüyü kimi, burada heç bir hərəkə qoyulmamışdır. Ona görə də indiki zamanı bildirən və qədim ir feli ahəng qanununu nəzərə alınmamış və irur > irir, birmişdür – vermişdir kimi pozulmuşdur. Və bu da bir daha o fikri təsdiq edir ki, sait səsləri məhdud olan ərəb əlifbası Azərbaycan türk dilinin saitlər sisteminin pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan samitlərin daxili qanunları arasında ciddi uyğunsuzluq müşahidə olunmur. Burada ancaq ümumxalq danışığı dili və eləcə də təbii tarixi fonetik inkişaf prosesilə bağlı xüsusiyyətlər müşahidə olunur; məsələn: b > m – bən > mən; (burada) Munda qəmi-hicrədür do çəndan; Zindani-bəla içində heyran ["Vərqa və Gülşə"]; b > p – bulub > bulup almaq – daş > taş ~t < d; q > ğ; h > q – qamu > qəmu-hamı; g > y – göğçək > göyçək; d > t – dut > tut ~aut; Səndin dutuban rahi-kənarı ["Vərqa və Gülşə"].

Burada qeyd etməliyə ki, Azərbaycan türk dili, eləcə də başqa türkdilli xalqların dilində d > t samiti söz başında zəif, sonunda qüvvətli tələffüz olunur. Görünür, ərəb dilində də buna oxşar bir hadisə olduğundan həmin fonem iki şəkildə d-t qəbul olunmuşdur: damaq-tamaq; budaq-butaq; zaman keçdikcə türk mənşəli d > t əvəzlənməsi Azərbaycan türk dilində müstəqil "d" və müstəqil "t" şəklində formalaşmışdır. XVII əsr yazılı mənbələrində də t > d hadisəsi nisbətən az təsadüf olunur.

Til açdı ki, ey gözüm çirağı

“Vərqa və Gülşar”.

Dilimizdə “h” variantında formalaşmış *qani, xani, qanda, xanda, qaçan, kaçan, qansi, xansi* əvəzlilik sözləri XVII əsrin yazılı mənbələrində də eyni fonetik tərkibdə işlənmişdir.

Qəçan ki, yar vəsligə itsalim bar

Məsihi

Samitlərin fonetik xüsusiyyətləri

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin samitlər sisteminə də ərəb əlifbasının məhdudluğu öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində tələffüz edildiyi şəkildə yazılan bir sıra sözlər ərəb əlifbasında iki, üç şəkildə yazılmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində “s” fonemi tarixən tələffüz edildiyi kimi yazılmışdır. Lakin bu fonem ərəb əlifbasında üç şəkildə – س (sin), ض (sad), ث (se) şəkildə yazılmışdır. Bunlardan demək olar ki, س (sin) fonemi dilimizin səs sistemində uyğun gəlir: سو *su*, سن *“sən”*, سيز *siz*, سون *son*, سنبل *sünbül*, سوسن *süsən* və s.; yaxud ب belə bir işarənin üzərinə və altına müxtəlif sayda nöqtələr qoymaqla dörd hərf ifadə olunmuşdur: ب (be), پ (pe); ت (te), ث (se); bunlar isə təlim prosesində çox böyük çətinliklər yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir hərfin iki fonemi bildirməsi daha çox dolaşıqlıq yaratmışdır. Məsələn, bunlardan biri də ق (qaf) hərfidir. Bu hərf q (ğ) və dilimizdə tarixən tələffüz edilən, lakin əlifba sisteminə hərfi işarəsi olmayan “ka” fonemidir.

XVII əsr Azərbaycan dilində ق hərfi təkhecalı sözlərdə başda gəlidiyi zaman müasir dilimizdə olduğu kimi q (ğ) hərfini ifadə etmişdir: قول *qol*, قول *qul*, قور *qor*, قار *qar*, قال *qal*, قون *qon*, قور *qur* və s. bunun kimi adi sözlərin başında yazılmışdır. Lakin söz ortasında müasir dilimizdəki “k” fonemi kimi eyni zamanda k (ka) fonemi bildirmişdir.

Gözlarımgə sərv o q d ur, gül tikan ey bağban

Məsihi

Can kişverini y i q d i o şol gəmze fitan

Məsihi

Gözların bimarigə ləlün şəfadur, yoq təbib.

Məsihi

Göründüyü kimi, istər ortada, istərsə də sonda işlənmiş ق (ka) fonemi Azərbaycan dilində geniş yayıla bilməyərək, o, x (ç) hərfinə çevrərək oq<ox, yığ>yığ yoq>yox şəklində sabitləşir. Birincilər başqa türk dillərində işləklik qazanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, prof. Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” əsərində yazır ki, “...ərəb əlifbası ilə yazılmış mənbələrdə ق hərfi həm q (ğ), həm də bu səsən kar qarışığı olan x (ka) səslərini bildirmişdir...”. Prof. H.Mirzəzadə isə “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” əsərində ق samitinin daha çox x (ç), az hallarda “ğ” (ğ) ilə əvəzləndiyini göstərmişdir.

Akademik A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” əsərində k (ك) – k (ق) fonemlərini müasir dil materialları üzrə fizioloji-akustik səviyyədə tədqiq edərək göstərir ki, “...Azərbaycan dilində k – k qarışdırması səciyyəvi deyil. Bunun əsas səbəbi birincinin çox ön sıra, ikincinin isə arxa saitləri ilə işlənməsidir... Lakin dilimizdə hər halda misallar vardır ki, onlar k və ka samitlərinin müxtəlif fonemlər olduğunu sübut etmək üçün tamamilə kifayət edir: *texniki-texniki, fiziki-fiziki* və s.” [2, 158]. A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” əsərində samitlərin emələ gəlmə xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən samit fonemlərin qarışdırılması – geminat samitlərini də xüsusi şəkildə qeyd etmişdir. Müəllif göstərir ki, Azərbaycan dilində eyni samitlər yanaşı işləndə də, onlar fonematik əhəmiyyətə malik deyildir. Belə ki, onlar müxtəlif hecalara daxil olur, beləliklə, bir uzun fonem kimi izah oluna bilməz. Onlar müstəqilliklərini mühafizə etməklə, yanaşı işlənən samitlərdir. Ərəb əlifbasının yazı qaydalarının naqisliyi üzündən 7 sayı – *yedi*, 8 – *səkid*, həm də *səkiz*, 9 – *doquz* (~*doqquz*) və s. kimi yazılıbsa, lakin ümumxalq dilində olduğu kimi işlənməsi ədəbi dilimizə hörmətsizlikdir. Yeddi, səkkiz, doqquz say sözlərinin etimoloji şərhə onların özmənşə leksik vahidlər olduğu təsdiq oluna bilər... [2, 91]. Lakin bu say sözləri başqa türkdillərin dilində *yedi, səkid, doquz* şəklində işləndə bilər. Azərbaycan türk dili türksistemli dillər içində tarixən aydın tələffüz ilə seçilmişdir. Ona görə də sözügedən samitlərin qarışdırılması prosesinə təbii baxmaq olar.

XVII əsr mənbələrində samitlər sisteminə ک k və ق q samitinin taleyi də həll olunmur. Ərəb əlifba sisteminə bir fonem iki hərfi

ifadə edir. Doğrudur, onun bəzən kirilə məxsus *ka* olduğunu deyənlər vardır. Lakin orta əsr mənbələrində, xüsusilə bizim mövzumuzda باق *baq*, يوق *yoc*, چىقار *çıqar* və onun geminat səviyyəsinə də təsadüf olunur:

Qaysi şah ol kim, hər yerimdin gögə çıxar.

Məsihi

Qeyd etmək lazımdır ki, samit fonemlərin tərkibində xüsusiyyət təşkil edən samitlər bizim tədqiqat mənbələrində də kifayət qədərdir; məsələn: *Kim tüşər andin cüda tar-tar fəğan...* Samit fonemlər arasında *h* hərfinin taleyi daha maraqlıdır. Belə ki, bu vaxta qədər, elə indi də onu *q > x > h* kimi getmiş prosesin nəticəsi hesab etmişlər. Lakin son ekstralingvistik araşdırmalardan məlum olur ki, türk sistemli dillərdə *h* fonemi ilkin olmuşdur¹.

Bələliklə, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin materialları üzrə apardığımız müşahidələrdən məlum oldu ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma tarixi qədimdir. Onun fonetik xüsusiyyətləri öz milli kökləri üzrə təşəkkül edib heç bir uğursuzluğa uğramadan günümüze qədər gəlib çıxmışdır.

η, nq, nk. Tarixi fonetik inkişaf məsələləri içərisində *η* (sağır-nun) məsələsi həmişə aktualdır. Dilimizin ilkin fonemlərindən olan bu samit səs maraqlıdır ki, bütün inkişaf mərhələlərində söz başında işlənməmiş, qrammatik şəkilçilərin tərkibində özünü göstərmişdir. Dilimizin dialekt və şivələrində bu gün də işlənməkdədir.

Azərbaycan dilçiliyində *η* (sağır-nun) adı ilə formalaşmış bu samit səs *nq* (*n+q*), *nk* (*n+k*), burun səsi, qovuşuq səs və s. terminləri adı altında alimlərimizin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. H.Mirzəzadə, Ə.Dəmirçizadə, V.Aslanov, M.Şirəliyev, T.Hacıyev, A.Axundov onu işləndiyi səviyyələrdə şərh etmişlər.

A.Axundov *η*-nin dilimizdə yarandığı məxrəcini – əmələ gəlidiyi yerini də təcrübi yolla göstərmişdir. Maraqlıdır ki, *η* fonemi "Avesta"-nın mətnləri yazılan əlifbanın tərkibində ♣ kimi şəklində əks olunmuşdur.

Belə bir maraqlı fonem təbii olaraq XVII əsr mənbələrində də yuxarıda qeyd etdiyimiz səviyyələrdə öz əksini tapmışdır. Belə ki,

bir neçə kök sözün tərkibində – *yəni, köñül, dəñiz, bən, bin, min* və s. qalmaqla yanaşı, bir sıra qrammatik kateqoriya şəkilçilərinin tərkibində işlənmişdir. Belə ki:

a) ismin hal kateqoriyasında: şəxs və işarə əvəzliliklərinin yiyəlik və yönülük halında –*in, -in, -un, -ün, -η, -a, -ηa: maηa, saηa, aηa, oηa.*

b) mənsubiyyət kateqoriya şəkilçilərinin II şəxsində: –*in, -in; cəm: -mız və s.*

Azərbaycan türk dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş II şəxsin təki *n>v* səs əvəzlənməsi yönülük halda *n>v* əvəzlənməsinə məruz qalır: *anana~anava, atana>atava* və s. olur. Bakı dialekti cənubda yaşamaqdadır.

Saitlər ahənginin xüsusiyyətləri. Bu fonetik xüsusiyyət yazımızın ərəb əlifbası ilə davam etdiyi mənbələrdə daim pozulmuşdur.

Dodaq və damaq ahəngi, onun prinsiplərinin pozulması qədim və orta əsrlərdə yazılmış və üzü köçürülmüş yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Ona görə də bu əlifba bir dövrün və yaxud müəyyən sənətkarın dil xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq işində çox ciddi çətinliklər törətmişdir.

Fonetik hadisələr

Azərbaycan türk dilində samitlərin də özünə görə fonetik xüsusiyyəti olmuşdur. Bunlardan ən əsası söz kökünün sonunda *t, q* və *k* fonemlərin cingiltilənmiş *d, ğ* və *y*-ya keçməsidir.

Kör abi-həyat can baqışlar (باقيشار)

Məsihi

Bu türfə ki, hic bab ilə yoc (يوق) ahadır

Məsihi

Ey könül, mülki yıqan (يقان) cəngə istəm qılma bəsi

Məsihi

Bu hadisə mənbələrdə geniş şəkildədir.

Səs artımı. Dilimizdə iki sait fonemin yanaşı işlənməsi qanunauyğun hal olmadığından həmin məqamı dəf etmək üçün bir bitişdirici fonem artırılır. Bu hadisə mənsubiyyət kateqoriyasının III şəxsində –*ata+ı(sı)...* s fonemini artırmaqla –*sı* kimi ikinci bir forma

¹ Firuzə Paronci. Bir daha Azərbaycan dilində *n* fonemi haqqında. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Elmi araşdırmalar, 2002, № 1-4.

yanarır. Bu hadisə qədimdir. XIV əsrin böyük şairi Nəsiminin gözəl bir şeərində onun, yeni s-nin y ilə ifadəsində də görürük:

Eşqinə kim ki qılmadı biş ilə canını fəda,
Dərdinə çarə bulmadı, uğramadı dəvayinə.

Səs düşümü. Bu demək olar ki, daha çox şifahi danışqda bəş verir. Lakin bəzi sual əvəzlik sözlərində də müşahidə olunduğundan yazıya da düşmüşdür: *harada>harda; üçün>çün, nə üçün>neyçün, nəyşə-nişə-neşə* və s.

Səslərin yerdəyişməsi. -*cək,-gəc, alğac~alcaq, görgəc>görcək.*

Əldən gedərəm sərv-i xuramanını görgəc,
Dildən düşərəm qönçeyi-xəndanini görgəc.

Qövsü Təbrizi

502405

II FƏSİL

XVII ƏSR AZƏRBƏYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN BƏZİ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Klassik şeərin üslubu xüsusiyyətləri

XV əsrdən dövlət dili statusu almış Azərbaycan dili daha bir sıra xüsusi uğurlar qazanmışdı. Belə ki, bir yandan Azərbaycan ədəbi dilində epik məsnəvi janrı ilə yanaşı qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, tərcibənd, tərkibənd və s. bunun kimi ədəbi sənət növləri davam etdirilir, bir yandan da ələ buradaca Füzuli ənənələrinə sadiq qalmaqla milli leksikaya üstünlük verilir; fonetik paralelliklərin də sabitləşmə meyilləri hiss olunurdu.

Bunları Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Məsihi, Məlik bəy Avçı və başqalarının əsərlərində görmək mümkündür. Məsələn, Qövsiyə müraciət edək:

Ey vay ki, *əldən gedərəm* yar gəlinçə,
Dildən düşərəm, başımə dildar gəlinçə.
Fəryad ki, seylabi-səbükseyri-həvadis,
Dağıtdı məni üstümə memar gəlinçə.
Pərvanə kimi *günlərim* əzbəs ki, *qaradır*,
Ömrüm *yətər əncamə* şəbi-tar gəlinçə,
Yarəb, bu qədər yol ki, məni *zəf aparıbdır*,
Gəlsəydi təbibim məni-bimar gəlinçə...

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli yazarlarının, xüsusilə Qövsü Təbrizinin tərkibəndindən gətirdiyimiz parçada dilimizin öz qayda-qanunları əsasında yaranmış on birləşmədən altısı "əldən getmək" – məhv olmaq; "dildən düşmək" – yol azmaq, təsadüfən gəlmək; "qara gün" – tələsiz, uğursuz; "dildən salmaq" – məhv etmək; "əldən almaq" – məhrum etmək kimi frazeoloji ifadə və bərbad etmək, fəryad etmək və s. sabit söz birləşmələri işlədilmişdir. Leksik vahidlərin potensialına gəlinçə, burada xeyli türk və ərəb-fars sözləri işlədilmişdir. Bunu Füzuli tərkibəndindən gəti-

reçəyimiz altı misralıq tərkibləndirilmiş müqayisə etsək, fikrimizi bir daha təsdiq etmiş olarıq:

*Mənəm ki, qafiləsararı-karivani-ğəməm,
Müsafrı-rəhi-səhrayı-möhəti əlaməm,
Həqir baxma mənə, kimsədən saqınma kəməm,
Fəqiri-padişahsa, gedayı-möhəşməm.
Sirişk texti-rəvandır mana bu ah, ələm,
Cəfəvü cövr-mülazim, beləvü dərd-həşəm.*

Füzuli

Burada təfərrüata varmağa ehtiyac yoxdur. Daha doğrusu, XVI əsr klassik şeir üslubunun gözəl nümunəsi olan parçada xəbərlilik kateqoriyasının I şəxs sonluğunun təkrar işlənməsi ilə ifadə olunmuş ahəngdarlıq və beş özmənşə və s. leksik vahiddən istifadə olunmuşdur. Qövsü Təbrizi isə ana dilinin tükənmez söz xəzinəsindən alınmış leksik vahidlərə poetik mənə verərək, Azərbaycan klassik şeir üslubunun milliləşmə və özüməşmə proseslərinə yol açmağa çalışmışdır.

Qövsü Təbrizi klassik şeir üslubunun milliləşdirilməsi üçün özünəməxsus ifadələr də yaratmışdır. Füzulinin görgəc redifli qəzəli ruhunda yazdığı şeirində bunu görmək mümkündür:

*...Ey can alıcı, gözləri şəhbaz baxışlı,
Şahin yaşınur pəncəyi-müjganını görgəc;
Hərçənd səməndər kimi rizqim mənəm oddur.
Bağrım əlinir atəşi-hicranını görgəc;
Bülbül necə yanında həyadan ağır açsın,
Gül qönçələnir ləli-dürrəşanını görgəc;
Sinəmdə könül qönçəyi-sirabdır, amma...
Şəbnəm tək ərir qətreysi-peykanını görgəc.*

Qövsü Təbrizi

Məlumdur ki, şahin quşların şahıdır, həm də o, quşların ən qüvvətlişidir. Əlavə edək ki, şəhbaz həm də şahin, qartal deməkdir. Poeziyada böyük sənətkarlar bir varlığı bildiren bu iki sinonim addan istifadə edərək lirik, emosional bədii obraz yaratmışdır. Qövsü Təbrizi burada Füzulinin təkrar etməyə çalışdığından daha orijinal "şahin yaşınur" ifadəsini yaradaraq qəhrəmanın öz keyfiyyətlərinə – "şahbaz baxışlı gözlər"inə üstünlük vermişdir. Eləcə də "şəbnəm"

(yarpaqların üzərinə gecədən düşmüş su damlaları – şəh) sözünü "ərimək" felinin qarşısına gətirməklə təbiətdə baş vermiş hadisəni milli zəmində poetikləşdirmişdir. Qövsü Təbrizi, klassik şeir üslubunun milliləşdirilməsi prosesində seçilən sənətkar olduğundan, xalq danışığı dilində geniş bir şəkildə işlədilmiş bir sıra leksik vahid və ifadələri poetikləşdirərək onları şeərə gətirmişdir. Xalq danışığı dilində birinə mane olmaq, pislik etmək mənasında işlədilmiş "isti aşına soyuq su qatmaq", qışın qurtarması haqqında yaranmış "qaradan çıxmaq", rahatlığını pozmaq haqqında "yazıya salmaq", etibar etmək mənada "bel bağlamaq", gözlənilməz hər hansı bir hadisənin baş verməsi mənasında olan "üz vermək" və s. bunun kimi ifadələrə poetik biçim verərək Azərbaycan şeirində milli ruh gətirməklə bir yandan ərəb əruzundan uzaqlaşmaqla, bir yandan da ərəb leksik qatının xüsusi çəkisini azaltmaqla dilimizi ümumxalq dilinə yaxınlaşdırmaq istəmişdir; məsələn:

Qaradan çıxdı dağı bağı səhra lələzar oldu.

Qövsü Təbrizi

Şəbnəm tək üz yaşırmayq üçün nəli oddadır.

Qövsü Təbrizi

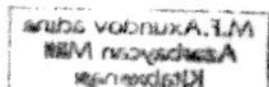
Burada da Qövsü Təbrizi yazda gecədən yarpaqların üzərinə qonmuş su damlalarını (şəh) gözəlin üz örtüyü, üzünü gizlətmək, həyə rəmzi kimi mənalandıraraq bədii üsluba milli ruh gətirmişdir.

Ney kimi kirdarımız bəndindədir göftarımız,

Qulluğa bel bağlamaqdır qövlümüz, ıqarımız.

Qövsü Təbrizi

Azərbaycan dilində "etibar etmək", "inanmaq" mənasında formalaşmış "bel bağlamaq" ifadəsini (qızı ata evindən gəlin aparmaq məqamında bəyin qardaşı gəlinin belinə şal bağlama hadisəsindən) obrazlaşdıraraq bədii üslubun ifadə imkanlarının genişlənməsinə xidmət etmişdir. Ana dilinə, onun dərin leksik qatlarına yaxından bələd olan Qövsü Təbrizinin bədii üsluba gətirdiyi bu tipli milli ifadələrin ədəbi dildə üstünlüyünə nail olmağa can atmış, cəmiyyətimizdə Füzuli sənətkarlığı ruhunu, Azərbaycan klassizminin bədii gözəlliyini hiş etməyə çalışmışdır.

Han, sözün rəncidə, qıl, Qövsü, Füzulidən eşit:
"Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz".

Qövsü Təbrizi

Qövsü Təbrizi öz şeirlərində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu və onun üslubi xüsusiyyətlərindən geniş istifadə etmişdir. Xüsusilə isimlərin tərkibində və onun özündən təşəkkül edib formalaşmış qrammatik kateqoriyaların, əsasən mənsubiyyət kateqoriyasının iki şəkildə – yiyəlik şəxs əvəzlilikləri ilə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş mənsub adlar arasındakı yiyəlik, sahiblik, mənəmlilik (*mənim anam, adım, sənin anam, adın, onun anası, işi və s.*) anlayışlarının sintaktik ifadə xüsusiyyətlərindən üslubi poetik məqamlarda çox uğurla istifadə olunmuşdur; məsələn:

Bu rəngilə *bənim* bağrım əgər qan olacaqdır...

Mənim Məcnunə, Qövsü, hiç yoldan nisbəti yoxdur...

Sənin əlünlə sitəm daşı yegdir artıqdır...

Onun qərarın(ı) əlindən alırdı təmkinim...

Bu nümunələrdən aydın görünür ki, burada yiyəlik şəxs əvəzlilikləri fikrin aidiyyətinin obyektini aydınlaşdırmağa xidmət etmişdir.

Bunu sözügedən kateqoriyanın I şəxsin cəmi və ümumiyyətlə, hər üç qrammatik şəxs göstəriciləri mənsubiyyət anlayışının yalnız əvəzlilik mənşəli *-m, -im, -z, -miz*; II şəxsin təkində və cəmi *-ın, -ınız*; III şəxs təkisi və cəmi *-ı, -ları* ilə ifadə olunmasında da görürük; məsələn:

Zəfilə gərçi qönçələnidür *sitaramiz*...

Kindir olan hərifimiz kim,
Bizim oldu eşqden...

Arxa *lütündür* mana,
Seylaba dağlardır dayaq...

Yek gəlir nakəs *dəvasından* bana bimarlıq.

Bunları xəbərlilik və başqa kateqoriyalar üzrə də demək olar.

Qövsü Təbrizi yaradıcılığında doğma cənub şivəsinə məxsus mənsubiyyət şəkilçisindən sonra ismin hal şəkilçisi gəldikdə v bitişdiricisi əlavə olunur və bu hadisə burada geniş bir şəkildə özünü göstərir:

Bu səbəbdən ki, sənin *çəşməvə* bir nisbəti var.

Çəşmə-bimarivə hər gün ola bir parə fəda.

Lal oluri qönçə tək dilim, ey gülzar, heyf.

Dilimizdə bu kateqoriyanın ikinci ifadə xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, mənsub əşya hər üç şəxs üzrə *-m, -n* və *-ı* şəkilçisi ilə ifadə olunmasıdır; məsələn:

Hər yanə düşsə qibləmə səcədir *işim*.
Mən intixabi-kəbəvü bütxanə bilmənəm.

Necə görüm sənin ilə bərabər *əğyarı*
Gözüm, sən ayinə aldın ələ, mən ab oldum.

Bağ-i-cənnətdən əgər göz yumsa Adəm, qəm degil
Rövşəyi-kuyin *sən*in tərək cəyləyən adəm deyil.

Dolubdur çoxların *peymanəsi*, ey dil, şitab etmə.

Bu qrammatik göstəricilər isimlərin xəbərlilik və kəmiyyət, fəllərin şəxs və şəkil kateqoriyalarının ifadə olunmasında da öz işləkliyilə diqqətə cəlbir.

Sifət sözlər: şeir üslubunda *yeg/ye, tünük, qatı, öz, özgə, ayrı, ari, doğru, düz, yaman* (göz), *tələs, şirin, acı, kor, qara donlu, asan, sınıq, yaxşı, yalan, arxalı* (hasar), *həzin* (nalə), *balı pərsiz* (bülbul), *tamam* (iş), *qanlı* (yara), *varı yeni*.

Əvəzlilik sözləri: *bən, biz, mən, sən, siz, ol/o, onlar/olar*.

Sual əvəzliyi sözləri: *kim, nə, qaçan, xaçan, haçan, qanda* (mən qanda, bu viranədə, ol qanda), *neçün* (~nə üçün), *qansı, xansı, hansı, qandan nəyşə* və s.

İşarə əvəzliyi sözləri: *bu, ol, o, belə, elə, həmin* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: *kimi, kimisi, kimsə, hər kim, hər nə, hər kimsə, hər necə* və s.

Təyini əvəzlilik sözləri: *hər, bütün, qamu, hamu, hamı, qansı, öz, özgə* və s.

İnkə əvəzlilik sözləri: *heç nə, heç kim, heç kimsə* və s.

Zərf sözləri: *imdi > indi, təşə, sonra, sonuc* (~əvvəl-axır, sağ-sol, tərəf); *bir havur* (bir hovur Şamaxı dialekt və şivələrində). Maraqlıdır, biz buna Qövsü Təbrizi yaradıcılığında təsadüf etmişdik: *Və gər nə söz səməndin bir havur yortub-yoran çoxdur. Bir ləhzə, nə min il, hər il, hər saat, aləmcə, mənəcə, dəryalarca, bir avuc, əlbəəl, sənəz və s.* sözlər bədii üslubda, demək olar ki, çox uğurlu bir vasitə kimi işlənmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yerlərdən birini tutan Saib Təbrizinin Azərbaycan dilində olan əsərlərindən çox az qismi məlumdur. Lakin akademik Z. Bünyadov Saibin ana dilində yazılmış divanın varlığı, daha doğrusu, Misirin Xədiviyyə kitabxanasında saxlanıldığı haqqında məlumat vermişdi. Onun mövcud şeirlərinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, XVII əsr klassik şeir üslubunun milliləşdirilməsi yolunda şairin xidmətinə inkar etmək olmaz. Belə ki, milli köklər üzərində formalaşmış Azərbaycan ədəbi dilinin şeir üslubunda, onun milli təfəkkür və milli leksik qatını sənətə gətirmək, silsiləli ərəb-fars tipli ifadələrdən dilimizin təmizlənməsinə nail olmaq söylərini onun məlum şeirlərində görmək mümkündür.

Ana dilinin leksik xüsusiyyətlərinə dərinlən belə olan Saib Təbrizi demək olar ki, klassizmədən uzaqlaşmaq mərhələsində indiyə qədər klassik şeirdə [9] bəlkə də bədii üsluba təsadüf olunmayan *tər* (tərləmək) sözüne poetik mənə verərək şeirlərində işlətmişdir.

İnsana məxsus olan *tərləmək* fizioloji hadisəsinə (*qan tərləmək* və s.) bərk cisim olan *daşların* üzərinə köçürmüş Saib Təbrizi, çox gözəl bir poetik obraz yaratmışdır.

Olmadı xurşiddən dağlarda rəngin qaşlar
Gördülər ləl ləbin *qan tərlədilər daşlar*.

Güman etmək olar ki, orta əsrlər klassik şeirində işlənmiş "səngimələmət" obrazına qarşı bədii üsluba gətirilmiş "daşların qan tərləməsi" təsvir vasitəsi ədəbi dilin inkişafını öz kökləri üzərində yönəltmək arzusunun irəli gəlirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, *tər* sözündən düzəlmiş *tərli* sifətindən istifadə edilməmişdir.

Qurutma *tərli* üzərin içində badeyi-nab
Ki, gül kimi yaraşur çöhrəyi-pur ab sənə.

Beləliklə, yuxarıdakı qeydlərdən aydın olur ki, Qövsü Təbrizi və Saib Təbrizi yaradıcılığında müşahidə olunmuş özmənşəli leksik vahidlər, ifadə və birləşmələrin – *yeni, yemiş, könül, vari, askı, yulduz, qılıç, gül dəftəri, "dərd ilə təmir qılmaq", "cam urmaq", "sözünü yerə salmaq", "əlini dişləmək", "elə tapşıрмаq", ilən, ilə, birlə, "bir hovur";* əvəzliliklər, xüsusilə *qaçan, xaçan, hamı, handa, qanda, qansı, qamu* və s. bunun kimi hər biri bir tarixi dövrün məhsulu olan əvəzlilik sözlərin klassik şeir üslubunda sıx-sıx işlədilməsi burada milli leksik potensialı artırmaqla yanaşı, milli təfəkkürün inkişafına xidmət etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Dəmirçizadə yuxarıda qeyd etdiyi-miz məsələlərlə əlaqədar söylədiyi "bu şairlərin əsərlərinin dili bir də ona görə diqqəti cəlb edir ki, hətta XVI əsrdə, eləcə də Füzuli əsərlərində işlədilmiş *kəndü, ol, kim, qıl, qamu, qanda, qançaru* kimi arxaikləşmiş əvəzlilik sözlər onların əsərlərində çox az işlənmiş, hətta bunlardan bəziləri (*kəndü*) heç işlənilməmiş, bunun əvəzinə *öz, özü* sözləri işlənmişdir" [8, 218-219] fikirləri ilə, "xüsusilə *q. x, h* fonemləri ilə başlayan əvəzlilik sözləri Saib Təbrizi və Qövsü Təbrizi şeirlərində işlənilməmiş" fikirlərilə razılaşmaq çətindir. Çünki burada onların məhz qədim variantı işlənilmişdir; məsələn:

Qaçan aşıqların fikrinə düşdi ol əqiq ləb;
Ki, onun bir qara gözlülərindən abi-həyyandır.

Saib Təbrizi

Hər xəyalın *qanda* kim var, aşıqın yanındadır;
Qansı üsyan ol kərimin həddi-əhsanındadır.

Qövsü Təbrizi

Qaçan fürsət verir nazi-təğafül dördi-hicranə.

Qövsü Təbrizi

Bir quş iki çəməndə *xaçan* aşıyan tutur.

Qövsü Təbrizi

q, x, h mənşəli əvəzlilik sözlərin işlənməsi nəinki XVI-XVII əsr mənbələrində azalmış, əksinə, onlar XIX əsrin birinci yarısında Qasım bəy Zakirin, Seyid Əbülqasim Nəbatinin gözəl əlyazma "Divan"-larında, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşamış Seyid Əzim Şirvani şeirlərinin əlyazma "Divan"-ında da yaşamaqdadır.

XVII əsr Azərbaycan klassik şeirinin inkişafında öz yaradıcılığı ilə seçilən sənətkarlardan biri də Məhəmməd Əmanidir. Azərbaycanın qədim Bayburd mahalında 1546-cı ildə dünyaya göz açmış Məhəmməd Əmani, Xətayi və Füzuli ənənələrini davam və inkişaf etdirərək milli Azərbaycan şeirinin xalq yaradıcılığı ənənələri üzərində köklənməsinə çalışmışdır.

Gənclik illərindən milli və qüdrətli dövlətçilik hissləri ilə seçilən Əmani Səfəvi dövlətinin bütövlüyü uğrunda gedən Şah Abbasın hərbi yürüşlərində yaxından iştirak etmişdir. Bunu onun şeirlərindən də görmək mümkündür:

Hər sayəsi Abbas şahı-dinpərvər,
Rumiqə şikəst berdi bafəthü zəfər.

Əmani

Ədəbi irsi qəzəl, qəsidə, qite, məsnəvi, müstəzad, mənzum hekayə, qoşma, geraylı və bayatılardan ibarət olan Əmani də XVII əsr klassik şeir üslubunun milliləşdirilməsində xidməti görən sənətkardır.

Ana dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, eyni zamanda poetik üstünlüklərinə bələd olan Əmani, şeirlərində onlardan geniş istifadə etmişdir.

Ansız yenə könlümdə qəmu gözde *nəmun* bar,
Aramım olub məhv, ecəb halu *dəməum* bar.
Yox gecəvü gündüzde deli xəb ilə *tabım*,
Bilmən ki, tənü dildə neçə dərdü *ğəməum* bar.
Mən zargə cüz vəsl iməş çarə, təcibə,
Can nəbzidə hicran mərezidin *vərəməum* bar.

Əmani

Göründüyü kimi, burada "göz yaşım hələ qurumamış" mənasını ifadə etmək üçün "nəm" sözünü bədii dilə gətirməklə "dəməum",

"tabım", "qəməum", "vərəməum" və s. yadda qalan rədiflər yaratmışdır. Təqribən eyni sayda olan milli və alınma leksik vahidlər arasında yaradılmış məna əlaqəsi sənətkarın gecə-gündüz narahatlıq keçirdiyini göstərən bir şeir yaranmışdır.

XVII əsr Azərbaycan dilinin müxtəlif kateqoriya göstəricilərindən poetik obraz yaradıcılığında geniş istifadə etmək bacarığı Əmani şeirlərində çox üstünlük təşkil etmişdir.

Bunun bariz nümunəsini aşağıdakı şeirində görürük:

Razi-nihan ərzinin zövqü *qulağumdadır*,
Ləli-ləbin sormağın dadı *dimağumdadır*.
Ta bola çəndin rəməq təmin məzaq içrə bar,
Dərdimə sordum dəvə, dedi: *dodağumdadır*.
Məndin edərlər bu gün kəsb təəşşüq fənin,
Eşqidə rüsvahığın gülləri *bağumdadır*.
Hacət iməş şöleyi-vadiyi cəyman mana,
Turi-təcəllalının nuri *çirağumdadır*.
Dust bəməsduqeyi-ayeyi-həblül-vərid,
Bar yavüqdin yavüq, sanma *irağumdadır*...

Əmani

Üç qrammatik və III şəxsin təkində xəbər kateqoriya şəkilçilərinin birləşməsindən bədii bir obraz yaratmışdır.

Yeri gəlmişkən, yuxarıda qeyd etdiklərimizi füzuliyənə yazdığı rübailərində də görmək mümkündür.

Füzulidə:

Qürbətde qərrib şadman olmaz imiş.
Heç kimşə qərribə məhrəban olmaz imiş.
Altun qəfəs içrə gər qızılğul bitsə,
Bülbülə tikan tək aşıyan olmaz imiş.

Əmanidə:

Heç kimşə cahanda kamran bölməs imiş,
Kim axiri-əmr bağrıqan bölməs imiş.
Əhval bu yanıq olduğuyçün, ey dil,
Arislərlə meyli-xanuman bölməs imiş.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, xalq yaradıcılığı ruhunda yaradılmış bu rübai füzuliyənə olduğu qədər də əmaniyanədir. Yəni burada şair qıpçaqçılığa (*bölməs*) sədaqətini də unutmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir qədər öndə bəhs etdiyimiz anadilli sənətkarların klassik şeir üslubuna gətirdikləri yeniliklərin ağır çəkisini milli və yaxud özmənşəli leksika təşkil etdiyi kimi, Əmani də öz yaradıcılığında buna çalışmış, bədii üslubun lüğət tərkibinin xüsusi çəkisində milli leksikaya üstünlük vermişdir: *gög* (>*göy, səma*), *yenki* (>*yeñi*), *tiş* (>*diş*), *qayğu* (>*qayğı*), *xaqan*, *yalğuz* (>*yalnız*), *gömlək* (*köynək*), *yanlıq* (*kimi*), *tamuq* (>*tamu*), *tañla* (*sabah*), *ayaq* (*qədəh*), *yüz* (>*üz, sifət*), *ni* (>*nə*), *andaq* (>*o qədər; onun kimi*), *şol*, *ol*, *birlə* (>*bilə > ilə*), *ilən* (>*ilə*), *qanu* (>*qanı*), *yigir* (>*iyid*), *yaş* (~ *göz yaşı*); *cavan* ~ *yaş yikit* ~ *gənc oğlan*; *əvəzlik* – *bən, bin* // *mən* // *min, sin* (>*sən*), *ol* (>*o*), *ni* (>*nə*), *qamu*, *qaysi*, *kim*, *öz*, *özü*.

Əmani yaradıcılığında da klassik üslub ənənələrinin daim öz ab-havasını qoruyub saxladığını görürük.

Klassik şeir üslubunda yenilik görmək arzusu ilə yaşayan Əmani qəzəl, rübai, qəsidə, tərkibbend, tərəcibend, məsnəvi formaları və hətta xalq yaradıcılığının hekayə, qoşma, gəraylı, bayatı formalarına da müraciət etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami yaradıcılığında yüksələn məsnəvi formasında hekayə, nağıl şəklində müraciət doğrudan da Əmaniyə məxsus hünerin bəhrəsidir. Divanda verilmiş bu beş hekayənin birincisi belə başlayır:

Ravi nağıl etdi kim, iflas ara
Bir kişi qalmışdı həzin daima.

Bu nağıl başlama forması üçüncü hekayədə daha milli, daha ənənəvi bir şəkildə ifadə olunmuşdur:

Bir qarı kim, xərifiği *yar imiş*
Beş oğlu və bir lökü *bar imiş*.

Göründüyü kimi, klassik şeir üslubunun əvvəlki tarixi dövrlərində belə ifadə ("yar imiş", "bar > var imiş") formalarına rast gəlmək çox çətindir. Bunlar XVII əsr Azərbaycan şeir üslubunun uğurları sayıla bilər.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində və eləcə də Əmani yaradıcılığında qoşma və gəraylıların mənə-məzmun, üslub baxımından da demək olar ki, yeni forma idi, belə demək mümkündürsə, üslub içində üslub idi:

Bahar oldu, təzə güllər açıldı,
Sərvinəzəm, sallanuban seyr elə.
Şükufə övrağı hər yan sancıldı,
Sərvinəzəm, sallanuban seyr elə.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik şeir üslubunda bu qədər ürəyə-yatan bir ruhda işlədilə bilməyən "sallanuban seyr elə" ifadəsi qoşmada özünün emosionallığını tapmışdır. Lakin qoşmalarının ifadə ruhunun səmimiyyətinə baxmayaraq, onların leksik tərkibində alınma leksika çoxluq təşkil edirdisə də, artıq onlar asanlıqla anlaşılır, silsiləli-zəncirvari izafət tərkibləri deyildi; məsələn:

Hicran *kar etdi* canıma,
Bilmən nolacaqdır halım.
Dövrən *susadı qanıma*,
Bilmən nolacaqdır halım.

Maraqlıdır ki, quruluşca əsasən oxşar olan bayatılarında isə özmənşəli leksika daha tez nəzərə çarpır.

Bağça bərin arzular
Aşıq *yarın arzular*.
Hər nə kim, dünyada var
Öz *miqdarın arzular*.
Məhəbbət meydanı də
Mənsur *darın arzular*.

Yaxud:

Yüzün göz *rövşənidür*,
Zülfün can *cövşənidür*.
Xəyalın ilən könülüm
Məhəbbət *kövşənidür*.

Nümunə gətirdiyimiz bayatılarda "arzular" rədifli bütün altı misralıq bayatıda bir mənada – görmək, istəmək, görüşmək mənasında işlənmişdir. Lakin ikinci bayatıda isə söz deyil, qrammatik göstərici – müasir dilimizdə dörd variantda formalaşmış *-dır* xəbər

şəkilçisinin xalq danışq dilindəki dodaqlanan *-dur* formasının fonetik tərkibcə oxşar, lakin mənaca müxtəlif olan sözlərə əlavə edilərək yaradılmış rədiflərlə ifadə olunmuşdur. Bu isə Əmani yaradıcılığının uğurudur; klassik şeir üslubundan yenidən ümumxalq yaradıcılığına keçid dövrünün uğurudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik şeirin ifadə edilmə, əruz bəhrələrinin tələffüzünə təsir edən xalq yaradıcılığı məhz klassik bədi üslubun özündə formalaşmış və buna milli leksik vahidlərin üstünlüyü də imkan yaradırdı.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində klassik şeir üslubunun milli ənənələr üzərində inkişafına çalışan Əmani yaradıcılığında Nəvai irsinə məhəbbət də güclüdür, xüsusilə qrammatik formalarda bu daha qabarıq görünür.

Hal kateqoriyası şəkilçiləri:

Yönlük hal: *-qa, -qə.*

İki aləmdə *könülqə* müddəa,
Cüz rizayi-dust ırmə, mücməla.

Təsirlik hal: *-ni.* Bu daha çox mənsubiyyət şəkilçisindən sonra baş verir:

Sözümni bilməyib layəqəl olsam buləcəb ırmə.

Dəhri-dun hər dəm edər könlümə *bidadni* köp,
Neyleyin, eyləməyib ah ilə *fəryadni* köp?

Çıxışlıq hal: *-dın, -din.*

Tan iməs gər yarının əğyarı bar,
Atəşin gülün *əzəldin* xarı bar.

Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri:

I şəxsin tək və cəmi: *-m, -ım, -im, -um, -üm; -z, -ız, -iz, -uz, -üz.*

Ansız yənə *könlümdə* qəmu gözde *nəmüm* bar.

Qaşın məhrabiğə ruzi-əzəldin *ıqtidamız* bar.

II şəxsin tək və cəmi: *-n, -ın, -in, -un, -ün; -z, -ıız, -iiz, -ıuz, -üz;*

Damanına damarsa dədəm bu qanlı yaş.

Bizimlə yənə *lütfü üz* kəm bolubdur.

III şəxsin tək və cəmi:

Tan iməs gər yarının *əqyarı* bar,
Atəşin gülün əzəldin *xarı* bar.

Tüfrə hələtdür, rəfiqə *eşq istilası* kim,
Könlümünni taqəti-izharı *ni ikfası* bar.

və yaxud da:

Könlü kim, *eşqinin* vəbəstəsidür,
Məhəbbət bağının *gül dəstəsidür.*
Gərəkmsə aşiqi-şeydayə zinət
Çü aləm *qeydinin* vərəstəsidür.

III şəxsin tək və cəmi:

...Ləli-yadi birlə eşkimdin acılğan, güllərin,
Bərkərlərini ikləyib övraqi-gülqənd eyləniz.

Gər apardı bir nəzərdə varlığımni *gözləri.*

Xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri. Bu kateqoriya da isimlərin daxilində formalaşdığı üçün onlar eyni qrammatik göstəricilərlə ifadə olunmuşdur.

I şəxsin tək və cəmi: *-əm, -ik, -üz.*

Bir quyəş *heyranıyəm* mənəndi yox.

Ey Əmani, müğtənimdür dördi-*eşq.*

Yarəb, bu mənəm ki, saldı sayə,
Başumğa nihali-qaməti-yar?

Həm môtəqidi-zahidü, həm piri-muğanüz.

II şəxsin təkisi və cəmi: *-sin, -siniz.*

Sin ol əyyarsın kim, fitnələrin
Gözü qaşındın edər dami-dövrən.

Sən mənüm arizuyi-canımsan,
Məhvəşin gəməzə cavıdanımsan.

III şəxsin təkisi və cəmi: *-dir, -dir, -dur, -dür.*

Hər mərəz kim, cismi-dildari-vəfadarımdadır,
Möhnetü-dərdi mənüm bu cani-afkarımdadır.

Eyləgil, ya rəbb, tənə-zarü nizarımğa nəsib
Hər küduret kim, məcazi-nazənən yarımındadır.

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, III şəxs və eləcə də mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri işlədilməsində dodaq saitlərinə üstünlük verilmişdir. Bunu cənub dialekti və yaxud da xalq danışığı dili xüsusiyyəti kimi izah etmək mümkündür. Eyni zamanda bu klassizmin ərəb-fars xüsusiyyətlərindən klassik Azərbaycan şerini, bədii üslubunu xilas etmək yolu kimi qiymətləndirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində qədim qıpçaq tipli qrammatik göstəriciləri çox geniş bir şəkildə, xüsusilə Əmani və Məsihi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Lakin bunları klassik şer üslubunda etinə-qanına işləmiş ərəb-fars dili qayda-qanunlarının, xüsusilə ərəz bəhrələrindən heca vəzninə keçid yolu kimi də qiymətləndirmək olar. Digər tərəfdən isə, əlbəttə, bu, Fərat ədəbi məktəbi, Əlişir Nəvai sənətkarlığına hörmət mənasında da dərk olunmalıdır. Bu baxımdan Saib Təbrizi, Qəvsi Təbrizi, Məlik bəy Avçı və b. yaradıcılığında da bunlar öz əksini tapmışdır.

Eldən çıxaram zülf-i-pərişanını görgəc,
Huşdan gedərəm sərv-i-xuramanını görgəc

Saib Təbrizi

Rəvan olğac təvafı-kəbəyi-kuhim nə məhmillər.

Avçı

Yüzün görgəc ərəqdin qopdu könlüm iztirab elər.

Əmani

Əmani irsində qədim özbək dili xüsusiyyətləri *yetişkəy, görəy, olğay, tapğay, qılğa, bulay, qılğay* və s. bunun kimi fəli bağlamaları və fəli şəkillərini formalaşdıran *-qaç/-gəc, -ğay/-kəy, -ğə/-ğə* və s. çox geniş bir şəkildə istifadə olunmuşdur. Bircə, bu və yaxud öz mənası ləksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin ədəbi-bədii mənbələrində üstünlüyü klassik şer üslubunda XVII əsr Azərbaycan şerinin uğuru hesab olunmalıdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, siyasi-ictimai həyatda baş verən hadisələr artdıqca, bu hadisələr qloballaşdıqca onların tərənnümü kiçik həcmli əsərə sığmırdı. Dövrün siyasi durumuna qarşı baş verən şəhər sənətkarlarının etiraz çıxışları, kənd yoxsullarının üsyanları, osmanlı-türk paşalarının qəsbkarlarına qarşı milli siyasi çıxışlar xalq arasında dastanlaşırdı. El sənətkarları belə dastanları məclislərdə söyləyirdilər. XVII əsrdə özünün dövlət dili statusunu bərpa etmiş Azərbaycan dili artıq şer-sənət dili olmaqla yanaşı, böyük qəhrəmanlıq dastanlarının yaradıcısı və onların yazıya alınma işini də sürətləndirirdi. Bu dövrdə Qəvsi, Saib Təbrizi, Əmani, Məsihi, Məlik bəy Avçı, Fədai və b. kimi aşiq şerinin də görkəmli sənətkarları Qurbanı (XVI əsr), Aşıq Abbas Tufarqanlı da yazıb yaradırdılar.

Məsihi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili və klassik Azərbaycan şer üslubunun inkişaf tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövrün Azərbaycan dövləti böyük sarsıntılar içərisində idi. Səfəvilər dövlətinin sərəşəsizliyi üzündən ölkə çapılıb-talanıb, ərəzilər tutulurdu... Bütün bunlar dövrün alim, ziyalı və müxtəlif sənətkar və peşə adamlarının gözü qarşısında baş verirdi. Saray mühiti də özünün əvvəlki dəbdəbəsinə, tərif-mədhyyə mərasimləri də bir növ oturmuşdu. Saray sənətkarları da oranı tərk edərək, başqa şəhərlərə, xüsusilə türk-monqol şahlarının idarə etdikləri Hindistana üz tuturdular. Elə ona görə də Səfəvi hökmdarlarından olan Şah Abbas və Şah Səfi saraylarında hörmət və nüfuz qazanmasına baxmayaraq,

Məsihi də vətəninə tərk edib Hindistana getmişdir. O zaman Hindistanda hakimiyyətdə olan türk-monqol şəhərləri ağıllı, müterəqqi fikirlili adamlara hörmət və qayğı göstərirdilər. Görünür, ona görə qədim hind mədəniyyət abidələrini görmüş Məsihi özünün şah əsəri olan məsnəvi "Vərqa və Gülşə" poemasını da oradan qayıtdıqdan sonra yazmışdır.

Füzuli sənətkarlığı ənənələri səpkisində yaranmış Məsihinin "Vərqa və Gülşə" əsəri "Leyli və Məcnun"un eyni deyildir. Yaranmış tarixi dövrün ideya təfəkkürünün məhsulu olan bu əsərlər formaca oxşardır; hər iki əsərin leksik cəhətinə diqqət edilsə, "Vərqa və Gülşə"da milli leksikanın nisbətən üstünlük kəsb etdiyini görmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrdə yaranmış "Vərqa və Gülşə" əsəri klassik məsnəvi quruluşunda yazılmasına baxmayaraq, dil-üslub, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərində milliliyə üstünlük verildiyini açıq-aydın görmək mümkündür. Belə ki, Füzulinin məşhur "Leyli və Məcnun"un "Dibacə"sindən götürülmüş "İlahi" – Leyliyi-sirri-həqiqət sarapərdəyi-vəhdətdən iqtisadi-zühur edib təcəlli-cəmalilə fəzayi-sürəti müəyyən etdikdə və Məcnun ruhi sərkəş-teyi-bidiyyəi-qəflətdə ikən ol şəşəyi-cəmalilə görüb, nani-ixtiyari əldən getdikdə əgər əlaqəyi-abayi-ülvi və rabiteyi-ümuməhati-süfli ol ləzzəti-cənfəzəyə və məsərrəti-dilgüşəyə vəqif olmayıb... [Füzuli] və "Vərqa və Gülşə"nın başlanğıcında "Bəyan eylə bu, qaliblə kitabum həmçinin xəlqə" adı ilə verilmiş bir növ dibacə və yaxud girişindən alınmış: "Bir şəbi-deycur ki, sərməstani-büqayinur badeyi-nəvamisidin məxmür və əsbabi-vəqayeyi-həvəsdin məhcur idi. Ol gecə bəni-zar bir neçə yar ilə çün mahu səyyar bidarü şəb zindədar; kah mühibbi-rəzə cəlis və mətlubəyi-niyazə ənis və zəmani xümxaneyi-həsərdin badənuş və əşki-heyrətdin gülfürüş olub..."; yaxud: "...iqbal edəsən ləfina kirdarın müvafiq və qövlünə felin sadiq görünüb münca təbiət birle kuyi-mərifəti meydani-həqiqətdin çıxarub mənzili-tədqiqə yetürəsən, bu xərabəsazlıqda eşqbazlıq sənə mücibi-sərəfrazlıq və əxvanisəbiqə höccəti-ənəbzliq olə" ["Vərqa və Gülşə"]. Bu kiçik mətnlərə nəzər yetirsək, burada bir sıra qrammatik göstəricilər – dan, –din, –dikdə, –la, –lə, –dır/-dir, –dur/-dür, –üb/-ub, –ib/-ib, birlə > ilə qoşma və kim > ki bağlayıcı və s. bunun kimi şəkilçi və qoşmalardan başqa anlaşıqlı bir fakta rast gəlmək mümkün deyildir.

Qalan silsiləli ərəb-fars tərkib və birləşmələri isə ali üslubun tələblərinin təzahürüdür. "Vərqa və Gülşə" əsərinin başlanğıcında verilmiş rübaiyə baxaq:

Ey mərifətin bağı-cəhanın səməri,
Vey məkrəmətin bəhri-vücudin göhəri.
Vərqaqədədurur kəmalilə-əşqin xəbəri.
Gülşəqədədurur cəmalilə-hüsnün əsəri.

Göründüyü kimi, burada son iki misradan məlum olur ki, şair Vərqa və Gülşə haqqında məlumat verir. Başqa sözlə desək, mətnə bu aydınlığı gətirən qədim *durur* felidir.

"Vərqa və Gülşə" poeması da təbii olaraq özünəqədərki quruluşda olub, əvvəlcə Yaradanın, peyğəmbərin, müqəddəslərin şərinə nəf, münacat, qəsidələr və s. mədhiyyələrlə başlanır. Bu mədhiyyələrin başlıqları da maraqlıdır. Belə ki, əsərin başlanğıcında üç rübaidən sonra "Bəyan eylə bu, qaliblə kitabum həmçinin xəlqə", "Tovhiddür bu bir qəsidə", "Bu, bir bürhan-durur xəlqə vücudivacibi-həqdən", "Bu, nəti-rəsuli-müctəbadür", "Bəyan eylə bu məraci-rəsuli xas ilə amə", "...Bu qəsidə ol duri-dürüci nübüvvət nətidür" və s. başlıqlar verilmişdir. Onlara bir qədər diqqət yetirilsə, onların quruluşunun Füzulinin "Leyli və Məcnun"undakı başlıqlardan fərqli olduğunu görürük. Belə ki, Məsihidə başlıqlar əsas etibarilə xalq danışığı dili ifadə xüsusiyyətlərinə uyğun bir şəkildə qurulmuşdur (müqayisə et: "Bəyan eylə bu, qaliblə kitabum həmçinin xəlqə" – kitabımı həmçinin xalqə çatdır, yaxud "mənim bu kitabımı xalqə çatdır"). Başlıqlardakı cümlələrdə söz sırasının pozulması da fikrimizi təsdiq edə bilər. Eləcə də cümlə şəklində qurulmuş başlıqlarda fellərin əmr şəklində II şəxsin təkidindən də çox geniş bir şəkildə istifadə edilmişdir. Bütün bunları Məsihinin məsnəvi dilinin sadələşdirilməsi yolunda xidməti hesab olunmalıdır, klassizmədən yaxa qurtarmaq meylləridir, ondan çıxış yollarıdır.

"Vərqa və Gülşə" poeması məhəbbət dastanı olmaqla bərabər, həm də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bitkin, mükəmməl yazılı abidesidir. Füzuli "Leyli və Məcnun"u səpkidə yazılmış bu əsərdə dilin bütün imkanlarından yaradıcı bir şəkildə istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, "Vərqa və Gülşə" əsərinin leksik tərkibi demək olar ki, müasir dilimizdən fərqlənir, burada işlənmiş isim, sifət, say, zərf,

fel, köməkçi sözlər və s. bəzi tarixi fonetik xüsusiyyətləri nəzərə alınmırsa, bunların hamısı milli və yaxud özmənşə sözləridir. Məsələn, *üz* (*üz*), *künt* (>*küt*), *göz-yol*, *ayna*, *yar*, *yer*, *ev*, *əl*, *avıc* (>*ovuc*), *bağ*, *baş*, *daş*, *dağ* (*tag*), *igir* (>*iyid*), *issi* (>*isti*), *əsgir* (>*əski*), *yenki* (>*yeŋi*), *yeg* (>*yaxşı*), *tamğa*, *mənşur* (>*məhşur*), (müasir danışq dilində mənşir, mənşirləmək – işarə etmək və s.), *sancaq* (*bayraq*), *yəsavil* (>*yəsavul*), *qurçı* (>*qoruyucu*) (mühafizə edən), *bitik*, *bitikçi*, *damu*, *tanuq*, *sayrı*, *əsən*, *biliş*, *banu*, *xatun*, *sağər* və s. isimlər, *böyük*, *küçük*, *ölü*, *diri*, *sayru*, *iti*, *yalın*, *sınıq*, *yanlış* *yegrək*, *itirək*, *taza*, *namil*, *saxta* (*saxta*), *şirin*; əlavə edək ki, sifetlərin sayını alınmalarla da artırmaq olar; “q” və “x” mənşəli formaları XIX əsrin birinci rübündə Qasım bəy Zakir, Seyid Əbülfəqasım Nəbatı, əsrin sonunda Seyid Əzim Şirvani və b. mənbələrdə özünün ilkin quruluşunda işlədilmişdir. Ona görə də hər biri müəyyən bir tarixi dövrün məhsulu olan *q>x>h* fonemləri özlərinin təşəkkül və formalaşma proseslərinin doğru-düzgün tədqiqini gözləyir.

Bu dövrün mənbələrində zərflər qrupuna daxil olan *tışra* (kənar) ~ *taşra* ~ *tışxaru* ~ *dışqarı*, *dün-gün*, *ilğaru* ~ *ilqaru* ~ *irəli*, *gerü*, *içəri*, *munca* (>*bunca*), *anca* (o qədar), *saru*, *tamam-kalam*, *əl-ələ*, *bir-bir*, *para-para*, *dəmbədəm*, *hala* (indi), *yalquz*, *indi*, *şimdi* və s. kimi sözlər əsas etibarilə bədii üslubda milli ləksik potensialının üstünlüyünü göstərir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində klassizmde uzaqlaşma prosesində fellər, onların qədim formaları da xüsusi rol oynamışdır. Bunlardan *yaşurmaq* (gizləmək), *yığlamaq* (ağlamaq), *ağırlamaq* (əzizləmək), *çözmək* (ayırmaq), *tüşmək* (>*düşmək*), *qılmaq* (etmək), *irmək*, *urmaq*, *uğramaq*, *utmaq* (tutmaq), *aşurmaq* (aşırmaq) və s. göstərmək olar.

Tədqiq etdiyimiz XVII əsr mənbələrində işlədilmiş fellər, onların mənə qrupları, şəkilləri, zamanları, şəxs və kəmiyyətə görə dəyişmələri və yaxud sabitləşmə proseslərini üzə çıxarmaq məsələləri nəzərdə tutulmuşdur. Fel formalarının dövrün canlı danışq dilinə məxsus variantlarında əmr şəklində II şəxsin təki *-qıl/-ğıl*, *-gil* şəkilçiləri çox geniş bir şəkildə işlənməsi müşahidə olunur.

Sağınmagil, ey bütü-şəker ləb,
Əlməse təsərrüf edə məşqəb.

Eyləgil, qurban mini kim, olayım qurban sana;
Qılğil, arada bu sülihi qayım.

“Vərqa və Gülşə”

Yaxud da:

Bu qövldə bizdən al vəsiqə,
Tapşurgilən ani bir rəftə.

“Vərqa və Gülşə”

Bütün bunlar klassik bədii üslubun daxilində baş verdikcə klassizmin ərəz silsilələrini ərdir və beləliklə də, XVII əsr bədii üslubunu Azərbaycan dilinin bədii üslubuna çevirmişdir. Onu da qeyd etməli ki, klassik bədii üslub türk-ərəb-fars etnokultur səviyyəsində yaranmasına baxmayaraq, o Azərbaycan torpağında təşəkkül etdiyi üçün də doğma yurdun qucağında özümşəməli idi. Ədəbi dilde ərəb mənşəli qayda-qanun, ləksik vahidlərin kəmiyyətə əzəlməsi klassik şerimizin xəlqiləşmə, saflaşma və sadələşmə proseslərini sürətləndirirdi.

Şifahi ədəbi dilin bəzi üslubi xüsusiyyətləri

Dilimizin inkişaf tarixində şifahi ədəbi dil ən ilkin çıxış nöqtəsi olmuşdur. Bu dil daim inkişafda olduğundan hər bir dövrdə və bu dövrün siyasi-ictimai durumunun keyfiyyət və xüsusiyyətlərini ifadə edən-ədə özü də inkişaf edərək yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Bu təşəkkül və təkamül tarixi eramızdan neçə-neçə minilliklərdən qabaqkı dövrlərə aid olan şifahi ədəbi dilin statusudur. Güman etmək olar ki, bütün ədəbi dillər məhz şifahi ədəbi dil üzərində formalaşmışdır. Zəngin şifahi xalq yaradıcılığı növləri və məhsullarına malik olan türk sistemli dilləri, xüsusilə Azərbaycan ədəbi dili başlanğıcını buradan götürmüşdür. Azərbaycan folklorunun üslubi xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş araşdırmalarda da onun bədii üsluba bəxş etdiyi obrazlılıq, dahiyənə, müdrik ifadə, sayəcmə poetik məcazlardan ibarət ədəbi söz hörgülərindən geniş bəhs olunur [21, 195].

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin təşəkkül və təkamül xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır: “Tarixən olduğu kimi, XVII əsrdə də yazılı ədəbi dil ilə yanaşı şifahi ədəbi dil də müxtəlif sahələrdə işlənmişdir... Azərbaycanı daha çox öz ixtiyarında

saxlayan İran şahlığının sarayında Azərbaycan dili Səfəvilər dövründə olduğundan az işləndisə də, xüsusən şifahi ədəbi dilin danışıq vasitəsi kimi işləndiyini təsdiq edən faktlar vardır..." [7, 219].

Muradxan Cahangirov yazılı ədəbi dilin erkən təşəkkülü mərhələsindən bəhs edərkən yazır: "Azərbaycan yazılı ədəbi dili özünün erkən təşəkkülü mərhələsinin əvvəllərindən (ümumən XIII-XIV əsrlər) etibarən başlıca iki üslub xətti (klassik və xalq ədəbi dili üslub xətləri) üzrə təkamül keçirmiş, onların birincisi hər kəsdən çox füzuli yaradıcılığı ilə XVI əsrdə zirvələnmiş...; ikinci xəttin potensialı isə XVII əsrin ortalarına qədər yazılı qol üzrə tam gücü ilə aşkarlaşa bilməmiş, yalnız XVIII əsrdə erkən zirvələnib, "yegane" aparıcı məqam tutması üçün əlverişli şərait yaranmışdır..."

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin son fikri ilə razılaşmaq çətin-dir (yeni xalq ədəbi dilinə yalnız XVIII əsrdə erkən şərait yaranmışdır fikrinə). Yazılı ədəbi dilin sütunu olan şifahi ədəbi dilin işləkliyi tarixi çox qədimdir. Belə ki, araşdırmalar da bu fikri təsdiq edir [4, 184-185].

XVI əsr xalq yaradıcılığının məşhur sənətkarı Qurbani və onun poetik düşüncələrindən bəhs edən professor Q.Kazimov yazır: "...Qurbaniden əvvəlki sənətkarların az-az gəlib çatan misra, bənd, bütöv şeirləri, nadir yaradıcılıq nümunələri belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ümumxalq Azərbaycan dili hələ Qurbaniden çox-çox əvvəllər böyük xəlqi sənət üçün tükenməz imkanlara malik olmuşdur" [6, 117].

Azərbaycan dili saraya öz nüfuzunu durmadan artırır. XVII əsr Azərbaycan dili eyni zamanda özünün milli şeir-sənət, yeni xalq yaradıcılığı səpkidə yaranmış qoşma, bayatı, gəraylı ilə yanaşı, "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qerib", "Şah İsmayıl", "Koroğlu", "Şəhriyar" və s. dastanları kimi geniş həcmli nəsr əsərləri dastanları meydana çıxırdı. Ona görə də Ə.Dəmirçizadənin şifahi ədəbi dil üslubu haqqındakı "...şifahi ədəbi dilin qabaqcıl üslubu yenə folklor üslubu idi və o bu dövrdə daha nüfuzlu bir üslub kimi sürətlə inkişaf edərək yazılı ədəbi dilə də şiddətli təsir edirdi" [7, 218] fikri burada yerinə düşür.

XV-XVI əsrlərin İran və Türkiyə işğalçıların məşəqqətli illərini yaşamış xalq, XVII əsrdə isə feodal-xanlıqlarının ağır-acılarını aşıqlar qoşmalarında, analar isə bayatı, oxşamalarında dilə gətirirdilər. Deməli, şifahi ədəbi dil üslubu siyasi-ictimai şəraitdə

olub-keçənləri və davam edənləri özünəməxsus növlərində yaradırdı. Bunu XVII əsr yazılı mənbə və cümlələrdə müşahidə etmək mümkündür. Şifahi ədəbi dil üslubunun öyrənilməsi işində yazılı dastanlar da xüsusi yer tutur [17, 35].

XVII əsrin II yarısında Hüsəməddin Toqatı tərəfindən yazılmış "Şərhül-əvamil" adlı əlyazması da belə mənbələrdən biridir. Burada oxuyuruq:

Qarşıda gül anbarı,
Hicran qoymaz göz açam.
Dərmişəm gülənbəri,
Dərd qoymaz güləmə, bəri.

Göründüyü kimi, forma və məzmunca mükəmməl bir bayatdır. Sonrakı dövrlərdə ağızdan toplanmış aşağıdakı variantlarında az da olsa dəyişiklik hiss olunur:

Mən aşiq gül anbarı,
Sizdə var bir dəstə.
Gül ekdim, gül anbarı,
Bizdə var gül anbarı.

və yaxud:

Mən aşiq gül anbarı,
Zalım düşmən qoymadı.
Gül ekdim, gül anbarı,
Doyunca güləmə, bəri¹.

Göründüyü kimi, eyni zamanda bayatların ilkin məzmunu fərdiləşdirilirdi. Yeni bayatının söyləndiyi məclis və ya situasiiv şəraitlərdə onlara müdaxilə olunduqca müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır. Əslində bu hadisə xüsusi bir ədəbi-bədii formadır.

Şifahi ədəbi dil üslubunun qoşma janrının müəllifi məlum olanlarda bu əməliyyatları icra etmək nisbətən az olur. Bunu Aşıq Abbas Tufarqanlının qoşmalarında görmək olar. Onun zülmkarlığa, əsarətə qarşı yazdığı əsərləri də bunu təsdiq edir.

¹ Bayatılar (XVIII-XX əsrlər). Bakı, 1977.

Abbas bu sözləri deyər sərindən,
Arxı vurun, suyu gəlsin dərinədən,
Söz bir olsa, dağ oynadar yerindən,
El bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Məna və məzmunu birlik anlayışından ibarət olan bu parça şifahi ədəbi dil üslubunun ən uğurlu bir nümunəsidir. Bütün bu ifadə xüsusiyyətlərinə görə ki, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı həmişəyaşardır, ölməzdir, oğurlana bilməzdir. Ona görə də sahibli ədəbi-bədii əsərlərin də dayaq və çıxış nöqtəsi şifahi xalq yaradıcılığı olmalıdır. Şifahi ədəbi dil üslubu demək olar ki, bütün tarixi dövrlərdə öz milliliyini qoruya-qoruya yeni keyfiyyətlər də qazanmışdır.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubuna aid bəzi görüntülər

Azərbaycan ədəbi dili üslubunun da formalaşması tarixi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Muradxan Cahangirov yazır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı-ayrı sahələrində olduğu kimi, müvafiq elmi üslub qollarına aid aydın cizgili ilk mükəmməl əməli nümunələri də məhz XIX əsrdə yaranmışdır [17, 189].

Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin işlənilmə dairəsi genişlənmiş, o, təkəcə bədii üslub deyil, elmi üslub vasitəsi kimi, həm də ictimai, dini-təbliği üslub vasitəsi kimi yeni sahələr üzrə yoluna düşmüşdür; XVIII əsrdə azərbaycanca bir neçə tibb kitabı, kitabçası, tarixi qrammatikaya, lüğətə, hesaba, astronomiyaya, coğrafiyaya və s. aid kitab və kitabçalar yazılmışdır [7, 250]. Müəllif onlardan “Dəqiq elmlər üzrə elmi üslub”, “Kitabi-ruznamə”, astronomiya və s. üslub qollarının məhz XVIII əsrdə yarandığını israrla qeyd edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu gün Azərbaycan MEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu öməkdaşları tərəfindən elm aləminə təqdim olunmuş XI əsr şairi İsanın “Mehri və Vəfa” adlı poeması Azərbaycan ədəbi dili və onun inkişaf mərhələlərinin XVIII-XIX əsrlərdən deyil, daha qədim dövrlərdən başladığını bir daha təsdiq edir.

Eləcə də son illərdə Azərbaycan ədəbi dili elmi üslubunun inkişaf tarixindən bəhs edən araşdırmalarda da sözügedən üslubun təşəkkül tarixini XIII-XIV əsrlərdən olduğu artıq qeyd edirlər.

Demək lazımdır ki, mənbələr, xüsusilə son illərdə Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlərdə öyrənilməsi məsələlərinin tapılıb aşkara çıxarılması, dilimizin elmi üslubunun da təşəkkül və formalaşma tarixinin XVIII-XIX əsrlərdən deyil, daha əvvəlki dövrlərdən başladığını söyləməyə əsas verir. Belə ki, XIII-XIV əsrlərdə yazılmış ikidilli izahlı lüğətlərdə qrammatik öçəklərin verilməsi o deməkdir ki, həmin dövrdə dilöyrənmə, dilçilik elmi haqqında sivil bir elm sahəsi formalaşmış, bitkin bir elm ocağı var imiş. Bünövrəsi hələlik XI əsr ümumtürk dilləri üzərində Mahmud Kaşğari tərəfindən qoyulmuş izahlı lüğətçilik elminin davamı olaraq XIII əsrdə məşhur dövlət xadimi, görkəmli dilçi alim Hinduşah Naxçıvaninin “Səhah əl-əcəm” əsəri xüsusi bir şəkildə qeyd olunmalıdır. Farsca-türkcə yazılmış bu ikidilli izahlı lüğətdə azərbaycanca fars dilinin qrammatikasından yığcam bir öçək də verilmişdir. Burada farsca fellərin zaman və şəxsə görə dəyişmə xüsusiyyətləri türkcə geniş şərh olunmuşdur. Həmin öçək Azərbaycan ədəbi dili elmi üslubunun ilk nəsr abidəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu eyni zamanda qədim və orta əsrlərdə hakimiyyətin kimlərin əlində toplanmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan və eləcə də ayrı-ayrı türk dillərini öyrənmək baxımından da qiymətlidir!

Akademik Ziya Bünyadov yazır: “Ərəb xilafətində türk dillərinə maraq türklərin – səlcuqların xilafətə axınının çox əvvəl var idi. Ona görə də ərəb xilafətində türk dilinin öyrənilməsi başlanmasını IX əsrə aid etmək lazımdır”. Bu fikir tamamilə doğru və qiymətlidir. Bu baxımdan görkəmli tarixçi-etnoqraf Seyidağa Onullahinin XIII əsrə aid azərbaycanca yazılmış Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (1252-1334) “Qara məcmuə” əsəri haqqındakı məlumatı da çox qiymətlidir.

Onun məlumatına görə, XIII əsr Azərbaycan dilində şeir və nəsr ilə yazılmış bu abidə I Şah Abbas (1587-1629) dövründə xəttat Mir İmad Qəzvini tərəfindən köçürülmüş “Qara məcmuə” əsəridir. Tehran Universitetinin müəllimi prof. Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq tərəfindən İranda nəşr edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində sinkretik bir üslubda yazılmış bu əsər klassik nəsr üslubu ilə yanaşı, ümumxalq dilinə məxsus nəsrin də formalaşmış olduğunu bir daha təsdiq edir. Dövrünün elmi üslubuna xas olan felin ömr şəklinə məxsus “bilgi” leksik vahidi ilə başlayan bir nümunəyə baxaq: *Bilgil kim, imdi*

məşayixün ədəblərindən birisi dəxi budur kim, şeyx ilə mürid bir süfrəyə qonmaya və bir xalçaya oturmaya... – şərindən bir misal:

Qoydi yüz körlümə qəm ləşkəri *hamun-hamun!*
Qara bayrağı ələmlər uci *gülün-gülün...*

Göründüyü kimi, eyni zamanda dini-təlimi və didaktik səciyyəli bu əsər dilimizin inkişaf tarixi, onun aparıcı üslublarının təşəkkül və formalaşma məsələlərinin öyrənilməsi işində əvəzsiz mənbə hesab oluna bilər.

Əlavə edək ki, bunu XIII-XIV əsrlərdə yazılmış ikidilli izahlı lüğətlərdə verilmiş elmi qrammatik öçerk və s. mənbələrdə də görmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi dili tarixində elmi üslubun təşəkkülü XIX əsrə aid edilməlidir. Halbuki Azərbaycan ədəbi dilinin XVII əsr yazılı mənbələrində, 1712-ci ildə üzü köçürülmüş xalq təbabəti əsasında yazılmış "Tibbnamə" əsəri elmi üslubun daha başqa elm sahələri üzrə də təşəkkül və formalaşma tarixinin XVII əsr deyil, daha qədim olduğunu təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, son dövrlərdə dilimizin tarixinə aid bir sıra yazılı yeni tapıntı və kəşflər nəzərə alınb Azərbaycan dilinin tarixi, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və formalaşma tarixi məsələlərinə, xüsusilə dövrləşdirilmə məsələləri, fonetik əvəzlənmə, paralelizmlərlə deyil, mükəmməl elmi faktları, ədəbi-bədii dəlillərlə əsaslandırılıb yenidən yazılacağına ümid edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin ilk tibbi elmi üslubuna aid bu əsərin maraqlı tarixi vardır. Əsəri köçürən Məhəmməd Yusif Şirvaninin qeyd etdiyinə görə məlum olur ki, ilkin nüsxə də türk dilində yazılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, "...Keyfimin son dərəcə pis vaxtında bu nüsxəni... ələ gətirib bir neçə gün içində onun üzünü köçürtdüm ki, menden sonra bəlkə bir adamın əlinə düşüb müsəlmanların karına gələ və mənə xeyir-dua edələr. Tarix sahibi belə rəvayət edir və onun katibi belə yazır ki, bu kitab Sultan Muradın hakimiyyəti illərində İrəvan qalasında Sultan Muradın həkim başçısının kitabxanasından götürülmüş və nəhayət, Terek qalasında mənim əlimə çatmışdı. Mən də onu bütövlüklə yazdım ki, bir gün işə yarasın. O nüsxə türkçə yazılmışdı, mən də türk ləfzləri ilə yazdım.

Tarix bu zaman 1124-ə çatmışdı, vəssalam".

Buradan belə çıxır ki, M.Y.Şirvani Lütfuli bəyin yanında həkim olmuş, hicri 1124 (1712)-də Terek qalasında olarkən bu "Tibbnamə"-nin üzünü köçürmüşdür... Deməli, əsərin müəllifi hələlik məlum deyildir; şərti olaraq əsəri M.Y.Şirvaninin hesab edirik.

Bizim üçün onun qiyməti ümumxalq nəsr üslubunda yazılmalıdır. Bu, orta əsrlərdəki Azərbaycan türk elmi üslubunun da formalaşmaqda olduğunu təsdiq edən çox qiymətli bir abidədir. Orta əsrlərdə, xüsusən XVI əsrdə də ümumxalq nəsr abidələri, məsələn, "Şühdanəmə", "Şeyx Səfi" təzkirələri və s. mənbələri mövcuddur.

Məsələn:

Bir miqdar sərsəm peyda olsa, qabaq yağından başına sürtələr, dəf edər; baş ağrısına dəxi xeyirdir və dəxi əgər kimsənə sövdayə mübtəla olsa, əlaməti dəxi odur ki, daima fikirli və qüssəli olub və siması dəxi tutqun olub və dəxi bənizi gah yaşıl və gah sarı və gah qaraya mail olub; indi ona müalicə eləmək ziyadə lazımdır.

Ümumxalq dili üslubunda yazılmış bu iki cümlədə 10 türk mənsəli söz, beş "və" bağlayıcısı, doqquz söz birləşməsi, otuz ərəb və fars sözü işlənmişdir. XVII əsr xalq danışığı dili əsasında yazılmış "Tibbnamə"-nin dilindən göstərdiyimiz iki cümlədə 32 türk-Azərbaycan mənsəli söz, 2 köməkçi söz, bağlayıcı və ədat, 15 ərəb-fars sözləri işlənmişdir. Buraya klassik üslubun səciyyəvi əlaməti olan silsiləli izafət birləşməsi daxil ola bilməmişdir.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, XVII əsrdə Azərbaycan-türk dili geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olub, elm və ədəbiyyatın bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Burada hər şeydən qabaq elmi üslubu müəyyən edən termin leksik imkanının milliliyi üstünlük göstərir.

"Tibbnamə"-nin leksikası

1. Azərbaycan-türk mənsəli dərman otlarının adları: *mərsamə (kəlikotu), çörəkotu, yarpız, turaqotu, iyarəc, gəlincək çiçəyi, pişikotu, şalgəm qabığı, istiot, qabaq yağı, şahtərə, qızıl keşniş, buğa tikani, tərşun, əməköməci, mollabaşı çiçəyi (çoban-yastığı), ağ soğan, böyürtkan, səhləb otunun kökləri, isfinac (ispinaq), kərəviz, kəndənə kəvər soğanı, marul (kahi), qızıl bəhmən (dəvə ayağı kökləri), dəvədabani, turacotu, dərman bali yoncasi, maş (at lobyası), məhmudə (dərman badrancı), turaqotu (razıyana), türmük (oxyarpaqlı acı paxla) və s. leksik termin sözləri əsasən millidir.*

2. Müalicəvi xassəli çiçək adları. Qədim və orta əsrlərdə təbabət elmində bir sıra çiçəklərdən təbii dərman kimi geniş

istifadə olunmuşdur. Onlardan XVII əsr elmi mənbələrində gəlib bizə çatənları məhz M.Y.Şirvaninin "Tibbnamə"sindədir: *bənövşə, yasəmən, qızılgül, ağ süsənbər, qərənfil, ağ badam çiçəyi* və s. Burada adları çəkilən güllərin yağlarından da ən qiymətli vasitə kimi istifadə etmək və onlardan yağ çəkmək yollarından da geniş bəhs olunmuşdur. Məsələn: ...hər kim bənövşədən və yaxud güldən və ya nilufərdən suzanbağından yağ çıxarmaq istəsə, gərəkdir ki, qırx dirhəm istədiyi çiçəyi alıb və yüz dirhəm dəxi südü yağ ilə ikisini bir yerdə qarışdırıb və bir şüşə içinə qoyub, sonra tamam iyirmi günədək günəşdə saxlaya və lakin ziyadə günəşdə və gün dəyən yerdə qoyub, sonra tamam çiçək pərvərdə (mürəbbə) olduqda süzüb yağını alıb saxlayalar... Və yaxud: ... reyhan və bir qəder sirkəni bir-birinə qarışdırıb ləğvə üzərinə sürtələr xeyirlidir...

Bu tip çiçəklərdən aşağıdakıları göstərmək olar: *bənövşə, nilufər* (suzanbağı), *qərənfil, mixək, yasəmən, gəlincik çiçəyi* (əsmə çiçəyi), *gül* (qızılgül), *gülınar* (nar çiçəyi), *nərsis* (nərgiz), *çobanyastığı* və b.

3. Təbabətdə istifadə olunan ağaclar və meyvələrin adları: *ağu ağacı, ağac qavunu, bəlasən* (balzam ağacı), *bəllut* (palıd ağacı və onun qozaları), *bid* (söyüd ağacı), *göl böyürtkəni, qayınə* (tozağacı), *qaraağac, qeyqəhun* (amiris ağacı), *qətran* (iynəyarpaqlı ağacların qətranı), *quş dili* (köyrüş ağacının toxumları), *dərdar* (qaraağac), *dəfnə* (dəfnə ağacının yarpaqları), *əncir ağacı* və *əncir*, *zift* (əsasən iynəyarpaqlı ağacların qətranı), *kafur* (kamfora ağacının çatılmış şiresi), *palıd döğülü* (palıd qəzasının unu), *saqqız* (saqqız ağacının kütəsi) və s.

4. Təbabətdə istifadə olunan köklərin adları: *ağ bəhmən, bəhmən güləvənin kökləri, bəsfayic, adi şirin kök, biyan, lüt biyanın kökləri, zər çubə, sarı kök, kaşur, əkin kökü*. Bütün bunlardan ulularımız müalicə vasitəsi kimi istifadə etmişlər; onu da deməliyə ki, bu mənbədə də orfoqrafik vasitələr – diakritik işarələrdən istifadə olunmamışdır. Bütün qrammatik məqamlarda yalnız və bağlayıcısından istifadə olunmuşdur. Bu və buna oxşar məqamlar nəzərə alınarsa, elmi və ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dili, onun klassik bədii üslublarının təşəkkül və formalaşma tarixinin qaranlıq səhifələri aşkarlanar.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI əsrdə elmi üslub və onun ənənəsi olmasaydı, "Tibbnamə"lər və bu tipli əsərlər də yazıla bilməzdi.

III FƏSİL

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK SÖZ QRUPLARI

Azərbaycan dili özünün inkişafı tarixində, xüsusilə leksik-semantik baxımdan daim milli leksik inkişaf xüsusiyyətlərinə üstünlük vermişdir. Xüsusilə, ümumxalq şifahi ədəbi dili XVII əsrdə özünün ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır.

Lüğət tərkibinin zənginləşməsi baxımından dilimizdə olan sözlərin çoxmənalılığından, omonimlik, sinonim və antonimlik və s. kimi leksik söz qrupları, söz birləşmələri və s. geniş istifadə olunur... Özünə qayıdış dövrünün sənətkarları Saib Təbrizi, Məlik bəy Avçı, Qövsü Təbrizi, Əmani, Məsihi, Fədai və başqaları poeziyaya misli görünməmiş söz və ifadələr gətirirdilər. Lakin bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində leksik-semantik söz qrupları əsaslı tarixi səviyyədə öyrənilməyibdir, yaxud az öyrənilibdir. Lakin ayrı-ayrı tədqiqatlarda bu qrupdan olan sözlər sinxron səviyyələrdə qeyd olunmuşdur. Dildə tarixən söz özünün ilk müstəqil mənasından ayrılarda yeni mənə – məcazlaşma baş verir, bu da çoxmənalılıq və s. ilə nəticələnir.

Bütün bunlar tarixən dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf edib zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Onlar çoxmənalılıq və məcaziliklə müşayiət olunduğundan onları müvafiq leksik-semantik söz qruplarında şərh etmək daha faydalıdır...

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf edib zənginləşməsində aşağıdakı söz qrupları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

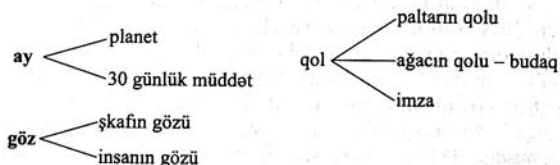
1. Çoxmənalılıq
2. Məcazlar
3. Omonimlər
4. Sinonimlər
5. Antonimlər
6. Neologizmlər
7. Arxaik sözlər

8. Alınmalar
9. Məişət leksikası
10. Terminlər
11. Frazoloji leksika
12. İdiomlar-idiomatik ifadələr
13. Hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər.
14. Söz yaradıcılığı: morfoloji və sintatik xüsusiyyətlər.

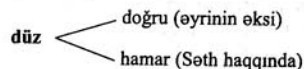
Çoxmənalılıq

Dilimizdə çoxmənalılıq demək olar ki, bütün nitq hissələrində müşahidə olunurdu. Bunlar daha çox isim, sifət, say və felle özünü göstərir.

İsimlərin çoxmənalılığı

Sifətlərin çoxmənalılığı

Filməsəl *düz* yurda döndüm

Əmani

yaş 1) gənc, cavan; 2) təzə, tər meyvə; 3) sulu, nəm; 4) ömür; 5) göz *suyul*/göz yaşı; 6) Qaş ilə göz dilini bilən əhli-dil bilir [Qövsî Təbrizi]

Quru *yaşı* su vardı bəri-tiği-növki-müjgandan.

Avçı

Məlik, zəbt eylərəm könlümdə mina tək gözüm *yaşın*.

Avçı

Müjganı alub qanlı *yaşından* rəgi-yaqut,
Saib, ləbi-ləli-göher-əfşanını görgəc.

Saib Təbrizi

Camından qan içən *göz yaşım*, imdi suya dönmüşdür.
Avçı

çin 1) ot biçən alət, oraq; 2) paltarın, qırçını; 3) (-ləmək) bir-birinin üstünə səliqə ilə yığmaq; 4) dərəcə, rütbə; 5) doğru: *yuxum çin çıxdı*; 6) düz, doğru; 7) Çin (ölkə)...

Hər kim ki, *bir çin* səni görsə.

Qövsî Təbrizi

Çin imiş kim, su qırağı tıləyə irur ziyan.

Məsihi

Ey Rumü, *Çinü*, Hindü Xita xanları...

Məsihi

Bu söz XVII əsr ədəbi dilində çox işlək olmamışdır.

Fellərin çoxmənalılığı

tut 1) tutmaq; Olur hərçənd can şirin, vəli canan *yerin tutmaz* [Qövsî Təbrizi]; əlindən tutmaq – qorumaq, yardım etmək; 2) tutmaq – yer tutmaq, vəzifə tutmaq, etimad qazanmaq.

Toy tutub gülşəndə eylər bağtban novruzi-gül.

Avçı

Tutub matəm açıbdur saçı sünbül.

Əmani

Tut əlim ta kim olam uftani ziran.

Əmani

Dutaram ətəyindən ruzi məşhər.

Fəda

yan 1) yanmaq (odda, suda və s.); 2) yan gəzmək, uzaqlaşmaq; 3) bağrı yanmaq (*məc.*).

Döndü büryanə *yanub* dönmədi bir *yanə* murad,
Ateşi-hicriğə ya Rəbb, necə bir *yanə* könl.

Əmani

İmtahan üçün bizim odlar həm *yan* bir nəfəs...

Qövsü Təbrizi

Tutub matəm, açıldur *saçı* sünbül,

İrür bülbül *saçmaq* başığe kül.

Əmani

Açdı gəncin, *saçub* cəvahir.

"Vərqa və Gülşə"

Andin *saçılub* göyə şərərələrim.

"Vərqa və Gülşə"

Məcəzlar

Məcəz sözləri həqiqi mənasında deyil, başqa şəkil və mənalarla ifadə etməkdir. Yəni şeirdə bir söz, ya fikri başqa mənalarla izah etməkdir. Məsələn:

Başımda şur edən sövdamidür, *ya dağda daş oynar*,

Bu kuhsar üzrə odlu lələdür, ya qanlı baş oynar.

Avçı

Olmadı xurşiddən dağlarda rəngin qaşlar,

Gördülər ləli-ləbin, *qan tərledilər daşlar*.

Saib Təbrizi

Bu beytlərdə şair "başımda şur edən sövdanı" həqiqi mənasında deyil, başqa bir sözle, "dağda daş oynar" ilə müqayisədə mənasını aydınlaşdırmağa çalışır. Eyni şəkil və mənada olmayan sözlərin müqayisəsilə mənə yaxınlığı və oxşarlığı bildiren məcəzlar orta əsrlər poeziyasında geniş işlənməklə dildə bədii fikrin, poetik düşüncənin inkişafına güclü təsir etmişdir. Başqa misallar:

Dedim çıxara səni xutteyi-hübabdən, qafil,

Ki, *ol qubar* olur *pərdəyi-hicab* sana.

Saib Təbrizi

Mənim göz *yaşımı* çıxgil, fəleklərdən təməşə qıl,

Hubabi qəsrlər içində tufan eyləmək olmaz.

Saib Təbrizi

Gözdən iraq ki, sultani-cünuni-şövkətdən,

Hər *dü gün* başıma bir çətri-Süleyman olmuş.

Saib Təbrizi

Qaşların *bayram hilalın* taqi-nisyan eyləmiş.

Saib Təbrizi

Gətirdiyimiz nümunələrdə sənətkar üzə qonmuş qubarı "hicab pərdəsi", "örtük", göz yaşlarını "hubab", qaşı "bayram hilalı", "taqi-nisyan" ilə müqayisə edib izanedicə mənə bənzərlikləri yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bədii dilində bir çox leksik-semantik söz qruplarının çıxışı nöqtəsi məcəzlərdən başlamışdır. Yəni sözün semantik genişlənmə xüsusiyyəti nominativ mənadan deyil, yalnız məcəzləşmədən sonra təşəkkül edib formalaşmışdır. Bu tipli məcəzləşmiş sözlər Azərbaycan dilçiliyində iki qrupa bölünmüşdür: a) üslubi məcəzlar; b) leksik məcəzlar.

Leksik məcəzlar lüğət tərkibində qeydə alınmış daşlaşmış ifadələrdir [27]. Lakin müxtəlif araşdırmalarda, xüsusilə müasir dilçilikdə məcəzlərin mənəca növləri daha genişdir. Məsələn, "Müasir Azərbaycan dili" əsərinin akademik nəşrinin I cildində onun 9 növü qeyd olunmuşdur [14, 157-216]. Ə.Dəmirçizadə isə bu mənada "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti" kitabının "Leksika" bölümündə "Sözün mənəsi" adı ilə bir sıra sözlərin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir [7, 70-90, 108-168].

Tədqiqat dövrümüzün aparıcı sənətkarları isə bu tipli sözləri poetikləşdirərək onu klassik üslubdakı ərəb-fars mənşəli silsiləli tərkiblərdən artırmağa çalışmışlar.

Omonimlər

Çoxmənalılığın törəməsi olan omonimlər şəkildə oxşar, mənəca müxtəlif olan sözlərdir.

al I yalan, hiylə, məkr.

al II qırmızı, rəngin.

al III almaq – (müxtəlif mənələrdə.)

Hər gülü-rəna iməs eşq içrə məntək nətəvan

Nə səbəbdin qan yaşının ruyi-zərdin *al irür*.

Məsihi

Tömnənası anın çeşmi-siyahü ruyi-*alındır*.
Məsihi

Aldılar hakim əlindən ixtiyar o başlar.
Saib Təbrizi

Bülbül ki, gülün ləl ləbindən söz *alırdı*;
Dili dolaşur göncəyi-xəndanını görgəc
Saib Təbrizi

Uşaq kibi *aldılar* o şux, Məlik bizni
Avçı

İstədim hər gah ləlin vəslini səhba kimi,
Bağrımı qan eylədin bir *al ilə* mina kimi.
Qövsü Təbrizi

Ay 1. is. Yer in peyki; 2. bir ilin on iki hissəsindən biri, 30 günlük vaxt anlayışını ifadə edən ad; ay; 3. f. aymaq/ayıtmaq, demək.

Nə *aysın*, duagudur afitab sana
Yaraşmaz *ay üzündə* əbr tək niqab sana.
Avçı

Yengi *ay başın* eger xurşide ta olsun təmam,
Bayram ayı eylegil qəmdən bükülmüş könlümü
Saib Təbrizi

Hər xəyalın qanda kim var, aşıqın yanındadır,
Ayü gün rəyincəvi əflak fərmanındadır
Qövsü Təbrizi

Ayıtdı görəkdür bizi ağırlamaq
Əmani

Qeyd etmək lazımdır ki, omonimlər çoxhecalı sözlərdə də müşahidə olunur. Belələrindən *düğün, ayaq, gəlin, alın, axın, için* və s.

Düğün 1. is. ipdən, sapdan ibarət yumaq; 2. toy, şənlik məclisi...; 3. şiş, yara; 4. f. II ş., ömr şəkli.

Çıxardı xət, mənəm zülf mübtədası hənuz,
Düğün sağaldı başımdevü başımdədir qarası hənuz.
Saib Təbrizi

Her *düğün* başıma bir çətri-Süleyman olmuş.
Saib Təbrizi

Əyağ, ayaq 1. is. anat. bədən üzvündən biri; 2. is. badə, qədəh, piyalə (şərab piyaləsi).

Əyağ başə çəkub baş əyağına qoyaram.
Qövsü Təbrizi

Qan ilə doludur *ayağı* [41]...

Hərçənd ki, göz tökdü *ayağa*, könlü içdi.
Qövsü Təbrizi

Mənbələrdən gətirdiyimiz faktlardan bir daha məlum oldu ki, başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də omonim sözlər kəmiyyətcə çox da geniş olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, dilin lüğət tərkibinin inkişafı və onun zənginləşməsində omonimlər xüsusi yer tutmuşdur. Bu baxımdan Ə.Dəmirçizadə də onların üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir: "Dildə olan omonim sözlərin üslubu məqsəduyğun əsasında istifadəsi haqqında daha dürüst təəvvürə malik olmaq üçün omonimlərin təşəkkül tapma, mənşə və törəmə xüsusiyyətlərini ümumiləşdirilmiş halda nəzərdən keçirmək zəruridir" [7, 144].

Sinonimlər

Qeyd etmək lazımdır ki, məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən, lakin fonetik şəkildə müxtəlif sözlərdən olan sinonimlərin təşəkkül və formalaşma tarixi qədimdir. Dilin lüğət tərkibinin inkişaf və zənginləşmə prosesində xüsusi yer tutan sinonim sözlər eyni zamanda ədəbi-bədii əsərlərin, xüsusilə orta əsr sənətkarlarının dilində, daha doğrusu, klassik bədii üslubda poetik xüsusiyyət kəsb etmişdir.

XVII əsr sənətkarlarının dilində sinonim sözlərin böyük bir qismi klassik poetik üsluba bağlı olaraq ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərlə ifadə olunmuşdur.

Hər biri bir rəng ilə Qövsü fəğan kim qıldılar,
Könlümü ab intizarlı, *bağrımı* qan iztirab.
Qövsü Təbrizi

Tiği-bidad ilə *köksüm çakü bağrum çakrak.*
Məsihi

Yetincə saqi-yi-xunxardan bir ovuc su,
Kəbab olub *ciyərim, bağrim* oldu qan fəryad.
Qövsü Təbrizi

Bahar fəslü *ünü* sövti-rəd sanmagilən,
Ki, *naləm* ilə mənim eylər asıman fəryad.
Qövsü Təbrizi

Minbərlərə nəsb edüb *qaravul*,
Ordu içində tiküb yəsavul.
"Vərqa və Gülşar"

Nə bir *yoldaş*, nə bir *munis*, nə bir *yar*.
Fə dai

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafında isim, sifət, əvəzlilik, zərf və fellərə məxsus söz qrupları maraqlı sinonim sıraları yaratmışdır. Sinonim sözlərin böyük bir qismini isimlər təşkil etmişdir. Beləliklə, ismi sinonimlər: *yoldaş, yar, dost, həmdəm, munis...*

Əgər bir namə məndən *dostlar* dildarə yazsınlar.
Qövsü Təbrizi

Kimə *yoldaş* ola tofiqi-yəzdan
Ona kar eyləməz şəmşiri-burran.
Fə dai

Dünya-ələm, yer üzü-diyar-məmləkət-cahan-vilayət:
Boyandı *yer üzü* ol gündə qanə.
Fə dai

Qaçıb mən dəxi çıxdım bir *diyarə*...
Fə dai

Mənə mənənd bu *dünyadə* kim var
Müsafirsən, *cahani* çox gözübsən...
Fə dai

Övd eyləgilən bir ol *diyarə*.
"Vərqa və Gülşar"

savaş-cəng, döyüş-vuruş-hərb:

Deyil *cəng* eyləmək sərdara layiq...
Savaş düşdü araya iki yandan.
Fə dai

könül-ürək-qəlb-bağır-ciyər-sinə-köks:

Könlümü *sayru*, tənimmə *natəvan* etdi fəraq,
Tiği-bidad ilə *köksüm çakü bağrum çakrak.*
Məsihi

Kimi can etdi, kimi *könlünü* dildarə fəda;
Ol bəzmdə Qövsü, min ölürsən-dirilirsən,
Sən şəmi-bəlasən, sənə özge *cigərin* var...
Ki, ah *sinəm* evindən gəlir gubaralud.
Qövsü Təbrizi

Ayrılmış *könlümün* aşüfte ağının cərəs neynər...
Bu miskini nola *qəlbim*, de sən gər oxşasan bir göz.
Avcı

Yuxarıda mətn tərkibində təqdim etdiyimiz sinonim sözlər cərgələrinin semantik xüsusiyyətlərinə baxaq:

Yar-yoldaş-dost; dünya-ələm-yer üzü-cahan; ölkə-vilayət-məmləkət-diyar; cəng-savaş-müharibə-qırğın; könül-qəlb-ürək, yer-məkan; həq-Allah-tanrı-təala-yaradan-yəzdan; döyüş-hərb, kişvər-dövlət; könül-ürək-qəlb; köks-sinə, ürək-bağır-ciyər və s. bunun kimi sinonim sözlər cərgələrində əsas sinonim sözünü başqa sözlə mətnin dəyişsək, məsələn, "ürəyim ağrıyır – bağrım ağrıyır" şəklinə salsaq, heç bir emosionalıq-ekspressivlik alınmaz. S.Cəfərov yazır: ...Söz nə zaman, nə münasibətlə və nə cür yararırsa yararsın, fərqi yoxdur, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət və s. ilə səs kompleksi arasında heç bir üzvi əlaqə ola bilməz. Çünki belə bir əlaqə olsaydı, müasir dilimizdə mövcud bir səs kompleksi ilə müxtəlif əşyanı ifadə edə bilmək, bir sözün müxtəlif mənə çalarlığı verə bilmək, müxtəlif səs tərkibi ilə bir-birinə yaxın mənələri bildirmək xüsusiyyəti də ola bilməzdi [27, 31, 17]. Bu baxımdan sinonim sözlərinin leksik-semantik cərgəsini təşkil edən sözlərin mənə xüsusiyyətlərinin şərhə maraq doğurur.

XVII əsr şənətkarı Fə dai özünün "Bəxtiyarımamə" əsərində işlətdiyi "dünya-ələm-cahan-yer üzü" sinonim sözlər cərgəsini təşkil

edən sözlər fonetik tərkibcə müxtəlifdir. Lakin onları cərgələşdirən bəşər cəmiyyətini üzərində yaşadan məkan anlayışıdır. Bu cərgədə birləşən sinonim sözlərin poetik mənası mətnə anlaşılır.

Pes ol dem, dedi şəhzadə ki, ey yar,
Mənə manənd bu *dünyada* kim var?
Müsafrısen, *cahanı* çox gözibsen...

Qərivü qül qüle düşdü *cahana*,
Boyandı yer *üzü* ol gündə qanə.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu bədii parçada işlədilmiş sinonim sözləri sənətkar xüsusi bir məqsədlə seçib işlətməmişdir. Çünki onlar fikri daha səlis, daha aydın, düzgün, dəqiq və eyni zamanda emosional-ekspressivlik kimi bədiilik yaratmaq üçün məqsəduyğun hesab etmişlər.

Dildə sinonim sözlər özünün əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, ancaq tərkibinə və əlavə mənasına görə fərqli olan leksik vahidlərdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz misaldakı sözlər kimi: *dünya-cahan-yer üzü*.

Mənə manənd bu *dünyada* kim var?
Boyandı yer *üzü* ol gündə qana.

Göründüyü kimi, burada *dünya-cahan-yer üzü* sinonimlərinin bir-biri ilə yerini dəyişsək, şerhin məzmununa bir xələl gəlməyə də, poetiklik zəifləyir, *dünya* sözünün *kainat* anlayışı itir və şeirdə emosionallıq və ekspressivlik çalarlığının yarıdan *cahan* və *yer üzü* sinonim sözləri də öz bədiiliyini itirir. Halbuki sənətkar o sözləri məhz bədii üslubun poetik səviyyəsini yüksəltmək, bir yandan da XVII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində leksik-semantik mənə zənginliyini bir daha aşkara çıxarmışdır.

Buna oxşar sinonim cərgələr Fədainin "Bəxtiyarname" əsərində tez-tez özünü göstərir; məsələn: *könül-ürək-bağır-qəlb*.

Həvayi-eşqiden *könülü* dolubdur.

Vücudi eşqiden almış hərarət,
Ürəkdə qalmamış aramı taqət

Ki sultan *bağrına* yapışdı közlər.

Tapıb o, Gülcəmalın *qəlbina* yol.

el-oymaq-havadar:

Apardılar onu zindana dustaq
Onun için yox *havadar*, *el və oymaq*.

Ayındır ki, bu sinonim sözlər cərgəsi arxa, kömək anlayışı zəminində yaradılmışdır. Təbii ki, onlar elə bir maraqlı qanuna uyğunla düzülmüşdür ki, onların yerini dəyişsək, emosionallıq və ekspressivlik çalarlıqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Halbuki bu düzüm ədəbi dilin leksik-semantik qüvvəsini, poetik səciyyələri göstərir.

Qabaq-üz-yanaq-sifət-çöhrə sinonim sözləri insanın surətində müşahidə olunan emosional mənə çalarlığı ifadə edən çox uğurlu leksik seçmələrdir.

Qabaqları yığıb, qaşları çatdı.

Saçın yoldu, *üzünə* çaldı dırmaq.

Gecə yatmış ikən o *şahi-rüxsar*...

Sinonim sözlər və nitq hissələri

a) İsim mənşəli sinonimlər. Klassik ədəbi dilimizdə isim mənşəli sinonimlər müəyyən yer tutur. Məsələn:

Pəyamımı, sözümü hal evində yara yetir.

Qövsü Təbrizi

Qəfəs əsiri olan *əndəlib* peyğambın,
Çəməndə *bülbülə* öz eylə, növbəharə yetir.

Qövsü Təbrizi

Vəfəvü mehrdə hərçənd imtiyazın var.

Qövsü Təbrizi

Rövzeyi-Rizvan ki, derlər, *arizi-canan* imiş,
Atəşi-duzəx bəcynə *atəşi-hicran* imiş.

Qövsü Təbrizi

Şah ezoz eylədi oldəm cəvanə,
Döyüldü *təblü kisi-şadiyanə*.

Fədai

Xubların *daş ürəgi kani-Bədəxşan* olmuş.
Saib Təbrizi

Göstərdi *ələm*, dağıtdı *pərçəm*.

"Vərqa və Gülşar"

XVII əsr Azərbaycan klassik ədəbi materiallarında alınmış yuxarıdakı misallarında ismi sinonimlər tərkib etibarilə adətən birtərəfli türkcə, başqa tərəfi farsca, ərəbcə sözlərdən ibarətdir. Məsələn: "*daş-ürək*", "*kani-Bədəxşan*", "*təşviş-qeygü*", "*könül-virənə*", "*pəyam-söz*", "*göz-çəşm*" kimi.

XVII əsr ədəbi dil üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də cümlədə ismi sinonimlərin hər iki tərəfində ərəb-fars qarışıq sinonim sözlərin işlənməsidir. Məsələn: "*təbul-kuş*", "*şərab-mey*", "*qıfıl-bənd*", "*əndəlib-bülbül*" və s. Bir çox misallarda isə xalq ədəbiyyatından və orta əsr ərəb-fars fəlsəfi şerinin təsiri ilə yaranan və daha çox rəmzi mənalar daşıyan ismi sinonimlərə də təsadüf edilmişdir. Məsələn: "*Rövzeyi-Rizvan*" [Rizvan bağı, cənnət] və "*rizi-canım*" [sevgilinin üzü, qisası "*bağ-üz*"] kimi. Ancaq bu "*bağ-üz*" sözləri və sair fəlsəfi "*məna bağı*" və "*məna üzü*"nü nəzərdə tutmuşdur. Yoxsa, real "*bağ*" və "*üz*" müqayisə obyektinə ola bilməz. Bu növ sinonimlər orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında tarixi işlər olmuşdur.

b) Sifət mənşəli sinonimlər. XVII əsr və ondan qabaqkı Azərbaycan ədəbi dilində sinonimlərin bu növüdə geniş işlənməmişdir. "Bəxti bədu" zəbulu gör-talei vajgünü [başayağı] gör [Qövsü]. Əgərçü *xuni cigər* birlə *ləli-nab* oldum.

Bu misrada "*xuni cigər*" (qanlı) "*ləli-nab*" (saf qırmızı ləl) ilə müqayisə olunur.

Cismi-zarimdən mənəm hicran nə istər bilmənəm;
Bu *sınıq kəşfidən* ol tufan nə istər bilmənəm.

Bu beytdə də "*Cismi-zari*" (inildəyən bədən) ilə "*sınıq kəşfi*" (sınımış gəmi) müqayisə olunur. Bir fərqlə ki sifət bildiren "*sınıq*" sözü ana dilimizdə işlədilmişdir.

İstər olsun *badəyi-gülrəng*, istər *xuni dil*
Hər nədir, ləbriz ver, ey *bağrımı qan* eyləyən.

Bu beytdə də "*xuni dil*" (qanlı ürək) "*bağrı qan*" (qanlı ürək) ilə müqayisə olunan sifət mənşəli sinonimlərdir. "*Badəyi-gülrəng*" isə hər iki sinonimin rəmzi bənzətməsidir.

Var idi ikiüclü bir dəmir şüş,
Oda qoyu onu *bədqel*, *bədkiş*.
Vələkin ol gecə şahzadə Bəhzad,
Şiküftə xatirü xursəndü dilşad.

Fədai

Həmişə sən olsan *xurrəmə şad*.

Fədai

Vəfalı, *mehriban* bir türfə dildar.

Fədai

Nə kim vardır sənə bədxahü bədgü,
...*Pərişan*, *müztərib*, *şuridə əhval*.

Fədai

Ta sənə bimaşlıq bəzdir Məşinin irur,
Könli qəmgin, *cani məhzun*, *bənizi sarı aşkı al*.
Məsihi

Bu beytdəki *qəmgin*, *məhzun*, *sarı və al* sifət mənşəli sinonimləri insanda hal-vəziyyətin necəliyini göstərir. Başqa misal:

Bu *dideyi-bazü*, *çəşmə-giryan*...
Sən güşeyi-qəmdə zazü giryan.

"Vərqa və Gülşar"

"Dide", "çəşm" və "zar", "giryan" qoşa sifət mənşəli sinonimlər fars dilindən alınma sözlərdir. Ansaq araşdırmalar göstərir ki, sifət mənşəli sinonimlər ədəbi abidələrdə ismi sinonimlərə nisbətən az işlənməmişdir.

Antonimlər

Cün qara oldu günüm, yad oldular qardaşlar.

Saib Təbrizi

Hər kim ki, yaxşı içsə, şərabi yaman içər.

Saib Təbrizi

Gündüz-gecə ol hümayi-sayə.

“Vərqa və Gülşə”

Sanasan zəhrə döndü dadlı aşı...

Fə dai

Batin-zahir olub müvafiq.

“Vərqa və Gülşə”

Yaxşı-yamanı qamu ağırladım,

İkiliği tərkdüben birladım

Əmani

Aydındır ki, maddi-mənəvi təfəkkürdə əksliklərin qoşa işlənmə tarixi qədimdir. Təbiət və insan həyatı ikili xasiyyətdədir: *gecə-gündüz, şəhər-axşam, dost-düşmən, ölüm-dirim, sülh-savaş, toy-yas* və s. Ümumxalqın gündəlik həyat görüşlərindən alınan bu antonimlər klassik ədəbi dildə sistemləşdirilmiş bədii-üslubi şəkillərdə öz ifadəsini tapmışdır. Tədqiq etdiyimiz XVII əsr yazılı mənbələri üzərində müşahidələr də fikrimizi təsdiq edir. “Müasir Azərbaycan dili” əsərində yazılır: “Antonim münasibətlərdə olan sözlərin müəyyən bir nitq hissəsinə aidiyyəti mütləqdir” [15, 201]. Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında antonim sözlərin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır: “...heç bir tək sözün sinonimliyindən bəhs açmaq olmadığı kimi, heç bir tək sözün antonimliyindən də bəhs etmək olmaz...” Sinonimlik eyni mənalı iki və ikidən çox sözlər silsiləsi ilə ölçüldüyü halda, antonim sözlər zidd mənalı sözlər vəhdətidir [7, 134-135].

“Antonimlərin üslubi məqsəduyğunluq əsasında istifadəsi eyni zamanda onların hansı nitq hissəsi ilə əlaqədar olduğunu nəzərə almağı tələb edir. Bunları nəzərə almadan, xüsusən bədii və bəzən də siyasi üslubda müxtəlif məqamlardan asılı olaraq antonim feli qoşalığın isimlə, sifətlə, zərflə və ya əksinə, antonim ismi qoşalığı felle, ismi sifətlə, sifətin isimlə əvəzliliklə necə antonimləşdirilməsi

və ya antonimi əvəzləmə yolu ilə kontrast-təzad yaratmanın mahiyyəti aydın olmaz” [7, 140].

Antonim sözlər müasir ədəbi dildə çox geniş işlənmə imkanlarına malik olan üslubi söz qruplarındandır. Bunu biz onların məna xüsusiyyətləri, müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmasında da görürük.

Antonimlərin quruluşca növləri. Bu söz qrupları ədəbi dilin demək olar ki, bütün səviyyələrinə nüfuz edə bilmişdir. Antonimlərin quruluşundan bəhs etməmək mümkünsüzdür. Bu baxımdan onların sadə, düzəltmə, mürəkkəb növləri də qeyd olunmuşdur.

a) sadə antonim sözlər: *gecə-gündüz, əyri-düz, xəzan-bahar, yaxşı-yaman, nöqsan-kamal...*

Gecə-gündüz süari dövlət idi.

Fə dai

Xəzan şikəstələri, gəldi nov bahar, haray.

Qövs i Təbrizi

Nə yaxşı gözəllər var kim, yaman gözəndən irəq olsun.

Qövs i Təbrizi

Çü könlüm qəmin bizlə xürrəm bulubdur.

Əmani

Ey xoş ol aşiq ki, lütfü qəhrdən

Könlünün iqlalı ney idbari var.

Əmani

Ol sahibi-namü nəngü təmkin.

“Vərqa və Gülşə”

Nöqsanü Kəmalə irdigündən.

“Vərqa və Gülşə”

Məqami-güldə görmək xar, Əmani,

İrur bülbulgə saçmaq başığə kül.

Əmani

Yuxarıdakı ədəbi nümunələrdə verilmiş sadə antonim sözlərin müxtəlif nitq hissələrini təmsil etdiyi aşkar görünür.

b) mürəkkəb antonim sözlər. Bunlar da təbii olaraq iki, üç, hətta daha çox sözlərin yanaşı işlənməsindən yaranmış antonim sözlərdir.

İşim dünü gün fəğanü fəryad.

"Vərqa və Gülşar"

Əhli-çəş içrə Məsihi ta məni ol səngdil,
Qılmadı giryanü *qəmgin*, bulmadı xəndanü *şad*.

Məsihi

Aşkara gör qılır *bidadü zülm*,
Leyk pünhan yüz *kəramət* göstərir.

Məsihi

Qəmgüsarım, munisim qılmışdurur dərdü ələm.

Məsihi

Munca *bidadü cəfası mehri* ilə bulğay bədel.
Məsihi

Son misrada *mehr* (məhəbbət) sözünün əksi, ziddi *bidad* və *cəfadur*. Şair burada üslubi mənaya uyğun olaraq bir sadə antonim sözə müqabil iki eyni mənalı mürəkkəb antonim növü yaratmışdır.

Sinonim sözlərdən fərqli olaraq antonimlər iki söz arasındakı ziddiyyəti sözün şəkil və məna əksliyinə ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan dilinin üslubiyatı" əsərində də əsasən yuxarıdakı tərifi söylənilir və bir sıra *yaxşı-pis, gözəl-çirkin, dost-düşmən, xəstə-sağlam, aşağı-yuxarı, açmaq-örtmək, zəngin-yoxsul, ac-tox, ölü-dirli* və s. bunun kimi anlayışlar sadalanır. Bunlar da sinonim cərgələr kimi üz-üzə dayanıb, birincilər rəngarəng məna, ekspressivlik, müsbət emosionallıq çalarlıqlar, o birisi isə əkslik – ziddiyyətli, insanda pessimizm, ürək-sıxıcı emosiyalar yaradır.

Bütün bunlardan məlum olur ki, antonimlər də sinonim sözlər kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və leksik-semantik inkişafına xidmət edən kateqoriyadır. Onlar bədii üslubla yaxından bağlı olduğundandır ki, qədim və orta əsr sənətkarlarının əsərlərində xüsusi yer tutmuşdur.

1. Antonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bədii dildə, həyat və düşüncədə təzahür edən ziddiyyətlər, antonim sözlərin

leksik mənasından irəli gəlir. Həmin ziddiyyət və təzadlar antonim sözlərin nitqimizdə tez-tez təkrar edildiyinə görə çox asan başa düşülür; məsələn: *pis-yaxşı, gözəl-çirkin, tez-gec, gəl-get, aç-ört, otur-dur, yer-göy* və s.

2. Antonim sözlərin nitq hissələri ilə əlaqəsi. Təzadlı hadisələr, münasibətlər, keyfiyyətlər bildirən antonimlər dilimizdə mənalara görə müxtəlif nitq hissələri kimi işləyə bilər; məsələn: *yaxşı-yaman, şad-pərişan, könü şad-məhzun, göy-yer, işıq-qaranlıq, uzun-gödək, bolluq-qıtlıq* (isim), *bol-qıt, az-çox* (say), *tikmək-dağıtmaq, qaçmaq-dayanmaq, qalamaq-boşaltmaq, buraxmaq-saxlamaq, demək-susmaq* (fel), *iti-yava, zəif-güclü, bərk-yumşaq, örtük-açıq* (zərf).

İsmi antonimlər:

Gövhəri-vəsiğə hər gün kamran eylər səni,
Hicr ara ağan Məsihi gözlründin *jələlər*.

Məsihi

Sübh eysim *şam* irür, Təbriz Misridin cüda
Məsihi

Həqiqət söylə, işlətmə *yalan*.

Fə dai

Məne təklif edən *güldardan səhrayə*, bilməz kim,
Tutar damənini *gül* bir tərəfdən, *xar* bir yandan.

Qövs i Təbrizi

Könül yaxşılara vermin kim, bu yamandır.
Qövs i Təbrizi

Xəzan şikəstələri gəldi, nob *bahar* haray.
Qövs i Təbrizi

Bostan içrə xətü rüxsarü ləlindən cüda,
Səbzə nişü, gül tikanü qönçə peykandır mana.
Ta ki, *ənduhi-fəraqi* munisi-candır mana.

Məsihi

Ney *vüsala* tabü ney *hicrana* irür taqətim.
Məsihi

Hicr ara can qəsd i eylər *qəm*, *vüsala* içrə *fərəh*.
Məsihi

Gözlerim gıryan ırl ol ləli-xəndanından süda.

Məsihi

Vəsli-sübhin bizgü qıldın *şami-hicran* aqibət.

Məsihi

Aşkara gör qılır bidadü zülm,

Leyk pünhan yüz kəramət göstərür.

Məsihi

Fəli antonimlər dilimizin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. XVII əsr sənətkarları lüğət tərkibini inkişaf etdirmək üçün şeirlərində fəli antonimlərə geniş yer vermişlər:

Ey deyən kim, xəlv ilə xəndan görəkdiradəmi,

Mən tutam kim, *güldüm*, açıldım, vəli *ağlar* göz.

Qövsü Təbrizi

*Tazə qıl əsg*i mey ilən bu qurumuş konlümü.

Saib Təbrizi

Tutulma, şahı seversən, *açıl* bahar, bahar.

Avçı

Ol cam *sundu* sərsar, şol *çəkdi* nalə

Börkünü *aldı* başdan, zülfünü *tökdü* belə.

Avçı

Dövrün şifahi ədəbi dil üslubunda yazan Sarı Aşığın bayatlarında da milli mənşəli antonim sözlər özünü göstərir:

Aşıqəm Yaxşı qala,

Ocağı yaxşı qala,

İstərəm bu dünyada

Pis ölə, yaxşı qala.

Aşıqəm canı yara

Qıyaram canı yara

Tutun, qoyun *qafəsə*

Göndərin canı yara.

Alınma mənşəli antonimlər. Əlbəttə, sözügedən dil hadisələri ancaq özmənşə leksik vahidlərlə ifadə olunmuş olsaydı, dilimizin

lüğət tərkibi zəif olardı. Dilimizin malik olduğu söz qruplarının tərkibində alınmalar xüsusilə də bədii üslubda onların yaratdığı ekspressivlik, emosionallıq, rəngarənglik xüsusiyyətləri fikrə nə qədər aydınlıq, orijinallıq, təkrarlardan uzaq səlislik gətirir.

Təhəmmül eyləmək *insan* işidir

Ki, *təcil* eyləmək *şeytan* işidir...

Fədai

Zahid öz *təsbihini*, küfr əhli *zünnarın* sevər.

Qövsü Təbrizi

Meyxanələr evimdir, *viranələr* həsarım.

Qövsü Təbrizi

Adəm nədir ki, içməsin ol verdigin şərabı

Versən əgər *firiştə* meyi bigüman içər

Saib Təbrizi

Xəzan bir-iki nəfəs çox, yüz il *bahar* istər

Qövsü Təbrizi

Beyani-sürəti-əhvalıma *kağız* vəfa qılmaz,

Məgər kuyində cananın *dərü divarə* yazsınlar.

Qövsü Təbrizi

Vüsalü hicr demə, qanə ol Əmani din.

Əmani

Deməliyə ki, burada alınma antonimlər həyat, düşüncə və fikirdə təzahür edən təbii ziddiyyət və konfliktlərin doğurmuş olduğu hiss, duyğu və zövqlərin bədii ifadəsinə, bədii üslub gözəlliyinə xidmət etmişdir. Yeni alınma antonimlər bədii üslubda çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Alınmalar

Orta əsrlərdə farsdilli poeziyanın türk şerinə təsiri ilə ədəbi dilimizə çoxsaylı alınma bədii sözlər daxil olmuşdur. Bu alınmalar əsasən şerin bədii təsvir vasitələrindən birbaşa iqtibas olunmuş sözlərdir; məsələn: *ləb*, *çəşm*, *xal*, *zülf*, *şəb*, *mah*, *afitab* və s. Alınma bədii sözlər Azərbaycan şerində üslubi məqamlarda işlənərək məqsədə uyğun mənalar yaratmağa xidmət edir.

Məsələn, Saib Təbrizi məişətdə işlədilen *duz* sözünü fars mənşəli *ləb* ilə birlikdə "*duzlu ləblər*" tərkibində bədii biçimə salaraq ədəbi dilə yeni bir tərkib gətirmişdir.

Şərabdan nə eceb olmusan əgər sərxoş,
Bu *duzlu ləblər* ilə nəylesin şərab sənə...

Başqa bir şeirində o, aşiqin göz yaşını, ağlamağını od üstündəki kabab ilə müqayisə edir:

Aşiqin göz yaşına *rəhm* edəlməz ol *afitab*,
Yığlamaq *ilən* aparmaz od olından *can* kabab.
Saib Təbrizi

Məsihinin yeni tapılmış şeirlər "Divan"ında klassik şeir üslubunun ümumxalq dilinə yaxınlaşma meyilləri ilə milli dilin lüğət tərkibinə xidməti addımbaşı görünməkdədir. Məsələn:

Gecə kövkəblər imas çərx üzrə olğan aşkar,
Otluq *ahimdin* irür gündə baş çatqan şərar.

Fars-türk ədəbi-mədəni əlaqələri XVII əsrdə Səfəvilər hakimiyyəti dövründə özünə məxsus inkişaf yoluna qədəm qoyur. Bu dövrdə bir yandan Nəvai və Füzuli ədəbi məktəblərinə qayıdış cığatay-Azərbaycan şeir ənənələrinin sinkretikləşməsi prosesi getdiyi halda, başqa yandan Səfəvi dövləti qonşu dövlətlərin işğalçı müharibələrinə məruz qaldığı zaman fars-türk milli birlik hərəkatının başlanması poeziyada da dərin iradəsini tapır. Beləliklə, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili sinkretik bir dildir (Azərbaycan-cağatay-fars). Ancaq XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində xalq ədəbiyyatının güclü təsiri müşahidə olunur. Saibin, Məlik Avçının divan şeirlərində xalq təfəkkürü və bədii deyim fərzi ilə üslubi ifadələri aydın görmək olar.

XVII əsr ədəbi dilində alınma sözlər müxtəlif özənşə sözlerimizlə birləşərək müxtəlif mənəli leksik vahidlər yaratmışdır. Məsələn:

Sana nə *hacət müşkü güləb* irür, ey şux,
Səpər *əbr suyu* güli tərini *güləb* sana.

Avçı

İstəmə *qatı təəllüq hər səbəbdən* ya səbəb.

Avçı

Şərabdan nə eceb olmusan əgər *sərxoş*
Bu *duzlu ləblər* ilə nəylesin *şərab* sana.

Saib Təbrizi

Vüsəl ümidinə ömrün keçirdi *kuyində*,
Könül səhifəsi şərhü bəyan ilə doludur.

Qövsü Təbrizi

Qarə hüsn olma kim, andek zəmani biş iməs...

Məsihi

Yetişməz işlərinə Saibin *duası hənuz*.

Saib Təbrizi

Dərdiməndin haləti dərd əhliyə məfhumdur.

Məsihi

Səfayi-nəşəsi *tüğyanə* gəldi, mənə *eşq məhəbbətdən* danışdı.

Fə dai

Sədası gəldi yenə ol *vəzirin*.

Fə dai

Yaxın gəldi nə gördü *bağı-cənnət*...

Xəsislik düşgünü, ol *qəlbi qarə*...

Fə dai

Göründüyü kimi, bu birləşmələr həqiqətən də dilimizin lüğət tərkibinin xüsusi çekisinin artmasına xidmət etmişdir.

Alınma sözlərin bir qismi də müxtəlif fellərə qoşulmaqla bir növ mürəkkəb feli birləşmələr yaratmışdır.

Və gər nə qəm olmuş, könlüm içrə çox *tələş oynar*.

Avçı

Səlamət *can aparmaq*, doğrusu müşkül.

Avçı

Görər heyranlığım *canan xəyal eylər* ki, təmkindir.

Qövsü Təbrizi

Arifə *fərq eyləməz* ömrün çoxu az olduğu.

Əmani

Nədamət çəkdi, sultan oldu gıryan.

Fə dai

Çu iki gözüm, özün qıl iqrar,
Səndin özgə mənim kimim var?

“Vərqa və Gülşə”

Mənbələrdən gətirdiyimiz *tələş oynar* [tələsər], *can aparmaq*, *xəyal eylər, fərq eyləməz*, *nədamət* [peşman] *çəkdi, gıryan oldu, iqrar qıl* [etiraf et] tərkibləri cümlədə əsas etibarilə xəbər vəzifəsini ifadə etmişdir.

Gör qatili-eşq olam, ey əhli-din, məzur min,
Qətlimə bel bağlayan bir kafəri *qəttal* irür.

Məsihi

Qurutma tərlə üzərin içində badeyi-nab
Kİ, gül kimi *yaraşır çöhrəyi-pürəb* sənə.

Saib Təbrizi

Neologizmlər

Aydın məsələdir ki, dilin lüğət tərkibi tarix boyu işləndikcə siyasi, ictimai və mədəni formasiyaların (qurumların) dəyişməsi ilə bağlı olaraq dildə, məişətdə də köhnəlmə və yeniləşmə prosesi baş verir. Köhnəlmə lüğət tərkibində bir sıra sözlərin sıradan çıxması və az işlənməsilə arxaikləşir. Yeniləşmə gedişində həyat və məişətin tələblərindən asılı olaraq yeni sözlər, müxtəlif mənə və adları təmsil və idarə edən yeni istilahlər yaranır ki, bunlara da neologizmlər deyilir.

XVII əsrdə Azərbaycanın ictimai həyat və ədəbi fikrində baş verən hadisələrdən ən əhəmiyyətli xəlqilik, xalq bədii təfəkkürünə meylin güclənməsi idi və proses neologizm baxımından dövrün poeziyasında da özünü aydın göstərirdi. XVII əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilində “daşlar qan tərlədi”, “dağda daş oynar”, “qələm qaş oynar”, “təpədən tüstü çıxdı”, “baş oynar”, “yaş oynar”, “günəş oynar”, “yavaş oynar” kimi yeni üslubi işlənməyə başlayır.

El arasında sızılı ilə ağılama hadisəsi bu şəkildə verilir:

Gözümdən *lal axar* olmasa od verən yaşıım...
Gözümdən *daşlanan* odlar sirişk uçqan şərərindir.

Başında tərpənən sövdamıdır, ya dağda daş oynar
Çıkan *əflakə tapəmdən tütünmü*, ya buxarımdır.

Avçı

Ümumxalq dilindən gətirilmiş *lal axar* göz yaşları gözədən axan odlu sirişkin şələyə (qığılcıma) bənzədilməsi ədəbi-bədii dilin lüğət tərkibinin milli potensialını artırmağa xidmət etmişdir.

XVII əsr sənətkarları dilimizin lüğət tərkibini inkişaf və zənginləşdirmək üçün daha çox ümumxalq dili xəzinəsi, dialekt leksikasına müraciət etmişlər. XVII əsr yazarlarının özünəqayıdış meyli ərəb-fars ədəbi təsirindən uzaqlaşmaq, ədəbi-bədii dilimizi qədim ümumxalq dilinə qovuşdurmaq, xalqın başa düşəcəyi bir dildə yazıb-yaratmağa yol açmışdır. Bu yöndə “Koroğlu”, “Qaçaq Kərəm” və b. qəhrəmanlıq daстанları yaranırdı. Dədə Qorqud ənənələrindən qidalanan toy-düyün mərasimləri pöhrələndirdi. Qurbani ənənələrini davam etdirən Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq və b. dilimizin lüğət tərkibinin özənşəli sözlərimizə qol-qanad vermişlər. Bədii dildə yeniləşmə prosesi belə davam edirdi.

Tufarqanlıdan:

Özümdən kiçiyi işə buyurma,
Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz.
Hər nə ki, *kar görsən öz əlinlə gör*,
İnsan öz işinə cəfakar olmaz...

Götür sürməni çək, qaşına gəlsin,
Çal ayrı çalmanı başına gəlsin,
Abbasın sözləri xoşuna gəlsin,
Hurilər qızından sayılan Pərim.

Göründüyü kimi, bu iki parçada “kar [iş]”, “insan”, “cəfakar”, “huri” kimi dörd alınma sözədən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında daстан, qəzəl, qəsidə yerinə qoşma və gərayliyə keçid, milli ədəbi janrların dirçəlişi neologizmin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Neologizm ədəbi janrdə də təmsil olunurdu.

Şifahi ədəbi dilin nümayəndələrindən olan Sarı Aşıqın da qoşma və bayatılarında bunları görmək olar: *qala, ocaq, dünya, yaxşı, pis, ölucan, yara, qəfəs, quzeylər, güneylər, dağ, bağlar* və s.

Aşığam yaxşı qala,
Ocağı yaxşı qala.
İstəmə bu dünyada,
Pis ölə, yaxşı qala.

Mən aşiq *oda salmaq*,
O Xoydu, o da Səlməs.
Heç pərvanə mənim tək,
Özünü *oda salmaz*.

Mən aşiq o gün eylər,
O *quzeylər*, o *güneylər*.
Yar yara qovuşanda,
Bayramın o gün eylər.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, Sarı Aşığın yaradıcılığı XVII əsr-dən əvvəllərə gəlib çıxır. Üzərində göz həkk olunmuş Aşıq günbəzini tədqiq edən arxeoloqlar onu XVII əsrə aid etmişlər. Sarı Aşığın bayatıları başdan-ayağa cinas və təşbihdir. Akademik M.Arifin fikrincə, cinas və təşbihlər əyləncə və formalizm üçün işlədilmir. Ustalıqla işlədilən cinaslar şerin səmimiyyətini, emosionallığını, təsir gücünü artırır, daha melodik və ritmik edir.

Mən aşiq Gülüstandı,
Aç, oxu, "Gülüstan"dı.
Bülbülün göz yaşından,
Bağçada gül istandı.

Termin və terminin səciyyəli sözlər

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında çox mühüm bir dövr idi. Bu dövr Azərbaycan dilinin milli zəmində inkişafı, irtica dövrlərində ölkəni tərk etmiş sənətkarların ölkəyə – vətənə qayıtmalarını dilimizin tarixən şeir-fəlsəfə dili olmaqla onu yaranmaqda olan yeni elmi dil səviyyəsinə qaldırmağı tələb edirdi.

Terminlər Azərbaycan dilində iki yolla yaranırdı: 1) ədəbi-bədii və fəlsəfi terminlər; 2) elmi terminlər.

Ədəbi-bədii terminlər: *qoşma*, *ğəraylı*, *bayatı*, *tuyuq*, *varsaqı*, *rübai*, *qəzəl*, *qəsidə*, *məsnəvi*, *daстан*, *bənzətmə*, *təşbih*,

cinas, *tərkibbənd*, *tərci*, *müstəzad* və s. Bədii tərcümələr arasında musiqi havalarının və alətlərin adları da vardır (saz, ney, nağara, dəf, qabal, tar, cəng və s. kimi).

Fəlsəfi adlar və ya istilahlar: *irfan*, *nəzər elmi*, *nəzər əhli*, *vəsiyyət əhli*, *hal əhli*, *mal əhli*, *qal əhli*, *könül əhli*, *eşq əhli*, *mey əhli*, *şərab əhli*, *əhli-üqba*, *rind əhli*, *əhli-vərə*, *sriamət əhli*, *fəqr əhli*, *fişq əhli*, *söz əhli* (şair və hikmət sahibləri), *küfr əhli*, *kəfər*, *zəhid əhli*, *namaz əhli*, *təvil əhli*, *qəflət əhli*, *zünnar*, *əhli-zünnar*, *irfan əhli*, *əhli-hikmət* (filosoflar), *hikmət* (fəlsəfə), *meyxanə*, *büt-pərəst*, *muğ*, *saqi* və s.

Gəlin, ey *əhli-vərə* aşiqü xummar olalım,
Hamı bir *müğbecə* yanında giriftar olalım.

Qövsü Təbrizi

Gövhəri-biqiymətəm, *sahibnəzər* müstəqiyəm

Qövsü Təbrizi

Nə sözdür bu ki, olsun *sahibnəzər* zəhad?

Saib Təbrizi

Fəzayi-aləmin-şanda ol şəhbazdır könül.

Məsihi

Əhli-eşq içrə Məsiki ta məni ol sangdil.

Məsihi

Əhli-dil qılğa gər çalak irurlar xublar.

Məsihi

Xak irurlar məhəbbət *əhli canan* yolunda.

Məsihi

Tövbəməni sındırurğz ey *əhli-zəhd* bilmiş...

Məsihi

XVII əsr poeziyasında çox sayda kosmik terminlər də işlənmişdir. Məsələn: fəlek, əncum, halə (Günəş və Ayın ətrafında işıq kəməri), çərk, bürc, Keyvan, Köhkəşan, Müştəri, Mərrix, Zühəl, Ülker, Şəms, səma, yer, göy, yeddi fəlek və s. Ancaq bu kosmik adlar astronomiya termini kimi səslənsə də daha üslubi və bəzən mifoloji obraz kimi işlənmişdir:

Ta durun mahü əncününü əflak olacaqdır...

Məsihi

Ta bu dövrün isə bu toqquz fəlek dövrü,
Ta ki, bu toqquz fəlekə sabit səyyar.

Məsihi

Ki yulduzlar bu üzün biri bir çeşmi-heyətdir.
Qövsü Təbrizi

Ancaq əksər hallarda XVII əsr şərinde kosmik terminlər üslubi
mənalarda işlədilmişdir.

Xəstəlik, dərman, tibbi müalicə adları:

Bizgə pərişandır məzac, ey təbib,
Etil bənəfşə şərbəti bizlə ələc.

Qövsü Təbrizi

Nəbz dutmaq ləfzi ilə neyçün dutmaz əlim,
Ger təbibumgə mənim birlən iməs suyu-məzac,
Gözlerin bimarigə ləlin səfədir, yox təbib?

Qövsü Təbrizi

Hiç şərbət gəm mərizigə iməs çün mey müfid.

Qövsü Təbrizi

Nərgizi-bimardin ayrı dil zar, ey təbib,
Eylə sayrudur ki, sayru görünür göziyə sağ

Qövsü Təbrizi

Məhəmməd Yusif Şirvaninin "Tibbname" əsərində bir sıra xəstəliklər, dərmanlar və müalicə reseptləri haqqında məlumat vardır: yasəmən yağı, bənövşə yağı, əncir ağacı tozu, əncir qabığı, yaqut suyu, badam yağı, mirvari suyu, narşərab, ayı qanı, razyanə suyu, qızıl üzüm, biyan kökü, qan çoxluğu, böyürtkən şirəsi, tiryaki-erəbi, həbbi-səbr, arpa suyu, qan alma, sirkə, sərcə qanı, gəlincək çiçəyi yağı, cəviz unu, turş unu, şən çərdəyi xətmə kökü və s. "Tibbname"yə nəzər saldıqda məlum olur ki, dövrün elmi üslubunda şərt budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlələr üstünlük təşkil etmişdir.

Bağatikanını dəxi qaynadıb məzməzə eyləsələr, diş ağrısını sakit edə və əgər tut ağacı yarpağını qaynadıb məzməzə eyləsələr, ...noxud suyu, fülful, qara çörəkotunu... sirkə ilə bişirib məzməzə eyləsələr...; Bir dəne bütün qərənfil yüngülcə çeynəyib sonra ağrıyan dişin dəliyinə qoysalar, sakit edə...; Hər kim ki, daim bir miqdar fülful yese, şux olar. Kabil dedikləri ədviyyəni dəxi hər kim

hər dəfə istifadə eyləsə, bənizini ziyadə göyçək edə və dəxi gənc və qocaların hifzini artırar... Əməkəməcinə bir neçə gün hər səhər çeynəyib tüpürsə, ağız iyini dəf edə. Bir kişinin ayaqları üşüsə, ona dəxi bundan özgə ələc olma; həməmi miqdar şəlgəmi saf su ilə möhkəm qaynadıb, sonra o kişinin ayaqlarını dərhal şəlgəmin içinə soxalar, ziyadə xeyirdir.

XVII əsr yazılı mənbələrində də aşağıdakı terminlər müşahidə olunmuşdur.

Qohumluq terminləri: *qardaş, qardaş oğlu, ata, ana.*

*Vərqa adı ol mələk xisalin,
Qərdaşının oğludur hilalın.*

"Vərqa və Gülşə"

*Gülşanın anasının xəyalın
Vərqa atası qəmilə bimar.*

"Vərqa və Gülşə"

Öldü ata-ana getdi mali.

"Vərqa və Gülşə"

*Əmirin can alan dilbər ədalı,
Qızının hüsnü zibə, gül cəməli.*

Fəda

Bədən üzvlərini bildirən söz-terminlər: əl-ayaq, qol, qılça, dil, diş, ağız, burun, qaş-göz, barmaq, boyun-qulaq...

*Baş istər ikən kəsildi başı;
Baş saxladı, verdi xanumarı*

"Vərqa və Gülşə"

Əl qoymadı yetə mar gəncə.

"Vərqa və Gülşə"

Piçü-tabi-şərmi, vəslin mende can qoymadı.

Qövsü Təbrizi

Qaşım əgər olsa, vəsmədin rəng.

"Vərqa və Gülşə"

Qədim parça, paltar adları:

*Pes çulğayıb onları hərirə,
Lütf ilə yetirüldilər sərirə*

"Vərqa və Gülşə"

Yaşıl *basmaları*: nə gözəl imiş

Tufarqanlı

Dibayi bədəl qılıb *pələsə*.

"Vərqa və Gülşə"

Adam var geyinər *püstünən dəri*...

Tufarqanlı

Adam var geyməyə tapammaz *bezi*

Adam var, al geyər, *şalı* bəyənəm.

Tufarqanlı

Sənətkar qoşmalarında milli etnoqrafik leksikaya geniş yer vermişdir.

Geymərem hər *şalı*, hər *qələmkarı*

Hicran xəstəsiyəm, yeməm şəkəri...

Tufarqanlı

Dal gərdəne tökülübdür *hörmələr*

*Mina kəmə*r incə beli *bürmələr*,

Atlaz qovıa üstə *qızıl düymələr*...

Tufarqanlı

Başına örtübdür *kəlağay*, *gəzər*,

Əyri tel üstündən *qızıl düymələr*.

Belinə *yaraşib* *zərbəfdən kəmə*r.

Çəpgənli, *çarqatlı* ağ bədən gəlin...

Tufarqanlı

Qeyd etmək lazımdır ki, sadaladığımız bu rəngarəng etnoqrafik leksika şifahi ədəbi dildə milli ruhdan qidalanıb xalq yaradıcılığına nüfuz etmişdir.

Qiyəmətli minerallar və bunlardan düzəldilmiş bəzək əşyaları:

Qıldı o əqiqi *kəhrübagün*...

"Vərqa və Gülşə"

Zərü simü cavahir, *ləl*, *mərcan*...

Fə dai

Gər cəyləse, ömr o *lələ gövhər*...

Fə dai

Mirvari yetişmədi vüsələ...

"Vərqa və Gülşə"

Mürəssə danelər, *firuzə*, *mərcan*,

Nəçə yaqut ilə *lələ-Bədəxşan*.

Bəsi *simü zərü zərbəfti-diba*.

Fə dai

Dövləti sənət adları: *hökm*, *fərman*, *əmr*, *göstəriş* və s.

Bu firqətdən xəyali oldu qəmgin,

Və *əmr* etdi ki, xadim şəhrə getsin...

Bəli, sadir olunca *hökmü fərman*.

Fə dai

Xülasə, *göstəriş* əncəmə yetsin,

Səfər hazırlığı iqmamə yetmiş.

Fə dai

Cəvabi-*namədir*,

Bu canibi Gülşayi-məhzundan.

"Vərqa və Gülşə"

Antroponimlər

Zülali-Xızr birlə abi-kövsər istəməz hərgiz,

Məsihi ilə kim, ləbtəşnə cam vüsəlidir.

Məsihi

Adı *Azadbəxt*, məşğuli-işrət...

Adı surəti tək *Gülcəmal*mış.

Fə dai

Əgər *Məcnun*, əgər *Fərhad* olar kim, dərd çəkmişlər.

Qəvsi Təbrizi

Hər kim ki *Nuh* tək kəstisi tufanıcadır.

Qəvsi Təbrizi

Qəvsi əgərçi var cəfanişə dustlar.

Qəvsi Təbrizi

Toponimlər

Dutmuşdu rəhm-xilafı-islam,
Kəsmişdi rəhm-hicaz ilə Şam...

"Vərqa və Gülşə"

Ki, mənə mütəssim ol *Kəbə* müqabil görünür.

Qövsü Təbrizi

Vəzir-Karidan gəlmiş hüzure...
Gedək *Kirmanzəminə* sürət ilə,
Bizi mehman edərler hörmət ilə,
O, mülkün padşahı *Dadpərvər*.

Qövsü Təbrizi

Təbriz açar könlümü *Qövsü*, gör açılsa...

Qövsü Təbrizi

Silah adları: *gürz, şəmşir, nizə, tir, tiğ, qılınc, qalxan, kəman...*

Qalxan yüzə çəkdi, qapdı *şəmşir*...;
Gəh *gürz* çalardı, gəh *şəmşir*
Gəh *nizə* urardı, gəh atub *tir*.
Hər fərqa açanda tiği sayə...

"Vərqa və Gülşə"

Bu urdu *əməd*, o dutdu *qalxan*...

"Vərqa və Gülşə"

Tir ilə *kəmanə* yetdi növbət.

"Vərqa və Gülşə"

Arxaizmlər

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dilin lüğət tərkibində arxaik leksika özünə yer tutmuşdur. Belə ki, bu dövrün ədəbi dili ümumxalq dili üzərində inkişaf etdiyinə görə arxaik leksika ədəbi dilə təbii olaraq nüfuz edirdi. Doğrudur, bir qrup leksik vahidlərin siyasi-ictimai şəraitin təsiri nəticəsində paralelləri də meydana çıxdı: *tamul/damul/cəhənnəm, əsrük/sərxoş, sayru/xəstə // naxoş, sağ/əsən, tanuq/tanuq/şahid/taniş, əsnə/nəstə/şey, yağma // talan, yazı/çöl, kəndü, özü/öz // özü/özün, billə/biləsi/biləsinə*

//özü ilə, dam/tələ/tor, köp/yüküş // çox, lafl/söz, işbu/üşbu/üşbu // aşbu, şol/ol/şu qanı/xanı/hanı, qamu // xamu/hamu/hanı, qansı // xansı/nəcük/hansı/necə və s.; fellər: ayıt/ay/de/demək, i/ilət // göndər, i/ir/irış/yetiş/çat, yavınçumaq // möhtac olmaq, bəkləmək, sunmaq, yaşurmaq, gizləmək və s.

Xəzəfilə gərçi qönçələndir sitarəmiz.

Əflak *xərməninə* vurur od şərərəmiz.

Qövsü Təbrizi

Hər *bəxyənin* gözü bizə bir çeşmi zəxmidir,
Tutdum ki, *bəxyə* etmək ilə bitdi yaramız.

Qövsü Təbrizi

Heç *nəstə* bu məhcubə güman eyləmək olmaz.

Qövsü Təbrizi

Sərf etdi ciyər qanını israf ilə çeşmim,
Bilməz ki, bu gün *danla* pərişan olacaqdır.
Aləm *qamu* bir qitə gülüstan olacaqdır.

Qövsü Təbrizi

Dedilər *nəsnəmiş* yox sənə layiq.

Qövsü Təbrizi

Hələl idi və lakin bu malım,
Əlində gördüm *üşbu* düzdi-zalim.

Qövsü Təbrizi

Xansı bülbüldür ki, bu gülşəndə əfğan eyləməz.

Qövsü Təbrizi

Yükü *xurcun* dolu sim ilə həm zər.

Fəda

Arxaik fellər:

İlətə o hesab gah Şamə,

Təgyir verə səfayi hələ.

"Vərqa və Gülşə"

Xoşhal bil, ey dil, yenə cananə *irışdük*,

Fərsədə bolan cism kibi canə *irışdük*.

Əmani

Məlik, peysərə sal, gün *gözətmə* kakül tək

Əmani

İtilür bir yana axır sevdüğüm qovğası yox.

Avçı

Dərd olından dudi-ahim çün fələk peymalənir,
Yaşınır xurşidi-tabanü Məsiha gözünir.

Qövsü Təbrizi

Əgər düşmənlərə yalvarsa idim rəhm edərlərdi,
Bu vəchilə ki, mən yavıncıdım, əhbabə yalvardım.

Qövsü Təbrizi

Gözətlər həddini bəndə, günahkar olmadan qorxar
Əmani

Azərbaycan dilində tarixən fel kateqoriyası ən zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən bir nitq hissəsi olmuşdur ki, onun yalnız bir fonemdən ibarət olan kök fel forması XVII əsr yazılı mənbələrində də öz əksini tapmışdır. Lakin bu tipli leksik faktların kökü haqqında heç bir fikir deyilmir. Bu qədim fel kökü *i* felidir. Mənbələrdə *i* fel kökü *imas*, *irmaz*, *iriş*, *itil*, *ilət* kimi fonetik təkrirlərində işlənmişdir. Bizim mənbələrdə bunlar: *i+məs* (*imas*), yəni inkarlıq bildiren *almaz*, *değil* felləri mənasında işlənmişdir. Yəni *i* fel kökü *-mas*, *-mäs* inkar şəkilçisi; *irmas*→*i* kök, *-r* felin ömr şəkilçisi, *-mäs* inkar; *iriş*→*i* kök, *-r* ömr, *-iş* feli düzəldən şəkilçi; *iriş* düzəltmə feli isə müasir *yet*, *çat*, *yetiş* ömr felləri mənasındadır; *itil get*, *çix get*; *i* kök, *-t* fel düzəldici, *il* növ şəkilçisi; *ilət* *-i* kök, *-la/-lə* fel düzəldici, *-t* ömr şəkilçisi olub *göndər*, *et*, *icra et* mənasındadır. Onu da deyək ki, qədim fel kökü olan *i* müasir idi (→*i+di* şühdi keçmiş zaman şəkilçisi), *imış*→*i* kök *+miş* (nəqli keçmiş zaman şəkilçisi) köməkçi fellərin tərkibində, eləcə də isə (*i+se*) şərt bağlayıcısının kökündə yaşamaqdadır.

Söz yaradıcılığı

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafında tarixən isimlər, xüsusilə düzəltmə isimlər də özünü göstərmişdir. Belə ki, daim inkişafda olan dilimizdə yeni məfhum və anlayışların əksəri düzəltmə sözlərlə adlanaraq lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Dilimizdə yeni söz yaradan şəkilçilər təkcə isim deyil, eyni zamanda müxtəlif nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlilik və fel köklərinə artırmaqla da yeni sözlər yaranmışdır.

1. Morfoloji üsulla

2. Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı.

-lıq, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisi. Dilimizdə *-lıq*⁴ tərkibində sabitləşmiş bu şəkilçi qədim və orta əsr mənbələrində çox məhsuldar olmuşdur.

Kətxudalıq şərti dünya üzrə məqduri əzab.

Avçı

Qılıç gər içsə aləm qanun *sirablıq* bilməz.

Saib Təbrizi

Qılmasun *bimarlıq* mahi-camaluni hilal.

Məsihi

Aşiqi-bitabə yoxdur *xarlıqdan* hiç ar

Əmani

Məndin edərlər bu gün kəsi təəşşüq fənnin;
Eşqi də *rüsvalığın* gülləri bağumdadır

Məsihi

Bicarəlikdən özgə nədir dəxi çarəmiz.

Qövsü Təbrizi

Qeyd etmək lazımdır ki, *-lıq* sözdüzəldici şəkilçisi özündən sonra hal, mənsubiyyət və s. qəbul edir. *-lıq* şəkilçisi eyni zamanda ayrı-ayrı nitq hissələrinin də zənginləşməsinə kömək etmişdir:

Görər *heyranlığım* canan, xəyal eylər ki, təmkindir.

Qövsü Təbrizi

Mübarəkbadlıq əmrin sən ədə qıl.

Fədai

Əziz mehmana layiq *mehribanlıq*,
Bəsi *cansuzluq*, həm *canfəşanlıq*.

Fədai

Qılma *yüzsüzüq* nigar ilə bir ovuc qan üçün.

Fədai

Zəngin leksik-semantik xüsusiyyətə malik olan *-lıq*⁴ sözdüzəldici şəkilçisi eyni zamanda zaman anlayışına da malik bir maraqlı göstəricidir.

-*lı*, -*li*, -*lu*, -*lü* şəkilçisi. Çox məhsuldar olan -*lı*⁴ şəkilçi demək olar ki, qədim və orta əsr yazılı mənbələrində geniş söz yaradıcılığı ilə seçilmişdir.

Bu *qutlu* gün sana novruzü aləm əhlinə qurban.

Avçı

Bu *duzlu* ləblər ilə kim dutar sənəin ətəgin.

Saib Təbrizi

Bəsi müinəm, bəsi *varlı* Həsən nam

Fə dai

Fə mze qılıcı eder demadəm.

Qanlı cigerimni parə-parə.

Əmani

Ey balinə *bağlu* sayeyi-fəth,
Şə mşirinə *çağlu* ayeyi-fəth

"Vərqa və Gülşə"

Giriz çağı süpahi-belavü möhnətdən,

Ümid *bağlamalı*, *arxalı* həsar arzıdır

Qö vsi Təbrizi

Nümunələrdən də göründüyü kimi, -*lı*⁴ şəkilçisi əsas etibarilə isimlərdən sifət yaratmışdır. Lakin müasir dilimizdə -*lı*⁴ şəkilçisinin mənası genişlənərək mənsubluq, məxsusluq mənasında da işlənir. Daha doğrusu, şəxsin mənsub olduğu məkan – Qarabağlı-Qarabağı, Şəbüstərli-Şəbüstəri, Kaşğarlı-Kaşqari və s., eləcə də atalı – atası olan, analı – anası olan, varlı, dövlətli, yəni möhkəm var-dövlət sahibi olan və s. bunun kimi.

-*laq*, -*lax* şəkilçisi. Leksik-semantik baxımından nəyinse bolluğu ilə seçilən yer-məkan mənalı sözlər yaratmış maraqlı bir şəkilçidir.

a) yer-məkan mənasında:

Cami-səngilaxidə şəbi-hicrani-bəla yükü;

Bükdükcə qəddini çıxırınca guya könül.

Avçı

Qədim və orta əsr yazılı mənbələrində, xüsusilə lüğətlərdə də -*lax*, -*laq* şəkilçisi ilə düzələn sözlərə az təsadüf olunur; məsələn: *yaylaq*, *buzlaq* və s.

b) -*laq*, -*lax* şəkilçisi ilə düzəlmiş *daylaq* at saxlanan yer, pəyə mənasında Əmaninin hekayələrində işlənmişdir; məsələn:

Şivən edib bağırda *daylaqduq*.

Qeyd etməliyik ki, müasir dilimizdə də (*işlək*, *buzlaq*, *qışlaq*, *yaylaq*, *otlaq* və s.) bu şəkilçi çox məhsuldar olmamışdır.

-*çı*, -*çi*, -*çu*, -*çü* şəkilçisi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçi sənət, peşə və s. bunun kimi sözdüzdəldici bir şəkilçidir. -*çı*⁴ şəkilçisi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlərlə birləşərək demək olar ki, bütün tarixi dövrlərdə lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Qəbul etməz nə *elçi*, nə ərizə,

Olar xəstə dönərmiş bir mərizə.

Fə dai

Qulami payi-hindivü *qurçisi* Əfrasiyabü Cəm,

Kəminə xani Keyxosrov, kəhin sənəqidür Səncər

"Vərqa və Gülşə"

Gərm olucaq şiveyi-seyraniğə,

Tüsdü yol *aslançinin* eyvanığə.

Əmani

Bələdçi olmasa, gəlmək nə mümkün

Fə dai

-*çılıq*, -*çilik*, -*çuluq*, -*çülük* şəkilçisi. Tərkibcə iki şəkilçinin (-*çı*+*lıq*) birləşməsindən yaranmış -*çılıq*⁴ şəkilçisi dilimizin qədim və orta əsr mənbələrində demək olar ki, az müşahidə olunur. Bunu H.Mirzəzadə də qeyd etmişdir. -*çılıq*⁴ şəkilçisi XVII əsrin sonu XIX əsrdən görünməyə başlamışdır. XVII əsrdən bizə məlum mənbələrdə bu şəkilçi demək olar ki, passiv olmuşdur.

-*ış*⁴. Bu şəkilçi dilimizin məlum yazılı mənbələrində, eləcə də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində çox geniş bir şəkildə işlək olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu şəkilçi fəllərdən isim yaratmışdır. Məsələn: *satış*, *döyüş*, *baxış*, *görüş*, *alış-veriş*, *durus*, *giriş*, *çıxış*, *yarış* və s.

Ola qıtlıq bazarda yaxşı *satış*.

Fə dai

Döyüşdə ad qazanmış qəhrəmanlar;
Hər baxış Yusuf tək bir şəhri qulam eylər.

Avçı

Hər baxışmağı fitnələr oldu.

Əmani

Buna baxmayaraq, S.Cəfərov onun felin qarışıq və müştərək növ şəkilçilərinin leksik-qrammatik və leksik şəkilçi yerinə keçməsi yolu ilə formalaşdığını qeyd etmişdir.

-*ıçı*, -*iči*, -*uçu*, -*üçü* şəkilçisi. Fellərdən ad yaradan bu şəkilçi XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində fəal olmamışdır:

Bir can *alıcı* könül xərabə, evlər *yıxıcı* dil iztirib;
Bir qan *tökücü* cahan beləsi.

"Vərqa və Gülşə"

-*acaq*, -*əcək* (-*yacaq*, -*yəcək*) şəkilçisi. Əslində bu şəkilçi -*acaq*, -*əcək*-dən ibarətdir, ikincilər isə sonu saitlə bitən sözlərdə saitlərin qoşalaşmasına qarşı "y" hərfi səs artmışdır:

Sən əylən munda, mən şəhrə gedəyim,
Gətirib *yeyəcək* şükürün edəyim.

Fə dai

Qeyd etmək lazımdır ki, mənaca -*ası*/-*əsi* və yaxud da -*acaq*/-*əcək* kimi gələcək zaman şəkilçisinə yaxın bir semantika dərk olunur. Ona görə də istər -*qac*/-*kəc*, -*ğac*/-*kəc* şəkilçilərdə yerdəyişmə hadisəsinə üstünlük vermək, bizcə, yersizdir.

-*qun*, -*gün* şəkilçisi.

a) Fel köklərinə əlavə olunmaqla substantiv isim yaratmışdır.

Düşmən əlimizdən aldı şahı;
Basqun yedi ləşgəri sipahi.

"Vərqa və Gülşə"

Ulğun çuşa gəlsə, köpük yağ olmaz;
Söyüd bar gətirsə, bağça, bağ olmaz

Tufarqanlı

b) Feildən sifət düzəltmişdir:

Qılıcdan itiraq bir xuyi *küşgün* qanlı yarım var.

Avçı

c) Bu tipli düzəltmə sözlər eyni zamanda zərf funksiyasında işlənmişdir:

Həramilərcün səadət oldu *küşgün*.

Fə dai

Feildən düzəlmiş zərflər feli cümlələrdə xəbər vəzifəsində də işlənmişdir.

Sənsiz mənim bir saatım yüz *gündür*;
Heç demirsən, qul Abbasın *üzgündür*

Tufarqanlı

-*laş*, -*ləş* şəkilçisi. Bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə əlavə olunaraq müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik təsirsiz fellər yaratmışdır...

Hərəmdən *söyləşir*kən neçə növbət.

Fə dai

Yolda çü həmsayələr uğraşdılar getməgü *xəbərləşdilər*

Ə mani

Nümunələrin seyrəkliyindən də aydın olur ki, -*laş*, -*ləş* şəkilçisi dövrün ədəbi dilində fəal olmamışdır. Dilimizdə -*laş*, -*ləş* şəkilçisi müştərək mənəli fellər yaratmışdır. Müasir Azərbaycan dilində isə bu şəkilçinin söz yaratma imkanları kifayət qədər genişlənmişdir.

-*ıq*, -*ik*, -*uq*, -*ük* şəkilçisi. Bu şəkilçi xəbərlik kateqoriyası üzrə şəxs göstəricisidir. Başqa nitq hissələrinə əlavə olunduğu zaman müxtəlif leksik xüsusiyyət qazanır. XVII əsr ədəbi dilində də bu şəkilçi bəzi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir:

a) fel köklərinə əlavə olunduğu zaman sifət mənəsi kəsb edərkən cümlədə zərflilik funksiyası daşımışdır.

Artıq ola malı, mülkü, dövləti.

Tufarqanlı

...*Tanuq ola an da* surəti-hal.

"Vərqa və Gülşə"

Əskük etdilər bizimlə ol müqəvəvs qaşlar.

Saib Təbrizi

Zülf pərişan, yaxa yırtıq, üz qara.

Saib Təbrizi

Göz göz olsun, qabıq qoysun, soyulsun.

Saib Təbrizi

b) sifət mənasında:

Sınıq pərgərə bənzər türfə çərxi-bəxtiyarım var.

Avçı

Hərçənd tünük hövsələvü məsti-xərabəm

Qövsü Təbrizi

Sən pozmusan yazıq Abbasın halın

Tufarqanlı

-aq, -ək şəkilçisi. Müvafiq sözlərin tərkibində daşlaşmış olan bu şəkilçi *qonaq, oraq, otaq, qovaq, bıçaq, yataq, qorxaq, ürəkək, qaraq, kürək, quraq, tükək, tütək* və s. bu kimi ləksik vahidlərin formalaşaraq sabitləşmiş sözlərin təşəkkül tarixi çox qədimdir. Bunlar XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də bugünkü şəklində işlənmişdir.

Göz göz olsun, qalıq qoysun, soyulsun...

Ciyərin doğrasın bir almaz bıçaq...

Tufarqanlı

Qohum-qardaşı düşsünlər qaçaq.

Tufarqanlı

Sən pozmusan yazıq Abbas halımı.

Tufarqanlı

Ey kaş, iraq salaydı cismim candın.

Əmani

Çün kişi beş gün qonaq olur.

Əmani

Sifət düzəldən **-ıq, -ik; -raq, -rək; -lı, -li** şəkilçiləri:

Sınıq mina kimi mən sızlaram, bica dekil.

Qövsü Təbrizi

Qılıcdan itiraq bir xuyi küsgün qanlı yarım var

Avçı

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, **-raq, -rək** şəkilçisi qəbul etmiş sözlər cümlədəki yerindən asılı olaraq zərf mənası da kəsb edir.

Tizraq çəkər nədəmətə bədməstlik yolu.

Saib Təbrizi

Bütün bu tipli söz yaradıcılığı proseslərin tarixən Azərbaycan ədəbi dilinin, lüğət tərkibinin öz daxili qanunauyğunluğu əsasında inkişafını təmin etmişdir.

Fel düzəldən şəkilçilər. Azərbaycan türk dili lüğət tərkibinin inkişaf tarixində fellər və onları yaradan şəkilçilər xüsusi yer tutmuşdur. Fel yaradan şəkilçilər də demək olar ki, fellərin özləri kimi özənşə olub, dilin öz daxili qanunauyğunluqları əsasında yarana-raq formalaşmışdır. Onları ləksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə iki mənə qrupunda şərh etmək mümkündür:

a) adlardan fel düzəldən şəkilçilər;

b) fellərdən fel düzəldən şəkilçilər.

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər. **-la, -lə** sözdüzəldici şəkilçisi müasir dilimizdə olduğu kimi, qədim və orta əsr yazılı mənbələrində də çox fəal olmuşdur. Türkologiyada bu maraqlı şəkilçinin mənşəyi haqqında qəti fikrə təsadüf olunmur. S.Cəfərov bu xüsusda olan bir sıra araşdırmaların əsassız olduğunu qeyd etmişdir.

S.Cəfərovun fikrincə, fel düzəldici **-la, -lə** şəkilçisi *elə* köməkçi felindən törəmədir. Müəllif bu şəkilçini müasir Azərbaycan türk dilinə məxsus çox geniş faktlar əsasında araşdıraraq bu qənaətə gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, arxaik *danla* sözündə daşlaşmış bu şəkilçini XVII əsr yazılı mənbələrində də müşahidə etmək mümkündür; məsələn: *saxla, dağla, başla, ağla, çağla, qatla, söylə, yalqızla, yüklə, ağırta, birlə* və s.

Gəldi tuşumizgə bir qonaq.

Ayıtdı – gerekdür bizi *ağırlamaq*.

Əmani

Yaxşı-yamanı qamı *ağırladım*,

İkiligi tək edibən *birladım*...

Yükləməgü tuşməgide xuyini.

Əmani

Gözəl Pəri, mənə yaman *başlama*,
Mənim ərzim geder, xana yetişər.

Tufarqanlı

Başımı ta şəm tək sevda oduyla *dağladım*.

Qövsü Təbrizi

-*la* şəkilçisi bir sayına əlavə edilərək çox maraqlı bir düzəltmə fel yaratmışdır:

İkiliği tərək edibən *birdadım*.

Əmani

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindən gətirdiyimiz nümunələrdən bir daha məlum olur ki, -*la*, -*lə* sözdüzəldici şəkilçisi müxtəlif nitq hissələri ilə birləşərək təsirli və təsirsiz fellər də yaratmışdır. Əlbəttə bu, yalnız müasir dilə deyil, orta əsr mənbələrində də müşahidə olunur. Onu da qeyd etməliyik ki, -*la*, -*lə* şəkilçisinin söz yaratma xüsusiyyəti müasir dilimizdə daha üstündür.

-*lan*, -*lən*, -*l* mənşəli olan bu şəkilçi də müxtəlif adlardan düzəltmə fellər yaratmışdır. Dilimizdə qayıdış mənasına malik təsirsiz fellər mənbələrdə də müşahidə olunmuşdur.

Açıqlandı o dəm hökm etdi sultan

Fə dai

Hicran günü suzi-dilü tabi-cigərimdən,
Pərvanə lənir şəmi-fələk balı pərimdən.

Qövsü Təbrizi

Bənəm od Dəcləsi içrə qanad *salan* Səməndər tək,
Gözüməndə *daşlanan* odlar sirişk uçqun şərərindən.

Avçı

Yığdırdı əsakirin təməmi,
Atlandı pəs ol hümməmi-nəmi

"Vərqa və Gülşə"

-*lan*, -*lən*, XVII əsr yazılı mənbələrində də fellərin qayıdış növünün yaranma prosesində özünü göstərmişdir.

-*il*, -*il*, -*ul*, -*ül* şəkilçiləri. Fellərdən fel düzəldən bu şəkilçilər türk sistemli dillərdə tarixən işlək olmuşdur; *qılmaq* felindən törəmiş bu şəkilçi təsirli fellərə əlavə olunduqda təsirsiz fellər əmələ gətirmişdir. Orta əsr mənbələri də demək olar ki, bu fikri təsdiq edir.

Çün badiyə qət qıldı məhmil,
Əksildi yolu, kəsildi mənzil.

"Vərqa və Gülşə"

Bəzm əhlini yandırdı, *sızıldıtdı*, qavurdu,
Yığıldı üstümə leşgər fırvan,
Töküldü hər tərəfdən çoxlu qanlar...

Fə dai

Qırıldı leşkəri-düşməni nə kim var.

Fə dai

Yayıldı ölkəyə haqqında avaz.

Fə dai

Qeyd etmək lazımdır ki, -*ıl*⁴ fel düzəldən şəkilçisinin -*ın*⁴ variantı da müşahidə olunmuşdur.

Həm bağrı *dəlindi* kər əlindən.

"Vərqa və Gülşə"

Hər kim ki sənə *olundu* mənzur.

"Vərqa və Gülşə"

-*a*, -*ə* şəkilçisi. Bu şəkilçi hərəkətin daha geniş miqyasda icrasını bildirən təsirli fellər yaratmışdır. S.Cəfərovun fikrincə, -*a*, -*ə* şəkilçisi... *daru*(maq) və *ara*(maq) fellərindən törəmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, -*a*, -*ə* şəkilçisiylə yaranmış fellər XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində öz əksini tapmışdır.

Canım necə *ola* zar sənəz.

Məsihi

Küsə könlüm bülbülü-hicr otuğə pərvanəvər.

Məsihi

Budur, qorxum kim, ol səyli-bəla bu körpüdə *aşa*;
Kiçikdir zərf, odun çox güclü etmə, olmaya *daşa*.

Qövsü Təbrizi

-*a*, -*ə* yönük hal və feli bağlama yaradan bu şəkilçini qəbul etmiş bəzi fellərin təkrar işlədilməsi ilə düzəlməmiş zərflər də dövrün mənbələrində tez-tez özünü göstərir: *gülə-gülə*, *gəzə-gəzə*, *ağlaya-ağlaya*, *dənə-dənə*, *baxa-baxa* və s.

Xilas oldum, qaçırdım *baxa-baxa*.

Fə dai

Çəkdi oddan intiqamın *dönə-dönə* bu kabab.

Saib Təbrizi

Mən onun səri-kuyinə *varə-varə* yetir!

Qövsü Təbrizi

Yüzündə xali miskin *danə-danə*.

Fə dai

Hər şeydən qabaq qeyd etmək lazımdır ki, defislə yaranmış təkrarlar bədii üslubda ifadənin emosionallığını artırmağa xidmət etmişdir. Cümlədə isə onlar hərəkətin tərzini bildiren zərflilik funksiyasını daşıyır. Onu da bilməliyik ki, bizim mənbələrdə işlədilmiş qoşa sözlərin bir qismini defislə yazıb mürekkəb və yaxud təkrarlar deyə qeyd etmək doğru olmazdı; çünki onlar daha çox yüksək poetik məqamlarda, xüsusi vurğu ilə ifadə olunmuşdur; onlar heç bir şəkilçi və yaxud da defis qəbul etmədən xüsusi poetik vurğu ilə ifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, onlar XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində geniş bir şəkildə işlədilmişdir. Bizə elə gəlir ki, bu tipli sözləri mürekkəb söz hesab etmək çətindir.

Dedim olmuya nagh *gələ* bədxah;

Bu hala ta olunca bəndə agah...

Fə dai

Dəmir *açılı* gülü-bəharın.

"Vərqa və Gülşə"

Çün *sayılı* aradə şumərə.

"Vərqa və Gülşə"

-ar, -ər şəkilçisi. S.Cəfərova görə bu şəkilçi *-dar, -dər* şəkilçisindən törəmədir. Təsirsiz fellərə əlavə olunduqda təsirli fellər yaradan bu göstərici də diqqətə çarpmışdır.

Hər necə kim lafi azadı *urar*,
Süsən bahar tori meydanın *qopardum*.

Yıxılanımı *yapardım*,
Könül istəgim *tapardım*

Əmani

Gündüz *qılar* idi nələvi zar.

"Vərqa və Gülşə"

Duranda saqi ayağa yazıq nə qanlar *udar*

Avçı

*Suvar*dılar qılıcdan mөгər gülüstani?

Saib Təbrizi

Ki daim dəhərdə qan *yutdurur* qardaş-qardaşa.

Qövsü Təbrizi

Surahinin ağzından atəş *yaqar*

Məsihi

Aləmi bir su *görər*, süseni.

Məsihi

-aş, -əş şəkilçisi. Demək olar ki, *-iş⁴* şəkilçisinin sinonimidir:

Davasız dərd imiş ənduhi-hər şəb,
Ona *uğraşmasun* heç kimse ya rəb.

Əmani

Zərf yaradan şəkilçilər. *-ça, -cə, -la, -lə, -layın, -ləyin, -dan, -dən, -yana, -yanə, -yənə, -an, -ən, -iq, -ik, -caq, -cək, -maz, -məz, -süz, -siz, -lıq, -lik, -luq, -lük* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilər müvafiq nitq hissələrinə əlavə olunaraq müxtəlif mənalı zərf sözlər yaratmışdır.

a) *-ca, -cə* şəkilçisi ilə yaranmış düzəltmə zərflər müxtəlif leksik-semantik xüsusiyyətlər ifadə etmişdir:

Öz *diliycə* dedi ki, "vahidni",
Yeyə bilmən, necük yeyim ayran.

Əmani

Hər kimi gözle şəha, *qədrincə*.

Əmani

Heyrətim bar muncə rani çün qılır gözün rəvan

Məsihi

Nə gülürsən mənim kimi *güluncə*,
Sən mənə *güluncə*, dərdə gül, Pərim.

Tufarqanlı

Göründüyü kimi, *-ca, -cə* şəkilçisi ilə düzəlmiş zərflər iş, hal-veziyyəte subyektin münasibətini bildirmişdir.

b) *-raq, -rək*. Müasir dildə və orta əsr mənbələrində bu şəkilçiləri sifətlərə qoşularaq sifət dərəcələri yaratmışdır.

Qılıcdan *itirəq* bir xuyi küsgün qanlı yarım var.

Avçı

Tizraq çəkər nədamətə bədməstlik yolu.

Saib Təbrizi

Eşidin hər necə dedum halum olğay yaxşıraq

Vay kim buldi yamaraq yaxşıta qıldım nəzər.

Məsihi

İlahi, günbəgün *artıqraq* olsun abi-rəngin kim.

Qövsü Təbrizi

Frazeologiya

Azərbaycan və rus dilçilik elmində frazeologiya dilin ayrıca müstəqil bir sahəsi kimi başlıca mənbələri, onun semantik və struktur baxımından inkişafı geniş araşdırılmış, çoxsaylı monoqrafik əsərlər yazılmışdır. Frazeologiya haqqında Avropa, rus alimlərinin əsərlərlə tanışlıq onların nəzəri baxımdan ziddiyyətli və müəkkəb olduğu diqqəti cəlb edir. Bu, hər şeydən qabaq, frazeologiyanın əsasını təşkil edən sabit söz birləşmələrinə verilən tərifi və semantik mənə xüsusiyyətlərindən irəli gəlmişdir. Azərbaycan dilçilik elmində frazeologiya geniş mənada götürülür və tədqiqatda bəzən bir şairin frazeologiyası adı altında müəyyən dövrün frazeoloji fikirləri öyrənilir. Sabit frazeoloji vahidlərin, ya birləşmələrin müxtəlif dövrlərdəki forma və leksik-semantik üslubi xüsusiyyətlərin öyrənilməsinin dilçilikdə əhəmiyyəti böyükdür.

"Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuya həsr olunmuş əsərlərdə frazeoloji material "frazeoloji birləşmələr", "frazeoloji ifadələr", "frazeoloji vahidlər", "sabit söz birləşmələri" adı altında işlənmişdir... Burada atalar sözləri və məsəllərin hamısı (S.Cəfərov, Ə.Orucov, K.Əliyev, A.Qurbanov), tək-tək sözlərin məcazi mənaları (Ə.Dəmirçizadə), məcazi mənada işlənən obrazlı tərkiblər (R.Məhərrəmov). Sabirin satırlarında işlənmiş frazeoloji ifadələrin qrammatik təsnifi. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, (1962, №5) daxil edilmişdir" [15, 248-249]. Göründüyü kimi, frazeologiyanın belə geniş planda götürülməsi onun həddlərini təyin etməyi çətinləşdirir. Bunun üçün

sabit tərkiblərin bütün növlərini leksik cəhətdən təhlil etmək lazım gəlir [15, 249].

Azərbaycan dilçiliyində aparılan frazeoloji tədqiqatlar bu sahədə əsas elmi-nəzəri meyarları və leksik-qrammatik seçiyyə ilə yanaşı cümlədə sintaktik vəziyyəti də müəyyənləşdirmişdir. Biz də araşdırmamızda bu prinsip və meyarları əsas götürəcəyik.

H.Bayramov yazır: "Dilimizin atalar sözü və məsəllərinin az bir qismi müəllif nitqinin tam tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu əlamətə malik olanlar artıq dilin frazeoloji sistemində daxil olub, onun zənginləşməsi mənbələrindən birinə çevrilmişdir". Onun fikrincə, "dilimizdəki frazeoloji vahidlərin az bir qismi atalar sözü və məsəllərin bir hissəsinin atalara işlədilməsi əsasında formalaşmışdır". Məsələn, "Tülkü tülküliyünü sübut edincə, dərisini boğazından çıxarmaq"; "Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar" ifadəsindən "çörəyi dizinin üstündə olmaq"; "Sözü bütöv, özü yarımçıqdan" "sözü bütöv"; "üz vermə, astar istər"dən "üz vermək"; "aşı bişirən yağdır, gəlinin üzü ağdır"dan "üzü ağ olmaq" və s. Müəllif bu bölümün ikinci bəndində yazır: "...nəsihət məzmunlu atalar sözünün müəyyən qismi ümumi şəxslə sadə cümlə quruluşundadır... bunların həqiqi mənaya malik olanlarının bəzisi məcazi mənada işlənməklə quruluşca da dəyişikliyə uğradılmaqla frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Məsələn, "İsti aş soyuq su qatmazlar" və s. [2, 40-42].

Maraqlıdır ki, 50-60-cı illərdə sözügedən kateqoriya "idiomatik ifadələr" termini ilə adlanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Müasir Azərbaycan dili" kitabının birinci cildində bu məsələ nisbətən başqa cür qoyulmuşdur. Belə ki, burada frazeoloji ifadələrdən bəhs edərkən rus dili araşdırıcılarına geniş yer verilir və isadlar göstərilir.

"İdiomatik ifadələrin əsas əlamətləri" adlı bölümə onları seçiyəndən bir sıra xüsusiyyətlərdən bəhs açılır. İzhah və şərhlərdən məlum olur ki, idiomatik ifadələrlə frazeoloji vahidlər arasında fərq vardır. Əlbəttə, burada uzun-uzadı söhbət fikrində deyilik. Bunların bir nəçsinə müraciət edək:

1. İdiomatik ifadələr müəyyən söz qrupundan ibarətdir. Buna görə idiomatikaya müəkkəb sözlər (yeri gəlmişkən, müəkkəb sözlərin idiomatik ifadə hesab olunması ağılabat deyil), bəzi sözlərin məcazi mənaları da daxil edilir.

2. İdiomatik ifadələr mənaca sözün ekvivalentidir. Yeni “frazeoloji vahidlər” ikinci terminin sinonimidir. Bu qeydə aid verilmiş dil faktlarına baxaq: *başında oynatmaq* – aldatmaq, *ürəyi yerindən oynatmaq* – sevinmək, *canını tapşırmaq* – ölmək və s.

Bu xüsusiyyətinə görə idiomatik ifadələr tərkib hissələri müəyyən dərəcədə bir-biri ilə bağlı olub, bir mənə verən bir sıra sabit tərkiblərdən fərqlənir... [15, 255].

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar frazeologiya probleminə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşıb, müxtəlif terminlər işlədərək məsələni müxtəlif aspektdə tədqiq etmişlər. Müraciət etdiyimiz mənbələrdən məlum olur ki, frazeoloji vahidlər geniş həcmli əsərlərin dilində özünün bütün mənə xüsusiyyətlərinin geniş şərhini tapır.

Frazeoloji vahidlərin quruluşuna gəlincə deməliyə ki, elmi-nəzəri mənbələrdə fəli frazeoloji ifadələrə üstünlük verilmişdir [15].

1. İsmi frazeoloji birləşmələri;

2. Fəli frazeoloji birləşmələr və ifadələr.

Məlik, *xərabə könül guşəsini* nə boş tutdun,
Mübarək ola bu məmureyi-xərabə sana

Avçı

Beni *el ağzında əfsanə* qılan dərddimidür?
Xansı dərdim söyləyim, *dərdi-dilim fərdmidür?*

Avçı

Qərivü qülqülə düşdi cəhanə,
*Boya*ndı yer üzü ol günlə qanə.

Avçı

Qurutma *tərli üzərin* içində badeyi-nab,
Ki, gül kimi yaraşır çöhrəyi-pürab sənə

Saib Təbrizi

Ol *kuy sorağında* verir xüld nişanın,
Vaizdə, sözün doğrusu, *doğru xəbər* azdır.

Qövsü Təbrizi

Qəmində işlərə düşdüm, *ədəm qapusunu* həm,
Mənə mürüvvət edib *çərxi-bədxumar* açmaz

Qövsü Təbrizi

Ki, *qönçə qiflini* növki-kelidi-xar açmaz.

Qövsü Təbrizi

Aşıqın göz yaşına rəhm eyləməz ol afitab.

Saib Təbrizi

Yığılmaq ilən aparmaz *od əlindən can kəbab*.

Saib Təbrizi

Gər bağlamasın *el gözünü* şərmi-üzərin,
Candan kəsilsür xəncəri-müjganını görgəc.

Saib Təbrizi

Kuyse *könlüm bül-bülü* hicr etigə pərvanəvər.

Məsihi

Bir *sənubər qətlüncə ömrümi* sərf eylədim.

Məsihi

Bu birləşmələrdəki “xərabə könül”, “tərli üzər – tərli üz” – sifət, “elin ağzını bağlamaq olmaz”, “yer üzü”, “könül quşu” – ruh, “el gözünü”, “göz yaşı” və s. bunun kimi birləşmələrə frazeoloji vahidlər kimi baxmaq olar. Əksər dilçilər onların frazeoloji vahid deyil, atributiv birləşmə kimi və mürəkkəb isim hesab edirlər. Burada müxtəlif qrammatik formalar da özünü göstərir, bu baxımdan da onları, bizzə, müasir nəsr üslubunda mürəkkəb isim hesab etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmələr dilçilər tərəfindən təyini söz birləşmələri hesab olunmuşdur. Onların qrammatik quruluşu da bu fikirləri təsdiq edir.

Fəli frazeoloji birləşmələr və onun tərkibini H.Bayramov çox geniş planda tədqiq etmişdir. Məsələni müasir dil faktları üzrə tədqiq edən müəllif yazır: “Fəli frazeoloji birləşmələr iş, hal-vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Bunları təşkil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasında formalaşması əsas rol oynamır”. Onun fikrincə, belə birləşmələrin daxilində sözlər onların əsas komponentləri olub. Fəli frazeoloji vahidlərin çoxu cümlədə müəyyən obyekt tələb edir. Məsələn, *Mən oğurluqca ona göz qoydum* – cümləsində *ona* sözü tamamlıqdır. Belə sözlər cümlədəki fikrin məzmunundan asılı olaraq dəyişdirilir, yəni “göz qoymaq” frazeoloji vahidin obyektinə başqa söz və ya söz birləşməsinə ibarət ola bilər. Məsələn, *Xahiş edirəm, İbada göz qoyasınız* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr yazılı mənbələrində işlədilmiş fəli frazeoloji birləşmələrin leksik tərkibi demək olar ki, müasir formalarından fərqlənir. Lakin bu tipli frazeoloji birləşmələrin

şeyr üslubunda tərəfləri ekspressiv emosiya yaratmaq üçün tərəflərin yerdəyişməsi və eləcə də tərəflər arasına başqa sözlər daxil olarsa da, heç bir mənə və məzmun dəyişmələri baş vermir. Mənə və məzmun aydınlığı baxımından onları nitq hissələri, əsasən ismi və feli birləşmələri (lakin XVII əsr yazılı materialları) üzrə şərh etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Məlik bəy Avçının əsərlərində isim və felle ifadə olunmuş feli frazeoloji vahidlər:

Məlik, xəraba könül guşəsin nə boş tutdun,
Mübarək ola bu məmureyi-xərabə sana.

Gecələr əzbəs bənövşə ahimlə bıməndur tənəm,
Qafiləyə zəncir edər axır bəni sevdəyi-şəb...;
İti Misri qılınıc nola gər pas tutmuş ola.

Cəməndə gül-gül açıldıqca kaküli açılır...

Cəmən bahar ilə ziynət bulub bu yüzden kim,
Yüzünə açıla işrət gülü bahar-bahar...

Yüzüm dönməz, qaşın mehrabından, gər qiblədən dönsə.

Gözüməndə lal axar olmasa, od verən yaşım.

Qaşı oynar, kirpigi sıçrar, gözü qurban kəsər,
Qətim üçün hər zaman bir kafiristan rəqs edər.
Sən Məlik, canan bu axşam mehmandır bizdə kim,
Dəmədəm şəmin görə pərvanə tək can rəqs edər.

Qulağa almaz əfğanimin yanalım əsərsizdür,
Səhi-sərvim o dilçuluqda halimdən xəbərsizdür.
Yürəklü gəlsə daş bağrımnda göz yaşım əsər eylər.

Başımda şur edən sevdəmidür ya dağda daş oynar?
Bu kuhsar üzrə odlə lələdür, ya qanlı baş oynar.

Saib Təbrizi də Məlik bəy Avçının həməsidir. Onların şeyr dilində oxşarlıq da hiss olunur:

Gər bağlamasın el gözünü şərmi-üzarın,
Candan kəsilsün xəncəri-müjganını görgəc.

Bülbül ki, gülün ləl ləbindən söz alırdı,
Dili dolaşır qönçeyi-xəndanını görgəc.

Rizvan ki, behiştin yemişi gözüne gəlməz,
Dişlər əlini sibi-zənəxdanını görgəc.

Olmadı xurşiddən dağlarda rəngin daşlar,
Gördülər ləl ləbini qan tərlədilər daşlar,
Çün qara oldu günüm, yad oldular qardaşlar.

Şərab ləli üçün tökmə abru-zinhar...

Şərabdan neçə göz tiksə hər hübab sənə,
Qurutma tərlə üzərin içində badeyi-nab ki,
Gül kimi yaraşur çöhrəyi-pürab sənə.

İstər Məlik bəy Avçı, istərsə də Saib Təbrizinin şeyrlərinin dilindən seçilmiş pas tutmuş – paslanmış, yüzünə açıla – uğur, yüzüm dönməz – incimərəm, lal axmaq – səssiz ağlamaq, dağlarda daş oynar – səs-küy olar, baş oynar – yazın başlanması vaxtında tarlalarda ilk çiçəkləyən lələlər və s. bunun kimi frazeoloji vahidlərə XVII əsr sənətkarları poetik boya verərək lüğət tərkibinə gətirmişdir. Əsas etibarilə fars dilində yazmış Saib Təbrizi də ana dilində yazılmış şeyrlərdə ümumxalq dilindən “elin gözünü bağlamaq olmaz” ifadəsindən “bağlamasın el gözünü”, candan kəsilmək – ruhdan düşmək, sarsılmaq, söz almaq – hiylə işlətmək, və s. bunun kimi sözləri poetik səviyyələrdə frazeoloji vahidlər şəklində orta əsr Azərbaycan dili lüğət tərkibinə gətirmişdir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin özənşəli söz və ifadələrlə zənginləşməsinə səy göstərən Qövsü Təbrizi, Orta Asiyada uzun müddət yaşamış Məhəmməd Əmani, Məsihi və onun son illərdə İsfahan kitabxanasından tapılmış qəzəllər “Divan”ı və s. XVII əsr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin özənşəli potensialını artırmaq missiyasını öz üzərinə götürmüşlər. Lakin Məhəmməd Əmani uzun illər Orta Asiyada Ə.Nəvai məktəbi davamçıları ilə çox yaxın olduğundan onun əsərlərinin dili qıpçaq qrupu türk dillərinin leksik-qrammatik quruluşunu əks etdirmişdir. Bunları Məsihinin “Vərqa və Gülşə”, eləcə də yeni tapılmış şeyrlər divanı haqqında da demək olar. Bu baxımdan da yerli, vətəndən uzaq düşməyən sənətkarların dilinə üstünlük verilir.

Qövsü Təbrizidə:

Ayaq düz qoy, xəbərdar ol ki, saqi könlü səngindir.

*Könül titrər, gözüm görməz, əlim tutmaz, ayaq getməz,
Görər heyranlığım canan, xəyal eylər ki, təmkindir.*

*Dillər tökərəm bülbulü pərvanəyə Qövsü,
Ta bir gün olar halımı canana desünlər.*

*Güriz çağı süpahi-bəlavü möhnətam
Ümid bağlamalı, arxalı həsar azdır.*

*Hərçənd qulaq tutmaya kimse sənə, ey ney,
Sən naləvü ah et ki, əsər bəsər olmaz.*

Qulluğa bel bağlamaqdur, qovlumuz, iqrarımız.

Əmanidə:

Hər biri kirpiklərin mismar bolmuşdur mana.

Qaşı yayığa peyvəstə anın qurban olayturmin.

Tüşdi ayağına, barıb əzidin, tapdı o halet içində özgə hal.

*Savurmaqdın gülün övraqını yel,
Tutub matəm, açıbdur saçı sünbül.*

Qurtar bizi intizardin.

Uyğu görməz, gözlerim nalan, könül əfğanidin.

Ey Əmani, möhnəti-hicriangə tapğay ittila...

*Eşq yolunda qoyar baş belakeş aşiq,
Sığınıb afiyəti-dünyevi üqba xəterin.*

Fədaidə:

Açaq söhbət biz ol düxtərdən əvvəl.

*O qız ki, hər baxışda can alarmış,
Gözəllər hüsnünə heyran qalarmış.
Kaman qaslar çəkilməş yaya bənzər,
Səməvi gözleri dəryaya bənzər.
Saraydan qoy ucalınsa sazı avaz,
Qanad çalsın səmədə mürği-şəhbaz.*

*Qaçırma gəl əlindən bu şikarı,
Bəli söylə ki, olsun əqd carı.*

*Gözün aydın ola ey miri-ləşgər,
Ki, damadın mübarək oldu sultan.*

*Alım bu muştuluq dəsti-nəzərdən,
Edim hali onu bu xoş xəbərdən.*

*Axıtdı gözələrindən qanlı yaşı,
sanasan zəhrə döndü dadlı aş.*

*Yazıb bir namə şahə bir dua qıl,
mübarəkbadlıq əmrin sən əda qıl;
Bu şərt ki, qala batində nifrət.*

*Saraydan qoy ucalınsa sazı avaz,
Qanad çalsın səmədə mürği-şəhbaz.*

XVII əsr sənətkarlarının əsərlərindən gətirdiyimiz feli frazeoloji vahidlərin burada ismi tərəflərinin özmənşəllərinə üstünlük verilmişdir. Dilimizdə feli frazeoloji vahidlər tarixən zəngin olmuşdur. Demək olar ki, bu fəllərin zənginliyi ilə əlaqədardır. Bu isə o deməkdir ki, XVII əsr ümumxalq Azərbaycan dilində öz mənşə leksikamızın xüsusi çəkisi son dərəcə üstün olmuşdur. Onu da demək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan şifahi ədəbi dili və özünün nəsr üslubunun geniş həcmli "Koroğlu", "Qaçaq Kərəm" kimi qəhrəmanlıq dastanları artıq yazıya alınır və eləcə də yazılı dastanları da meydana çıxırdı. *Barmağı ısıрмаq* – barmağını dişləmək, təəccüblənmək, *söz almaq* – fikrini bilmək, *yad olmaq* – unudulmaq, *göz dikmək* – nə isə gözləmək, *dili dolaşmaq* – günahlı adam, "dağda daş oynar", "qan tərli daşlar" – maraqlıdır ki, bu tipli feli frazeoloji vahidlər məhz XVII əsr sənətkarı ədəbi dilə gətirmişlər. *Dil tökmək, qulaq tutmaq* (qulaq

asmaq), *qanad çalmaq, bel bağlamaq, el gözünü bağlamaq olmaz, göz qoymaq, pas tutmaq, yüzüm dönməz, lal axar* və s. feli frazeoloji vahidlər ədəbi dilin milliləşməsinə xidmət etmişdir.

Birinci tərəfi ərəb, fars mənşəli frazeoloji vahidlər

Saib Təbrizidə: "*verdi afitab, tökmə abru, sərxoş olmusan, neyləsin şərab sənə, qubar olur, yetər kəbab sənə, dağ eyb olur, rəhm eyləməz, xak oldum, seyr etməyə, tərlassın qan afitab, asan görünər, etdi müşğınab, daxili-cənnət olur...*"

Məlik bəy Avçıda: *səpər əbr suyu, mübarək ola, kim verə cavab, itaət eylədin, açar badə, dönər pərvanə tək, təprənən sevdamıdır. Başında təprənən sevdamıdır, ya dağda daş oynar; iltifat etməz, Bənimlə dinməz, qeyr ilə bin kəlam kəsər; Sözü rəqib ilə xas, bənimlə əm keçər.*

Fədaidə:

Açaq söhbət biz ol düxtərdən əvvəl.
O qız ki, hər baxışda *can alarmış*,
Gözəllər hüsnünə *heyran qalarmış*.

Şimaldan bir *külək* şiddətlə *əsmiş*
Vəzirin söhbətin *ağzında kəsmiş*.

Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus baş sözlərin təkrarı ilə yaranmış frazeoloji vahidlər. Araşdırma və yazılı mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycan dilində mövcud olan frazeoloji vahidlərin yaranma və təşəkkül tarixi qədim olsa da, onlar müasir dövrlərdəkilərdən kəmiyyətcə geridə qalır. Ona görə də müasir dilimizdəki formallardan kəmiyyətcə çox azdır. Bunu işlədiyimiz XVII əsr yazılı mənbələri də təsdiq edir. İsmi və feli frazeoloji vahidlər, xüsusilə sonuncuların genişliyinə baxmayaraq, birincilərə müasir dildə özünün genişliyi ilə diqqəti cəlb edən müxtəlif frazeoloji vahidlərə çox çətin təsadüf olunur.

H. Bayramov da bunu müşahidə etmişdir. O yazır: "Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərə aid bir sıra müxtəlif səpkili yazılar üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azalır. Onların müəyyən qismi, xüsusilə türk dillərinə məxsus baş sözlər əsasında formalaşanlar daha qədim tarixə malikdir" [2, 27].

Lakin XVII əsr yazılı mənbələrində müxtəlif nitq hissələrinə məxsus baş sözlərin təkrarı ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlərə də təsadüf olunmuşdur.

İsimlə:

*Şəha, əlac əməni ömrünə mədar bahar,
Çəmənə gül-gül açıldıqca kakülü açılır.
Yüzünə açıla işrət gülü bahar-bahar.*

Avçı

Qədəh-qədəh meyi, saqi, *çəmənlər-çəmənlər gülə saç*,
Tutulma, şahı seversən, *açıl bahar-bahar.*

Avçı

Cahan-cahan ələmindən, cahan-cahan əfğan
Qövsü Təbrizi

Sifətlə:

Fəqiri dürlü-dürlü dərd öldürməz bəs neylər?
Qövsü Təbrizi

Lətif mey çəkicək ol, bən *acı-acı can çəkirəm*.
Qövsü Təbrizi

Zərflə:

Saət-saət durub niyəzə,
Ol çəsnə verirdi ruyi-təzə.

"Vərqa və Gülşar"

Fellə:

Varə-varə bədənim göz-göz oldu dam kimi,
Hənuz ayağımı zövciri-intizar açmaz.

Bilmə kim, mən görürəm tabu təbin xürşidin,
Zərrə-zərrə olur ol şöleyi-rüxsarə fəda.

Qanə-qanə içməyimi.
Kasə-kasə qan sənindir...

Qiyamət oldumu, ya bir neçə şahidlərə,
Qiyamət etmək üçün *baxa-baxa* yar keçər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr tərcümə əsəri olan Fədainin "Bəxtiyarname" əsərində də ümumxalq dili onun minilliklər ərzində sınaqdan çıxmış ifadə və söz birləşmələrindən istifadə etmişdir. Belə ki, çətinliyə düşmüş bir şəxsin işlətdiyi "üreyimdən qara qanlar gedir" kimi ifadəni əsərin ruhuna uyğunlaşdıraraq aşağıdakı şəkildə ədəbi dilə gətirmişdir:

Nəzər saldı çü şah ol Azadbəxtə,
Ürəkdən qan axar san ləxtə-ləxtə.

Səni etmək gərəkdir parə-parə,
Sənə yoxdur ölümdən özgə qara.

Göründüyü kimi, baş sözlərin təkrarı ilə formalaşmış frazeoloji vahidlər həqiqətən də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə demək olar ki, bütün tarixi dövrlərdə xidmət etmişdir.

İdiomatik ifadələrin frazeologiyanın inkişafında yeri. Araşdırmalar göstərir ki, idiomatik ifadələr frazeologiyanın inkişafında, onların formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

"İdiomatik ifadələrin əsas əlamətləri" adı altında onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Eləcə də onların frazeologiyanın hansı məqamlarında onun tərkib hissəsi olduğundan, nitqi canlı, obrazlı edən üslub vasitələrindən və üslubi vəzifəsindən bəhs olunur... Yüksək təsir qüvvəsinə, obrazlı mənaya malik olan idiomatik ifadələr istər nitqimizi, istərsə də bədii əsərlərin dilini gözəlləşdirir...

Qeyd etmək lazımdır ki, idiomatik ifadəni əmələ gətirən sözlər arasında leksik-qrammatik asılılıq silinmiş, mənaca parçalanmaz xüsusiyyət kəsb edərək söz birləşməsi və cümlə şəklində də formalaşmışdır. Bu isə bir daha onu göstərir ki, idiomatik ifadələr milli xüsusiyyət daşıyır. Xalqın ictimai həyatı və tarixi ilə bağlı olaraq əmələ gəlmişdir. Ona görə də idiomatik ifadələrin bu qismini başqa dilə tərcümə etmək mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.A.Reformatski də frazeologiyadan danışarkən yazır ki, frazeologiya leksikləşmiş söz birləşmələri və idiomlardan ibarətdir. Onun fikrincə, idiom yalnız leksikləşmiş söz birləşmələrindən deyil, həm də məcazi mənada işlədilən sözlərdən ibarət ola bilər... Ə.Dəmirçizadə "İdiomlar, yaxud idiomatik

vahidlər" başlığı altında yazır: "Əsli-lügəvi və qrammatik mənasını ya tamam, ya da qismən itirərək məcaziləşmiş bir məfhumu bildirən sabit söz birləşmələri, bəzən də ayrı-ayrı kəlmələr ümumiləşmiş halda idiomlar vahid adlanır".

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində bu problemə bir neçə tədqiqatlar həsr olunmuşsa da, onların yeri və onlara bağlı olan bir sıra məsələlər mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məsələn, söz yaradıcılığı, feli bağlama, feli sifət tərkibləri və s. bunun kimi məsələlər frazeologiyaya daxilirmi?

Onu da demək lazımdır ki, araşdırmalarda da bir sıra mənə qruplarına məxsus olan rəvayətlər, ibarələr, hikmətli sözlər, aforizmlər, ədəbi sitatlar, qanadlı sözlər və sabit söz birləşmələri də frazeologiyaya daxil oluna bilər... Lakin H.Bayramov rəvayətlərin mənə və məzmununun həcmcə genişliyini qeyd edərək, onları frazeologiyaya daxil etmir və eləcə də onun fikrincə, yuxarıda sadalanan adlarla gedən hər cür birləşmələri frazeologiyaya aid olmadığını göstərir [2, 50]. Deməli ki, XVII əsr yazılı mənbələri də sözügedən adlara kifayətləndirici material vermir...

İbarələrə gəlincə, demək lazımdır ki, dilimizdə XVII əsrdən qabaq tərcümə olunduğu güman edilən Fədainin "Bəxtiyarname"-sində müşahidə olunmuşdur. O, on əxlaqi hekayə və ictimai rəvayətlərdən ibarət olan bu əsərdə şahzadə Bəxtiyarın nitqində özünü göstərir, daha doğrusu, bunları şahzadə Bəxtiyar nağıl edərək, öz həyatını ölümdən xilas edir. Beləliklə, faktlara müraciət edək:

Dedi: – *Ey qibləgahim, padşahım,*
Mənim əsla yoxumdur heç günahım.

Yetişdi xidmətimə çün əmirim,
Dedi: – *Ey padşahi-ələm-ara...*

Dedi pəs Bəxtiyar: – *Ey şahı-vala.*
Sənin olsun pənahın həqq-təala.
Yamanın olmasın, ey şahı-kamil.
Dedi: – Pəs Bəxtiyar: – *Ey xanü xaqan.*
Əlində daim olsun hökmü fərman...

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli frazeoloji vahidlərə Məhəmməd Əməni qəsidələrində də təsadüf olunur.

*Hadiyi-rahi-hüdasan, ya Əli.
Canışın-Müstəfasən, ya Əli.*

*Yüz tutubdur qapınaərbabi-sidq,
Qibleyi-əhli-yəqinsən, ya Səfil!..*

*Ta həşr gününə olaq nüməyan,
Bu mərtəbəbirlə beynəl-əqrən...*

Qeyd etməliyik ki, "Bəxtiyarnamə"dən gətirdiyimiz nümunələrdəki ibarələr və ya frazeoloji ifadələr dövrünün siyasi-ictimai həyatının seçiyyəvi xüsusiyyətlərini göstərən vahidlərdir; onlar eyni zamanda əxlaqi keyfiyyət kəsb edir. Əmani dilindən, daha doğrusu, onun qəsidələrində müşahidə etdiyimiz ibarələr isə dini seçiyyəvi ifadələrdir. Bizə elə gəlir ki, onları frazeoloji ifadə hesab etmək olar. Buna oxşar frazeoloji xüsusiyyət Qövsü Təbrizi şeirlərində müşahidə olunmuşdur. Məsələn, şeirlərində, əsasən sonda Füzuli, Nəvai və başqa klassiklərin yaradıcılığından bir misra və ya bir beyt (dınaq arasında) verilir. Hörmət mənasında xatırlanan bu misraları bizcə, frazeoloji ifadə hesab etmək olar.

Qrammatik xüsusiyyətlər. Demək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərin yaranıb formalaşmasında qrammatik şəkilçilər xüsusi yer tutur. Xüsusilə də hal şəkilçiləri. Məlumdur ki, şəkilçisiz – adlıq halda formalaşmış frazeoloji vahidlər birinci növ təyini söz birləşməsinə xatırladır; fərq ondan ibarətdir ki, burada ikinci tərəf fəllə ifadə olunur:

*Saqiya, meyden rifu qıl çak bulmuş könlümü,
Qıl yuvasın qaər ilən peyvənd üzülmüş könlümü
Qan ilən peyvənd qıl üzülmüş könlümü
Dərd ilən təmir qıl, saqi, pozulmuş könlümü*

Saib Təbrizi

*Qesəm yad etdi, and içdi və möhkəm,
Ona verdi icazət dərdəm.*

Fə dai

*Nagah olara yetişdi yağı,
Sər-sər yeli sovdurub çıraqı.
Kim göz açdı, töküldü qanı.*

"Vərqa və Gülşə"

*Bağrını heyrət otu etdi kəbab,
Til uzadıb aləmə qıldı xitab.*

Əmani

Eşq əzabında can vermək durur şərti ədəb.

Avçı

Yönlük halında formalaşanlar:

Başına av havası düşdü vü istədi rakt.

Avçı

Yaxar əlinə xəzan bərgini nigar bahar...

Avçı

*Tüşdü ayağığə, barib əzitin,
Tapdı o halet içidə özge hal.
Deyərdi başına əfğan edib zar.
Edərdi ahu-vaveyla və fəryad.*

Fə dai

Salmış ələ bu vüsəl içün gənc.

"Vərqa və Gülşə"

*Qalmışam yerdə qanatsız quş kimi pərvazdan;
Yola sal, camı-şorab ilən büzülmüş könlümü...*

Saib Təbrizi

Təsirlik hal şəkilçili ismi fel quruluşunda:

Bayram ayı eyləgil, gəmdən bükülmüş könlümü

Saib Təbrizi

Apardı huşumu Qövsü fəğan ilə amma.

Qövsü Təbrizi

Yandırdı çıraqını sitarə.

"Vərqa və Gülşə"

Qopdu evi sarı bəsi şad olub.

Əmani

Vücudi titrədi, ol xoş xisalın.

Fə dai

Təsirlik halda mənsubiyyət şəkilçisi, daha doğrusu, üçüncü növ təyini söz birləşməsi fel quruluşunda olan frazeoloji ifadələr:

Şəfqət ilə bir kərə *başın götür* torpaqdan.
Saib Təbrizi

Gör umarsız ki, cavanbəxt olası axın ömr,
Qocalar qədrini zinhar igidlikdə *bilin*.
Saib Təbrizi

Əl ilə *püstənin auzını* xəndan *eyləmək olmaz*.
Saib Təbrizi

Əqli-əşq etmək söz ilə səhl asan görünür,
Baş ağardı nəfə tək, *ta qanın etdi* müşkinab.
Saib Təbrizi

Kim *göz açdı* töküldü yaşı, baş qovzadı kim *kəsildi başı*
"Vərqa və Gülşar"

Borcun(u) əda edib olan (oğlan) üzürxah.
Əmani

Bir qarı kim, *xərifliyi yar imiş*,
Beş oğlu və bir ləkü bar imiş.
Əmani

Adəmin *cöv'hərnə tanınmayan* mərmdidür?
Avçı

Səməndər tək göyərse, *cismimi verməz* gülüm bada.
Avçı

Durub hər şəm ara kakül pərişan sərv qamətlər,
Ki *zülfi* ah tək *sevdaları* başlarda *piçandır*.
Avçı

Gözüm sıçrar, bu gün hər dəm gerek *peyki sabahdandır*.
Avçı

Hər qönçənin *gülabinə* ta *bağiban tutar*...
Qövsü Təbrizi

Təbriz cəzbəsi *yaxamı tutmuş aparır*,
Qövsü, əgərçi *damənini* İsfahan *tutar*.
Qövsü Təbrizi

Qəm etmə mülk üçün, olma pərişan.
Fədai

Onu dörd aldı, *dərman getdi əldən*
Yanardı canı çün, can getdi əldən...

Fədai

Vuruşdular hamısı, can-baş ilə.

Fədai

Atasını xilas etmək *dilərdi*.

Fədai

Göründüyü kimi, misallarda təsirlik halında olan baş sözlər cümlənin tamamlığı vəzifəsində çıxış etmişdir.

Çıxışlıq halda üçüncü növ təyini söz birləşməsi+fel quruluşunda olan frazeoloji birləşmələr:

Həqiqət rahiyyə gər getmiş olsan,
Günahından keçər, vətənim əmanı.

Fədai

Qubari-cism biaram düşsə, *candan artıqdır*,
Bu dəryədə sədəf var kim, *dürri-ğəltəndən artıq*.
Bu qamət kim ona kütəhbən lər sərv söylərlər
Sözün doğrusu, *məddi-ömrü-cavidandan artıqdır*.
Qövsü Təbrizi

Yarın istighnasidin, şövqümün istilasidin
Bolmuşam, ey dustlar, rüsvayi-ələm neyləyim?

Əmani

Xuraman bağ seydin gəlürsün, dərib əlvən çiçəklər dəstə-dəstə.
Əmani

İçdi ol sitemgər ta kəbab etdi məni
Çəkdi oddan intiqamin dönə-dönə bu kəbab.
Saib Təbrizi

Bülbül ki, gülün ləl *ləbindən söz alır*
Dili dolaşır qönçeyi-xəndanını görgəc.
Saib Təbrizi

Günü dündən el dedim *tərk etməsin* yoldaşlığı,
Çün qara oldu günüm, yad oldular qardaşlar.
Saib Təbrizi

Yüzündən olmuşam atəşpərəst, könlümə bax,
Yanar səni görigec nələ ilə bu ud
Avçı

Sana *günəşdən* edər arutqla ıftixar,
Çəmən bahar ilə ziynət bulub *bu yüzdən* kim,
Yüzünə açıla şirət gülü bahar-bahar.

Avçı

Məlik, sən çək otək, bir güşeyi izlətdə ənqa tək,
İraqdan bax bu dünya şəhdi üstə, gör məgəs neylər
Avçı

Qeyd etməliyik ki, ümumxalq dilində təşəkkül edib formalaşmış frazeoloji birləşmələr dövrün müxtəlif sənətkarları tərəfindən də onların quruluşuna əl gözdirlmiş, üslub baxımından da onlar fərdiləşdirilmişdir. Ona görə də burada lüğət tərkibinin inkişafı ilə bağlı cəhətlərə üstünlük verməyə çalışırıq. Onu da deməliyik ki, feli frazeoloji birləşmələrdən bəhs edən araşdırmalarda, daha doğrusu, sözügedən birləşmələrin tərəfləri arasında başqa sözlərin daxil olunması məqbul deyil [2, 91-94]. Lakin bu, nəsr üslubunda mümkün ola bilər. Ancaq onların yaranma tarixi qədim və orta əsrlərdən olması və bu dövrlərdə isə ədəbi dilimizin klassik şeir üslubu üstünlük təşkil etdiyindən bu prinsip özünü doğrultmamışdır. Bu, təbii olaraq, XVII əsr sənətkarlarının əsərlərində də özünü göstərir.

Feli frazeoloji birləşmələrdə növ kateqoriyasının ifadəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriya müasir dil materialları, həm də ən çox inkişaf etmiş nəsr üslubu üzrə araşdırılmış olduğundan qrammatik quruluşun demək olar ki, bütün kateqoriyaları burada öz əksini tapmışdır. Lakin bizim dövrümüzün (XVII əsr) klassik şeir üslubunda sözügedən məsələlər özünü genişliyi ilə göstərmə bilmişdir.

Hər şeydən qabaq qeyd etmək lazımdır ki, fəllərin növ kateqoriyasının məlum növü olan "*gəldim*" və ya "*gəlmək*" feli o biri növlərin heç birində işlənməyib, üçün frazeoloji birləşmə yaratmır. Lakin *vurdum, vuruldum, vuruşdum* – qarışıq növ, *vuruldu* – icbar növ və s. bunun kimi məlum növ fəllər frazeoloji ifadələr yaradaraq lüğət tərkibinin inkişafına kifayət qədər kömək etmişdir. Bunu XVII əsr yazılı mənbələri də təsdiq edir. Məsələn: *yaxar* (nəyə?), *açar* (nəyi?), *bağışlar* (nəyi?) və s.

Yaxar əlinə xəzinə bərgini nigah bahar.

Avçı

Açar bu bədə xəzən *çöhrəsin* (nəyin) bahar-bahar.
Avçı

Gülü-həmraye rükün *əksi bağışlar ziynət*,
Sərvî-rənaye qədin sayəsi *əndam verür*.

Avçı

Durub qarşı silah ilə, daş ilə,
Vuruşdular hamısı can-baş ilə.

Fə dai

Yayıldı ölkəyə haqqında *avaz*.

Fə dai

Apardı xabi-qəflət, oldu bihuş.

Fə dai

Tazə qıl, əski mey ilən bu *qurumuş könlümü* (nəyi).
Saib Təbrizi

Dərd ilən *təmir qıl*, saqi, pozulmuş *könlümü*.
Saib Təbrizi

Kim göz açdı, *töküldü yaşı*, baş qovzadı kim *kəsildi başı*.
"Vərqa və Gülşar"

Gər umarsız ki, *cavanbəxt* olasıx axırı ömür,
Qocalar qədrini zinhar *igidlikdə bilin*.
Saib Təbrizi

Yağdurdu tökərək *tiri-boran*...
Yağdırdı xəvasini *sərasər*...
"Vərqa və Gülşar"

Salın ələ, qürbi-mahü sali.
"Vərqa və Gülşar"

Bağlandı sadaq, *asıldı qərban*.
"Vərqa və Gülşar"

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsrin yazılı abidələrindən gətirdiyimiz frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələrinə ayırıb onların feli tərəflərinə diqqət edilə, onların müxtəlif feli növlərində işləndiyini görmək olar. Belə bir əməliyyatı feli frazeoloji birləşmələrdə feli şəkilləri, təsdiq və inkarlığına da aid etmək olar... Lakin bütün bunları və buna bənzər qrammatik-leksik xüsusiyyətləri burada kiçik detallarına qədər tədqiqatə cəlb etmək mümkünəzür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Oçerklər. B., 1979.
2. H.Bayramov. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. B., 1962.
3. В.В.Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Сб. "Академик А.А.Шахматова". М.-Л., 1947.
4. Вопросы языкознания. М., 1955, №5.
5. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. B., 1963.
6. Qəzənfər Kazımov. Qurbani və poetikası. B., 1996.
7. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. B., 1962.
8. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1976.
9. Əlyar Səfərli. XVII-XVIII əsrlər epik şəri. B., 1982.
10. Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlüsi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Ərəbcədən tərcümə edən akad. Z.Bünyadov, redaktoru fil. elm. dok. V.İ.Aslanov. B., 1992.
11. Ziyət Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. B., 1985.
12. Afina Əlizadə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin üslubu. B., 1996.
13. T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. B., 1980.
14. Mahmud Kaşğari. Divani-luğət-it-türk. I c., Ankara, 1939.
15. Müasir Azərbaycan dili. I c., B., "Elm", 1978.
16. Muxtar Həsənzadə. Müasir Azərbaycan dili. B., 1983.
17. Muradxan Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I c., B., 1978.
18. S.H.Mehdiyeva. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. B., 2003.
19. S.M.Murtuzayev. M.F.Axundovun dil və üslub xüsusiyyətləri. B., 1962.
20. M.Məmmədov. N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksika və frazeologiyası. B., 1964.
21. R.Məhərrəmov. Sabirin dili. B., 1978.
22. Nizami Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. B., 1987.
23. А.И.Ефимов. История русского литературного языка. М., 1954.

24. Turxan Gənceyi. Qədim türk dilinin qrammatikası. "Odlar yurdu" qəzeti, 1989, №6.

25. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1987.

26. M.N.Cavadova. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövlətində və Xətayi dilində işlədilmiş bir sıra terminlər haqqında. Azərb. EA "Xəbərləri", Ədəbiyyat, dil, incəsənət, seriyası. 1994, №1-4, səh. 72-75.

27. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.

IV FƏSİL

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTƏRİ

Türk dilləri ailəsində Azərbaycan dili özünəməxsus təşəkkül və formalaşma tarixinə malikdir. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində yaşanmış dövrlərin hər biri mühüm bir hadisə ilə əlamətdar olmuşdur. Belə ki, istilalar dövründən sonrakı XI-XII əsrlər Azərbaycan fikri tarixinə, onun söz-sənət aləminə Nizami Gəncəvi kimi mütəfəkkir bir şəxsiyyət bəxş etmişdir. Ömrünün axırına qədər xalqına, torpağına bağlı olan böyük sənətkar vətəninə, el-obasının heç bir vaxt tərəkətməmişdir. Dövrünün siyasi-ictimai durumunun tələblərinə uyğun olaraq doğma dili yasaq edilmiş böyük Nizami bütün incəliklərinə bələd olduğu fars dilində "Xəmsə" (beşlik) yaratmışdır. Və bununla da dünya mədəniyyət xəzinəsinə parlaq bir inci düzümlü bəxş edərək, Azərbaycan milli təfəkkürünün təkamülünü göstərmişdir. Bu, doğrudan da XII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin, ədəbi təfəkkürünün yad dildə çox ecazkar bir sıçrayış, mədəniyyət tariximizdə çox qüvvətli və gözqamaşdırıcı ildırım çaxmasıydı.

Kim bilir, bəlkə də Axsitan belə ildırım çaxacağı deyil, böyük sənətkarın sınağını güman etmişdi. Lakin, əksinə oldu, böyük hökmdar böyük sənətkarın qarşısında sındı... Doğrudur, əgər Nizami fars dilində yazırdısa, Axsitan niyə xüsusi bir təkidlə fars dilində yazmağı tapşırırdı? Biz güman edirik ki, XII əsr Azərbaycan ədəbi dili və onun mükəmməl yazılı ədəbi-bədii abidələri də olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, özündən qabaqkı tarixi dövrlərdə mükəmməl ədəbi yaradıcılıq ənənələri olmayan bir boşluqda və yaxud da yad dilin meydan oxuduğu bir dövrdə, daha doğrusu, XIII əsrin başlanğıcında ana dilində "Dastani-Əhməd Hərami" kimi məsnəvi poemalar yarana bilməzdi. Əsər ərzuzun həcəz (4-4-3) bəhrində yazıldığından [9, 12] burada qatı silsiləli izafət tərkiblərinə geniş yer verilməmişdir. Əlbəttə, burada bəzən bədii-sənətkarlıq baxımından zəiflik və s. xüsusiyyətlər də müşahidə olunur. Lakin

bunlar milli özünəqayıdışın, klassizmədən milliliyə doğru inkişaf prosesinin əlamətləri sayılmışdır. Bu prosesi durgunluq da hesab etmişlər [7, 102]. Bizcə, bu doğru deyildir. Görünür, ona görə ki, XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində "yox imiş" kimi təsiri bağışlayırkən, halbuki ədəbi dilimizin inkişaf tarixində ən zəngin mədəni, mənəvi, ədəbi-bədii sərvətlərlə seçilən XIII əsr xüsusi bir dövrüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə XIII və XIV əsrin birinci rübündən Azərbaycan türk dili dövlət idarə sistemində, xüsusilə orduya nüfuz etməyə başlamışdı. Akademik Ziya Bünyadov yazır ki, əslində bu hadisə orduda IX əsrdən başlamışdı... Azərbaycan türk dilinin tezliklə öyrənilməsi ilə əlaqədar bir sıra ikidilli, üçdilli və monqol əsərləri davam etdiyindən dördükdilli izahlı lüğətlər, qrammatik öçerklərlə yazılırdı. Öyrənilməni tezləşdirmək baxımından yeni lüğət növü də – mənzum lüğətlərin də əsası məhz XIII əsr və XIV əsrin başlanğıcında qoyulmuşdur [19, 133-135].

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və formalaşma tarixində XIII əsr özünəqayıdış mərhələsinin ən uğurlu dövrü hesab olunmalıdır. Dilimizin bu dövrü ilə bağlı son zamanlarda Tehran Universitetinin müəllimi, professor Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq tərəfindən kəşf edilmiş "XIII əsrə aid türk dilində yazılı abidə" – Şeyx Səfiəddinin (1252-1334) "Qara məcmuə" əsəri də bizim fikrimizi təsdiq edir [18, 35, 19]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinkretik bir dildə yazılmış həmin abidədə klassik bədii üslubun şeir nümunələri ilə yanaşı, nəsrilə yazılmış dini-didaktik səciyyəli və elmi qrammatika mətnlərinin verilməsi Azərbaycan türk dilinin elmi üslub və nəsr dilinin təşəkkül tarixinin XIX əsrdən deyil, XIII əsrdən başlanğıc aldığını göstərir. Aydınlıq üçün sözügedən abidədən bir neçə nümunə: "Qoydu yüz könlümə qəm ləşkəri hamun hamun... Qara bayraqlı ələmlər ucu gülgün gülgün"; "Bilgil, imdi məşayixün ədəblərindən birisi daxi budur kim, şeyx ilə mürid bir süfrəyə qonmaya..." [18, 35]. Əlavə etmək lazımdır ki, XIII əsrin ikinci yarısında Fəxrəddin Hinduşah ibn Səncər ibn Abdulla Naxçıvani (1330-cu ildə vəfat etmişdir) tərəfindən yazılmış "Səhah əl-əcəm" ikidilli lüğəti və onun farsca-türkcə və ələcə də ərəbcə verilmiş qrammatik öçerklərini də nəzərə alsaq, bu dövrü Azərbaycan türk dilinin yenidən dirçəlişi, onun öyrənilməsi dövrü, ana dilində yazıb-yaratma təşəbbüslərinin canlanması dövrü hesab etmək olar.

XV-XVI əsrlərdə dövlət dili hüququnu bərpa etmiş Azərbaycan türki dili siyası funksıyasını Səfəvilər dövlətində inkişaf etdirmişdir. Bu dövrdə bütün işlər saraylarda rəsmi olaraq Azərbaycan türki dilində aparılmışdır. Bütün bunlar Şah İsmayıl Xətayinin (1501-1524) Azərbaycan dilinə, elminə, fikir tarixinə, tarixi etnoqrafiyasına xidməti idi. Bu dövrün (XV əsr) Cahan şah Həqiqi, Kişvəri, Xətib Təbrizi və onun "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi, Həqirinin "Leyli və Məcnun"u, Həbibinin "Divan"ı, Əbri Xacə ibn Adilin "İxtiyarəti-qəvaiddə-küllüyyə" traktatı, Xətayinin "Divan"ı, "Dəhname"si, Məhəmməd Füzulinin "Küllüyyəti", "Divan"ı, "Leyli və Məcnun"u və nəsr əsərləri və s. dövrün uğurları idi. Bu yüksəliş yalnız ədəbi dildə deyil, eyni zamanda həyatın müxtəlif sahələrində – memarlıq, musiqi, rəssamlıq sahələrində də görkəmli sənətkarlar yetişmişdi: musiqidə Əbdülqadir Marağayi, rəssamlıqda Kəmaləddin Behzad və b. məşhur idi. Əlbəttə, bu dövrün zirvəsi Füzuli idi.

XV-XVI əsrlər eyni zamanda Azərbaycanın dövlətçilik tarixində uğurlu əsrlər olmuşdur. Ölkədə Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular (1410-1468) və Ağqoyunlular (1468-1501) kimi dövlətlərin mərkəzi Təbriz şəhəri olmuşdur. Bu dövlətlər arasında münaqişə və hətta müharibələr davam etsə də, həyat onların birləşib mərkəzləşmiş vahid bir dövlət yaratdıqlarını təsdiq etdi. Zamanın yetirdiyi Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif hələ XV əsrin əvvəllərində müstəqil dövlət Şirvanı özünə tabe etmişdi... Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən (1424-1478) də eyni arzuda olub, lakin sülh yolu ilə Azərbaycanın həm şimalında, həm cənubundakı müstəqil hökmdarları öz ətrafında birləşdirmişdi. "Həqiqətən ağıllı olan Uzun Həsən bütün azərbaycanlıların hörmətini qazanmağa can atmış, Azərbaycan hökmdarı olmuş və ömrünün axırına kimi Şirvanşahlar və Ərdəbil şeyxi ilə ittifaq saxlamışdır" [20, 3].

XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycanın tarixində böyük rol oynamış Səfəvilər dövləti ölkənin şimalını cənubu ilə birləşdirmək səyləri də artırdı...

Bu dövrdə Azərbaycan dili dövlət dili (saray beynəlxalq münasibətlər və s. dili) statusu qazanır, bir sıra Avropa səyyahlarının məlumatına görə, Səfəvilər hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dili "saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi isə o yere

çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır... Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdı [26, 185].

XVII əsrin birinci rübündə Səfəvilər dövlətində Azərbaycan dilinin əcnəbi dövlətlər arasında yazışma dili olduğunu göstərən daha iki qaynağı macar alimi Fakate Layoş İstanbul universiteti ədəbiyyat fakültəsinin "Türkiyyat məcmuəsi"ndə hələ 1936-cı ildə çap etdirmişdi. Bunlardan biri Şah Səfinin (1629-1649) Avstriya imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinand (1619-1639), ikincisi isə Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) Sakson şahzadəsi və Polşa kralı Fridrix Avqusta (1694-1733) tərəfindən göndərdiyi yazıları idi [26, 184].

Bu faktların sırasını artırmaq da olar.

Qeyd etmək olar ki, XVII əsrdə Azərbaycan türki ədəbi dilinin funksionallığı o qədər artmışdı ki, hətta avropalıları özləri belə bu dilin qrammatikasını yazmışlar. London universitetinin İran və türk ədəbiyyatları kafedrasının professoru məşhur şərqşünas və azərbaycanşünas həmyerlimiz Turxan Gənceyi ingilis misyoneri R. dö Mans tərəfindən 1684-cü ildə yazılmış Azərbaycan dilinin ilk qrammatikasını aşkar etmişdir ("Odlar yurdu" qəzeti, 1989, №3).

Göründüyü kimi, XVII əsr dilimizin inkişafı tarixində qabaqkı dövrlərdən də əlamətdardır. Xüsusilə, onun dövlət dili statusu ilə dövlətlərarası işləkliyi vəzifəsini icra edə-edə onu nəzərə almayıb, onun XVIII-XIX əsrlərdə təşəkkül edib formalaşması haqqında fikir söyləmək təəccüb yaratmaya bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və formalaşma dövrləri haqqında prof. Qəzənfər Kazımovun fikirləri qiymətlidir: "Azərbaycan milli ədəbi dilinin inkişafı adətən XIX əsrdə nəzərdə tutulur. Prof. Ə.Dəmirçizadə 40 ildən artıq bir dövr ərzində öz tədqiq və araşdırmalarını bu istiqamətdə qurmuş, XVIII əsrin sonuna qədərki dövrü ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında inkişaf dövrü kimi qiymətləndirmişdir. M.Cahangirov, T.Hacıyev M.P.Vaqif mərhələsinə ədəbi dilin milli dil kimi təşəkkülü dövrünə qatmış, milli dilin iki əsr yarımliq inkişaf yolu keçdiyini qeyd etmişlər" [6, 124].

Müəllifin fikrincə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin də uzun yol keçdiyini, milli dilin öz başlanğıcını ən gec XVI əsrdən götürdüyünü

müşahidə etmək mümkündür [6, 125]. Elə burada da milli ədəbi dilimizin Qazi Bühranəddin, Nəsimi, Kişvəri Təbrizi, Həbib və b. kimi sənətkarların dilləri milli deyildi?..

Q. Kazımovun milli ədəbi dilimizin inkişafı haqqında bir fikrini burada qeyd etmək də yerinə düşərdi: "Milli ədəbi dilimizin inkişaf yolunun tədqiqi prosesində biz daim başqa bir yanlış yolu rəhbər tutmuşuq – el sənətini, el ədəbiyyatını, xalqın öz dilində danışan, ədəbi dilin əsil səviyyəsini, təbii mənzərəsini əks etdirən ədəbiyyatı dördüncü, beşinci plana keçirmiş, savadlı təbəqə üçün, bəlkə də qəsdən ağır və zəhmli bir dildə, arxaik formaları qoruya-qoruya yazan klassik sənət ustalarının dilini ədəbi dilin inkişafı üçün əsas meyar kimi götürmüşük. Burada biz müəllifin "meyar"la bağlı fikrinə tamamilə şərikik. Ədəbi dilin ifadə dairəsi məgər yalnız bədii üslubla səciyyələnir? Ədəbi dil anlayışı çox geniş anlayışdır, onu dar çərçivədə məhdudlaşdırmaq olmaz.... Müəllifin fikrincə, milli dilin xəlqiliyi canlı dili yıqcam, bədii əsərlərdə də meydana ustalıqla daxil etmək, layla, bayatılara bənzər əsərlərlə də meydana çıxı bilər" [6]. Dilin xəlqiliyi və milliliyi məhz xalq dilində əsrlərin sınağından çıxmış ifadələri bədii ədəbiyyata gətirməklə yaranı bilər...

XVII əsrin ortalarından Səfəvilər dövlətinin (1499–1736) siyasi cəhətdən zəifləyib süqut etməsi ilə saray ədəbiyyatı da özünün inkişafını başa vurdu. Həmin tarixdən güclü bir dövlət yaratmaq, xalqın sosial-mənəvi həyatını tənzim etmək cəhətləri gerçək bir nəticə verənədək keçən müddətdə saray ədəbiyyatının yeni formada inkişafına əlverişli şərait yaradı. Klassik tipli, lakin milli səciyyəli Azərbaycan şeir növlərinin davam və inkişafında baş verən ləngimə dövrü, əslində isə bu xalq ədəbiyyatının bədii janr növlərinin yeni üslub və formalarda oyanışı prosesi idi. Yeni irihəcmli "name"lər ("Bəxtiyarname", "Dəhname" və s.), ədəbi janrların yenidən həyata qayıdışı müəyyən ləngiməyə də səbəb olurdu. Bunu dərğunluq da hesab edə bilərlər. Lakin klassik bədii üslubun davamı olan "Vərqa və Gülşar" epik dastanı Füzuli "Leyli və Məcnun"undan nə ilə fərqlənir?

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq ədəbiyyatı özünün bütün tarixi boyu zəhmətək, sadə və əzizlən insanların mənafeyini gördüyü üçün ümumxalq danışq xüsusiyyətlərinə geniş yer verilməyə başlanırdı. Ona görə də XVII əsrdə yaranmış lirik və epik şeir növlərində

klassik şeirin bədii formaları əsasən saxlanırdısa da, yalnız dil, ifadə və təsvir işində ümumxalq dili və xalq ədəbiyyatının başqa bir çox ənənələri əsas götürülürdü. Xalq ədəbiyyatı nümunələrində klassik şərə məxsus ərəb-fars tərkibli ifadə və təsvir vasitələrindən imtina edilərək sadə, lakin çoxmənalı bədii xalq sözləri, hikmətli məsəllər və s. müdrik xalq ifadələrinə geniş meydan verilir. Buna görə də XVII əsrdə xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yaradılan klassik ədəbiyyat nümunələrində ümumxalq dili xüsusiyyətləri ilə yanaşı, bədii üslub ənənələri də özünü göstərməkdə davam edirdi. Dövrün elə bir qaynağı ola bilməz ki, sözügedən xüsusiyyətlər orada öz əksini tapmasın. Bir sözlə, XVII əsr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı dilimizin saflığına və dil mədəniyyətimizin təkamülünə mənəvi özünə-qaydıışın parlaq təzahür forması kimi anlaşılmalıdır. Bu, eyni zamanda, klassizmdən uzaqlaşmanın başlanğıcıdır desək yanlışdır...

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadələşdirdiyimiz bədii üslub və ümumxalq dili xüsusiyyətləri, xüsusilə klassik şərə millilik ruhu vermək yolunda həm də Füzuli sənətinin sirlərinə çox yaxından bələd olan, lakin ədəbiyyat tarixçilərinə son zamanlara qədər məlum olmayan Füzuli ənənələrinin özünəməxsus davamçılarından biri olan XVII əsr sənətkarı Məlik bəy Avçı və onun şeirlər "Divan"ında görmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Avçı, Füzuli ədəbi məktəbinin özünəməxsus davamçılarından biridir. O, XVII əsr klassik ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafına xidmət edən sənətkarlardandır. Əsərlərində *ay, gün, günəş, bağ, dağ, daş, yar, yoldaş, eşq, könül, ürək, qan, göz, gün, dün, gecə, gündüz, ev, al, ol, gəl, get, sayır, bən, mən, sən, ol, o, kim, qanda, qanı* və s. milli ləksik vahidlərlə yanaşı, *aftab, mələk, eşq, məhəbbət, aşiq, məkan, məqam* və s. alınmalara poetik boya verərək dövrün ədəbi dilinin zənginləşmə proseslərinə xidmət etmişdir. Füzuli sənətkarlığını davam etdirən Avçı ana dilinin söz xəzinəsindən qidalanaraq dilimizdə klassik bədii üslubun sadələşməsinə səy göstərmişdir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Orta Asiya, daha doğrusu, Nəvai ədəbi məktəbi ilə bağlı olan Əmani, Məsihi kimi sənətkarların da xidməti qeyd edilməlidir. Lakin onların əsərləri klassik bədii üsluba demək olar ki, cığatay dilinin qrammatik xüsusiyyətlərini gətirmişlər. Bir qədər də yaxından baxsaq, onlar Azor-

baycan ədəbi dilinə yenidən ümumtürk xüsusiyyətləri gətirmişdilər. Bu xüsusiyyətlər Məsihinin 1998-ci ildə Ə.Səferli tərəfindən Tehrandə çap olunmuş "Yeni tapıntı" əsəri haqqında da demək olar.

XVII yüzillikdə baş verən hadisələrdən bəhs edən epik, irihəcmli, yeni məsnəvi janrında yazılmış Fədainin "Bəxtiyarname", Məsihinin "Vərqa və Gülşə" və Əmaninin isə hekayələrini göstərə bilərik. Bir qayda olaraq bu geniş həcmli əsərlər, xüsusilə "Bəxtiyarname", XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda xarici işğalçıların və yerli feodal müharibələrinə qarşı Cəlalilər hərəkatına həsr olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Koroğlu" dastanı da bu hərəkatdan bəhs edir.

"Bəxtiyarname"-nin dili çox sadə, lüğət tərkibində də demək olar ki, ərəb ləksik vahidləri çox zəifdir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindəki sadəlik məhz ərəb dili təsirindən uzaqlaşma meyilləri ilə bağlıdır.

Bunları Məsihinin "Vərqa və Gülşə"-sı haqqında da demək olar. Klassik bədii üslubun tələbləri əsasında və Füzuli "Leyli və Məcnun"-u səpkidə yazılsa da, Əmani əsərlərindəki çığatay dil xüsusiyyətləri üstə gəl fars izafət tərkibləri üstünlük təşkil edir. Bütün bunlara baxmayaraq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı sənətkarları klassik bədii üslubda hakim olan ərəb mənşəli qayda-qanunlarından uzaqlaşaraq, əsərlərində ümumxalq və özənşə ləksikaya geniş yer verməklə daim ədəbi dilimizin saflaşmasına, onun ağır ifadələrdən təmizlənmək milliləşmə proseslərinin inkişafına xidmət etmişlər.

Bədii üslubun nəsr qolunda isə bu vaxta qədər ancaq şifahi ədəbi dilə aşiq və ozanlar tərəfindən məclislərdə söylənen qəhrəmanlıq, məhəbbət və tarixi dastanlar ümumxalq danışq dilində yaşayırdı. Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslubun müxtəlif janrlarında baş verən xəlqiləşmə və milliləşmənin sürətli inkişafı şifahi ədəbi dil abidələrinin yazıya alınması və yenilərinin isə birbaşa yazılmasına zəmin yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxta qədər şifahi ədəbi dil üslubunda yazıb-yaradan sənətkarlar olmuşdur. Belə ki, XVI əsrdə çox qiymətli qoşmaları ilə xalqın hörmətini qazanan Aşiq Qurbanini göstərmək olar. XVI-XVII əsrdə Sarı Aşiq, Aşiq Abbas Tufarqanlı və başqalarını göstərmək olar.

XVII əsrdə Füzuli üslubundan kifayət qədər faydalanaraq və eyni zamanda onun təsirindən özünü xilas edən Azərbaycan ədəbi dilinin milli istiqamətdə inkişafına Məlik bəy Avçı kimi sənətkarlar da az iş görməmişdir.

XVIII əsrdə xalq dilinə meylin daha da qüvvətlənməsi, şifahi xalq ədəbiyyatının ədəbi-bədii dilə hərtərəfli təsir etməsi bu dövr ədəbi dilinin əsas istiqamətinə çevrilmişdir.

Avçının bədii irsindən aydın olur ki, o, Nəvai, Füzuli, Xətayi, Əmani və b. sənətkarların yaradıcılığı ilə dərindən tanış imiş. Eləcə də həməsri olan Saib Təbrizi (1601-1676) kimi şairlərin dil, üslub və poetik ənənələrindən faydalanmışdır.

XVI əsr klassik ənənələri ilə silahlanmış Avçı Füzulinin "Bəni candan usandırdı, cəfədən yar usanmazmı?" mısrası ilə başlanan qəzəli səpgində yazılmış şəri diqqəti çəkir.

Bəni candan usandırdun, nə sevdasan, nədür adın?
O nə sorun çıxarsan, görəkməzmi duzun, dadın?
Nə vüsuləndən könül asudəlik buldu, nə hicrindən
Qaçandur yaxşı vaxtın, xandadır bəs xətirü yadın?

Yaxud Füzulinin "fələkdən başıma daşlar" ifadəsinə:

Yağdırıbdır dağlar tək eşq daşlar başıma.

və ya:

Vəfasız yərdən gahi edərdim şikveyi-pican;
Yağar daş başıma ol təniden şimdi vəfalardan.

Göründüyü kimi, Füzuli yaradıcılığında da, Avçı yaradıcılığında da eşq, məhəbbətdən, lirik qəhrəmanların narahatlıq hissələri demək olar ki, ictimai-sosial problemləri, dövlətin küt, mühafizəkar, biganə, soyuqqanlı, məsləksiz bir dəstənin əlində toplandığından cəmiyyətin ziyalı, müərəqqi hissəsinə heç bir şey qalmırdı. Bu sənətkarları mənəvi hissələr birləşdirirdi. Lakin yaradıcılıq istiqamətlərinə gəldikdə isə ikincidə millilik, xalq dilinə üstünlük, xüsusilə ləksik-qrammatik xüsusiyyətlərə geniş meydan verilir. Lakin bu heç də birini təkrar etmək deyildi. Avçı "yağan daşlar"ın ünvanını dəyişərək onu yaşadığı mühitlə bağlayır. Bu eyni zamanda Avçının Azərbaycan ədəbi dilinin milli imkanları üzərində inkişaf etdirmək meyilliyindən

irəli gəlirdi. Sənətkar Füzulinin “oynar” rədifli şəri ruhunda yazdığı “Başında şur edən sevdamıdır, ya dağda daş oynar?” misrası ilə başlayan qəzəlinə məhz bu meyli inkişaf etdirmişdir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün aşağıdakı müqayisəyə baxaq:

Səbədən gül üzündə sünbülü-pürpüçü *tab oynar*.
Sanasən pər acıb, gülşəndə bir mişkin *ğubar oynar*.
Xəyalı-arizin cövlan eder bu çeşmi-pürmədə
Nəcük kim, mövcələnmiş suda *əksi-afitab oynar*.
Rüxün görgəc olur suzi-dəruni dər-di dil hasil,
Bahar oyyamı sıçrar bərqi-rəşşəndə, *səhab oynar*
İraq olsun yaman gözden, nə xoş səətdir ol səət
Ki, məşuqilə aşiq eyleyib nazlı *itab oynar*.

Əsas etibarilə eyni ruhda Avçı yazır:

Başında şur edən sevdamıdır, ya dağda *daş oynar*
Bu köhsar üzrə odlu lələdür, qanlı *baş oynar*
Nə hicran, nə vüsəlın bildim, ancaq munca bildim kim,
Könüldə oyanğac yadın, gözümde qanlı *yaş oynar*.
Bana dünya “işiyiçün say etmək türfə müşküldür”,
Və gər qəm olmuş könlüm içrə çox *tələş oynar*.
Xəyalın könlüm ilə eylə qızmış qəm büsatında
Ki, dördüncü sipehr üzrə Məşih ilə *kuyaş oynar*.

Müqayisə üçün Füzulidən gətirdiyimiz dörd beytlik klassik mətn parçasında 28 ərəb-fars mənşəli leksik vahid *tab oynar, ğubar oynar, əksi-afitab oynar, səhab oynar, itab oynar* beş rədif birləşməsinin birinci tərəfinin beşi də alınmalarla ifadə olunmuşdur. Avçı isə dörd beytlik parçada on bir alınma leksik vahid *daş oynar, baş oynar, yaş oynar, tələş oynar, kuyaş oynar* beş rədif birləşməsindən ancaq biri – *tələş oynar* alınma ilə işlədilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr Azərbaycan türk ədəbi dilində, xüsusilə bədii üslubun şeir qolunda milliləşmə təkcə Avçı deyil, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Əmani və b. yaradıcılığında da özünü göstərmişdir.

Qönçeyi-gül ta gülüstanın *cırağın yandırır*,
Əndəlibin pərdəyi-çəşmində yağın *yandırır*.

Qövsü Təbrizi

Saib Təbrizi sənətində fəli-sifət tərkibləri ilə ifadə olunmuş frazeoloji birləşmələrini klassik şərə gətirməklə dilimizin şeir-sənət dili olduğunu göstərmişdir:

Saqiya, meydən *rifru qıl, çək bulmuş könlümü*,
Qıl yuvasin qan ilən peyvənd üzölmüş könlümü.

Saib Təbrizi

Şərin qalan beytlərindəki *büzölmüş könlüm, pozulmuş könlüm, bükölmüş könlüm, qurumuş könlü* və s. kimi ismi birləşmələr Azərbaycan şerini silsiləli ərəb, fars izafət tərkiblərindən azad etmək təşəbbüsləri idi.

Azərbaycan türk dili müxtəlif mənəvi-psixoloji halları, ictimai-fəlsəfi və bədii düşüncələri ifadə etmək üçün zəngin söz ehtiyatına malikdir. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq Xətayi, Əmani, Saib, Avçı və başqaları ərəb-fars poeziyasının ənənəvi bədii ifadə vasitələri, müəyyən biçimli söz-ifadə tərkiblərindən aşlıqlar və bunların yerinə ana dili xalq şerinin ənənələrini, xalq bədi təfəkkürünün zəngin söz ifadələrini gətirdilər. Xalq dilinin incəliklərini poetik biçimdə şərə gətirməklə Avçı Azərbaycan şerinə milli ruh vermiş, onu hamı üçün anlaşılqı, zövqoxşayıcı etməyə çalışmışdır. Xüsusilə, onun təşbihləri özündən qabaqkılardan heç də geri qalmır.

Başında şur edən sevdamıdır, ya *dağda daş oynar*,
Bu köhsar üzrə odlu lələdür, ya *qanlı baş oynar*?

– klassik beytində təşbihin “müsərrəh” (yəni aydınlaşdırıcı) formasında Azərbaycan bədii təfəkkürünün çox nadir və orijinal növünü yarada bilmişdir. Şair bədii təxəyyülündə “sevdalı baş” ilə “daşlı dağ”, yaxud “daşı oynayan dağ” arasında poetik bir bənzəyiş görür. “Baş” ilə “dağ”, “sevda” ilə “oynar daş” arasındakı bənzəyiş sorğu şəklində (“müsərrəh” formasının tələbinə görə) oxucu və dinləyicisinin təsdiqinə verilir.

Bədii təxəyyül baxımından burada təbii bir bənzəyiş də vardır. “Başında şur edən sevdalı” fikri üçün “dağda daş oynar” birləşməsinin Azərbaycan bədii təfəkküründə ən uğurlu və eyni zamanda milli orijinal təşbih seçmişdir ki, farsdilli şeirdə beləsinə təsadüf etmək mümkün deyildir. Beytin ikinci misrasında da Avçı yenə “müsərrəh” forması ilə “köhsarı”, yəni üzü “odlu lələ”yə bənzədir və

həmin təşbihə “qanlı baş oynar”ın yeni və mükəmməl, həm də nadir bənzətmə (*müşabbi-bih* – yeni bənzədilənə bənzədilən) yaratmışdır. Bu misrada şairin bədii təxəyyülünə görə üz, yeni təriflənən sevgilinin üzü oda bənzər bir lələdir (doğrudan da yaz vaxtı uzaqdan səhraya baxdıqda açılmış lələlər od dalgası kimi görünür). Sənətkar bu vəziyyətdə təsəvvür etdiyi “odlu lələnin” yenidən “qanlı baş oynar” şəklində başqa bir uğurlu və mükəmməl bədii təşbihini yaratmışdır. Ana dilində hər hansı fikir və obrazın bu şəkildə bir neçə oxşar cəhətlərini, bədii bənzətmələrini yaratmaqla Avcı ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, sözün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxarmış, ona yeni bir mənə də qazandırmışdır.

Bu, dilimizin şeir-sənət dili olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Burada onu da qeyd etməliyik ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilində yaranırdı. O ümumxalq dili ki, türk+ərəb+fars dilləri mühitində yaranmışdı. XVII əsrdə bu dil ən yüksək zirvədə idi.

Əlavə etməliyik ki, “Oynar” rədifli dövrün xalq yaradıcılığı nümayəndəsi Aşıq Abbas Tufarqanlının şeirlərində işlənmişdir.

Başına döndüyüm alagöz Pəri,
Öz-özünə qeyri *halınan oynar*.
Cəvahir mətahi, dür xiridarı,
Tutubdur destində, *ləlindən oynar*.

Zülfü dal gərdəndə açib məzağı,
Ağ üzü münəvvər *xalınan oynar*.
İncidən, sədəfdən, dürdən dişləri,
Ağız süd, dodağı *balınan oynar*.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yalnız Məlik bəy Avcı deyil, əsrin böyük sənətkarları – Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Əmani, Tufarqanlı və başqaları başlanğıcının hikmətli xalq dilindən götürmüş söz, söz birləşmələrini və ifadələrini öz əsərlərində işlədərək klassik üslubun şeir qolunu milliləşdirmə proseslərini sürətləndirirdi.

Bunları tərkibinə görə qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Tərkibi atalar sözü və zərbi-məsəllərlə ifadə olunmuş söz birləşmələri. Bunlar insanların keçirdiyi mənfi və müsbət hallara münasibətinin nəticəsi kimi yaranmışdır. Ona görə də Avcının əsərlərində onlara geniş yer verilmişdir. “Dünya başına dar olmaq” – *sarsıntı keçirmək* mənasında:

“Siyah zülfün ucundan *başına aləm qar oldu*”; “ağı qaradan seçmək” – *yaxşını-yamanı dərk etmək*: Məlik, ağı qaradan bəndəlikdə *sezməzəm*”

Arzu-istək mənasında – “*başına düşmək*” – *Başına* av havası *düşdi*.

Xalq arasında yerli-yersiz danışana tənbeh məqamında deyilən “Dedik ki, bir ağız ağla, demədik ki, elləri güldür bizə” ifadəsindən “*bir ağız ağla*” tərkibini götürüb ona yeni mənə verərək: *Lalə tək gülsəm bir ağız*, kuhu hamun dağ olur; yalvarmaq mənasında “*əl mənim, ətək sənin*” – “Əl bənim, dəstə sənin, dəsti-rədd urma köksümə” və sairədən çox uğurlu bir bədii vasitə kimi istifadə etmişdir.

Bunları Saib, Qövsü Təbrizi, Əmani irsində də görmək olar.
Yoldan çıxmaq – etimadını, etibarını itirmək və s.:

Yoldaş oldur kim, qara günlərdə *yoldan çıxmasın*;
Keçmə yoldaşdan Xıız tək çəsmeyi-heyvan üçün;

əl kəsmək:

Hüsni-cövlanindən *əl kəsməkdir* arvadlar işi.
Saib Təbrizi

Qürurunu saxlamaq, əyilməzlik mənasında:

Açmagil ağzın görəndə xalı-mişkin danəsin,
Əkmə baş pərgar tək hər nöqtəyə dövrən üçün.
Saib Təbrizi

Üzüdünlük adamlar haqqında:

Çün qara oldu günüm, *yad oldular qardaşlar*.
Saib Təbrizi

“Elin gözünü bağlamaq olmaz” mənasında:

Gər bağlamasın el gözünü çəşmi-üzarın.
Saib Təbrizi

Sıxıntı keçirmək mənasında: “Dünya başına dar olmaq”

*Cövrudin irür aman demək ar bizə,
Gen dünyanı gerçi eylədi dar bizə.*

Əmani

Baş qoymaq mənasında.

Qolundan düşsə bir taş, yericə başın qoyar aşiq.

Əmani

Xalq dilində belə bir zərbi-məsəl var: "Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən, bəsləsen atlas olar tut yarpağından"; həmin ifadəyə oxşarını Fədai əsərində:

Bulunur bəhrə səbrilə hər işdən
Ki, *səbr ilə çıxar şəkər qəmişdən*

– kimi poetik şəkildə səbir, təmkin, qətiyyətlik təlqin edən şeir yaratmışdır.

Xalq dili xəzinəsindən bəhrələnən Qövsü Təbrizidə sözügedən ifadənin daha emosional növünü görürük:

Yetməyən söz suzinə şürin nə bilsin məninin;
Ağzı şürin eyləməz, halva demək halva kimi.

Yaxud inanmaq, etibar etmək mənada "bel bağlamaq" ifadəsi:

Ney kimi kirdarımız bəndindəndir göftarımız;
Qulluğa *bel bağlamaqdır* qövlünə, iqrarımız.

XVI əsr xalq sənətkarı Qurbaninin davamçısı olan Abbas Tufarqanlı şeirlərində sözügedən məsələlər çox geniş bir şəkildədir: "Başqasına quyu qazan, özü düşər": Qonşu yox istəyən özü var olmaz; "Dünya başına dar olmaq";

Ay həzərat, heç bilmirəm nədəndi;
Aləmə gen dünya, mənə *dar gəlir*.

2. Hər iki tərəfi öz məənşəli sabit söz birləşmələri. "Yalvarmaq, əzizləmək" mənasında *başına dönmək*:

Dönər pərvanətək *başına*, qoy ucsun, qanadın aç.

Avçı

"Əl çəkmək, unutmaq":

Məlik, sən, *çək ələk*, bir guşeyi-izlətdə onqa tək.
Avçı

"Qonaq bulmaq" – *qonaq olmaq*:

Məlik, canan *qonaq bulsa*, əgər könlüm visasında.
Avçı

Boş tutmaq – səhlənkarlıq, unutanlıq göstərmək:

Məlik, xərəbə könlü guşəsin nə *boş tutdun*.
Avçı

Toy tutmaq – məclis, bəsat:

Toy tutub gülşəndə *eylər* bağiban novruzu gül.
Avçı

Göründüyü kimi, xalq danışq dilində formalaşmış olan qeyd etdiyimiz ifadələrin bir qismini, xüsusilə "boş tutmaq", "qaşı oynar", "kirpigi sıçrar", "toy tutmaq" və s. ifadələri klassik Azərbaycan ədəbi dilinə demək olar ki, Məlik bəy Avçı gətirmişdir. Əlbəttə, bu, XVII əsr klassik ədəbi dilimizin Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Fədai və başqalarını da burada birləşdirən klassizmi milliliklə əvəzləmə cəhdidir. Bunlar "göz dikmək", "qanını həlal etmək", "tərli üzərini qurutmaq" və s.

Aydındır ki, tərləmək hadisəsi əsasən insana aid fizioloji haldır. Saib bu halı daşın üzərinə köçürməklə çox canlı bir milli lövhə yaratmışdır:

Olmadı xürsiddən dağlarda rəngin qaşlar,
Gördülər ləl ləbin, *qan tərlədilər daşlar*.
Saib Təbrizi

"Eldən çıxmaq" – tərk etmək:

Eldən çıxaram zülfü-pərişanını görkəc,
Huşdan gedərəm sərv-i-xuramanını görkəc;
"Elin gözünü bağlamaq" – haqqı, həqiqəti gizlətmək olmaz:
Gər bağlamasun el gözünü şərmi-üzarın
Saib Təbrizi

“Barmaq dişləmək” – təəssüf etmək, peşman olmaq:

Min kimi *tişlər* nədəmet *barmaqı*,
Hər kim aldansa mürvətsiz yara.

Məsihi

Əlavə etmək lazımdır ki, bu frazeoloji vahid “Dədə Qorqud” dastanlarında “barmağını ısırmaq” şəklində olmuşdur.

Məsihinin son vaxtlar tapılmış şeirlər divanında xalq danışığı dilində əvvəlki tarixi dövrlərdən formalaşmış bu tipli ifadə və frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunmuşdur: məsələn:

Vətən içrə *qərib bulmaq*, tonu *qara qılmaq*, ağzından *atəş yaqmaq*, bağrına *dağ qoymaq*, *boynuna qol salmaq*, *can birmək*... Dilimizin milli əsasları üzərində inkişafını təmin etmək üçün XVII əsr sənətkarları ədəbi dilə xalq danışığı və yaxud şifahi ədəbi dildə formalaşmış ifadələri gətirməklə Azərbaycan ədəbi dilinin şeir sənəti dili olduğunu bir daha təsdiq etmişlər.

Bunları Qövsü Təbrizi, Əmani, Fədai və b. əsərlərində də görmək mümkündür.

Qulaq tutmaq – eşitmək, nəzərə almaq:

Hərçənd *qulaq tutmaya* kimsə sənə, ey ney.

Qövsü Təbrizi

“*Dillərə salmaq*” – yaymaq:

Dillərə dəmbədem *salır*, *odlara yandırır* bizi.

Qövsü Təbrizi

“*Qanı qaynamaq*” – isnişmək:

Biz yenə onu istərirüz, *qaynar* onunla *qanımız*.

Qövsü Təbrizi

“*Oda düşmək*” – çətinlik, çətinliyə düşmək.

Qəzəbləndi, yaman tünd oldu *çoşdu*
Sana kim, o *yanar odlara düşdü*.

Fədai

Quyuya saldı onu ol sitemkar,
Bu hala olmadı heç kim xəbərdar.

Fədai

“*Qorxu çəkmək*”:

Müdam ondan *çəkərdi* şah *qorxu*.
Canında var idi yüz fikr, qeyğu.

Fədai

“*Başından çıxarmaq*” – unutdurmaq:

Dut zeyli-ərusi, nəşeyi-cam,
Ta ki, *çıqarur başından* əyyam.

“Vərqa və Gülşə”

“*Qəravül düzmək*” – rəsmi qəbul təşkil etmək:

Divi-şəb acub yədi-təvəvül,
Ləşkər yeridüb, *düzüb qəravul*.

“Vərqa və Gülşə”

“*Başına dönmək*” – məhəbbət, sədaqətini bildirmək, hörmətini göstərmək:

Başına döndüyüm gül üzlü ana,
Gəlməsin Abbasım, Allah kərimdir.
Dərdindən olmuşam dəli-divanə...

Tufarqanlı

Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar bir yandan dilimizin leksik imkanlarını artırmış, bir yandan da klassik Azərbaycan poeziyasının milliləşmə proseslərində silsiləli ərəb-fars izafət tərkiblərini məhdudlaşdırmışdır.

3. Bu tipli birləşmələrin biri də fellərin müxtəlif mənşəli leksik vahidlərlə birləşməsilə yaranmışdır. Bu baxımdan da onlar yalnız bir mənbədə məhdudlaşmır. Dövrün demək olar ki, görkəmli sənətkarlarının əsərlərində çox geniş bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, *cahanı tutsun, mübariz olsun, güləb səpər, mübarək olmaq: can vermək, tələb et, bisəbəb çəkmək, atəşpərəst olmaq, zəncir et, rüxsarilə qonmaq* və s.

qan içmək, rəvan içər, ərqəvan içər, bigüman içər... [Saib Təbrizi]
qəsd eylə, əta qılmaq, can qurtarmaq, düçar olmaq... [Fədai]
bab ola, canı yanar, haq götürsün, mərhəmət eyləmək, pərişan olmaq... [Tufarqanlı].

dil vermək, əldən almaq, göz açmaq, badə vermək, imtahan qılğıl, vərəq aç... [“Vərqa və Gülşə”].

Bunlardan bir neçəsinə mətn tərkibində baxaq:

Ki ol *qubar olur* perdəyi-hücab sənə;
Ki *dağ* eyb *olur*, xal intixab sənə

Saib Təbrizi

Durmayan, oturmayan xəlv ilə bilməz kim, nəçin
Yer üzündən qaçıban göylərdə *İsa gizlənir*

Qövsü Təbrizi

Balu persiz bülbüləm, *mümkünmüdür görmək* mənə
Kim, yuvamın xarü xəşakında *ənqa gizlənir*.
Bir pəri peyvəstə vardır, şişəsində Qövsinin,
Sengidil bütler gözündən *sənma bica gizlənir*.

Qövsü Təbrizi

Həramilər keçirdi şah onundən,
Xudadə nəzər saldı o birdən.
Keçən günlər haman *dəm yadə düşdü*,
Xəyanət qəsdinə mən əcmadım yol,
Və qətlü qarətə *qaldırmadım qol*.

Fə dai

Pərim *təklif etdi* çaştə düşməyə,
Su istədim, şərab verdi içməyə,
Könlüm quşu pərvazlanıb uçmağa.

Tufarqanlı

XVII əsr klassik Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra sözlərin təkrarı ilə yaradılmış birləşmələr poetik məqamlarda işlədilmişdir. Bizcə, onlar təbii frazeoloji vahid hesab oluna bilər. Çünki onlar mətndə emosionallıq və poetikliyin təsir qüvvəsini artırır, ədəbi dilimizin yaradıcılıq ənənələrinin uzun bir inkişaf prosesində formalaşdığını göstərir.

Çəməndə *gül-gül* açıldıqca kəgüli açılır,
Qədəh-qədəh meyi, saqi, *çəmən-çəmən* gülə saç,
Tutulma, şahı seversən, *açıl bahar-bahar*.

Avçı

Qanə-qanə içməyimmi? *Kasə-kasə*, qan sənindir.

Qövsü Təbrizi

Fariqülbal eylədi əbru kəmanlardan mənə,
Allah-Allah, zəxmi-bidədin qızıl qalxan imiş;
Mənə onun səri-kuyinə *varə-varə* yetir

Qövsü Təbrizi

Aləm-aləm həyavü azərm,
Dünya-dünya mələhətü şərm.

"Vərqa və Gülşə"

Klassik Azərbaycan şeir üslubunu silsiləli ərəb-fars mənşəli iza-fət tərkiblərindən təmizləmək işində onların və ona bənzər öz mənşə ifadə və birləşmələrinin ədəbi dilə gətirilməsi vacib məsələ kimi qiymətləndirilmişdir. Və bunlar dövrün anadilli sənətkarlarının ədəbi dili milliləşdirmək yolundakı xidmətləri kimi qiymətləndirilməlidir. Bizə elə gəlir ki, yuxarıda qoşa sözlər işləndiyi üslubi məqamından asılı olaraq cümlədə kəmiyyət (zərflilik) və bəzən də sifət mənasında işlədilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ənənə klassik üslubun şeir qolunda yeni deyildir, XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də işlədilmişdir. Şeyx Səfiəddinin yenidən kəşf edilmiş "Qara məcmuə" əsərində də öz əksini tapmışdır:

Qoydu yüz könlümə qəm ləşkəri *hamun hamun?*
Qara beydaqlı ələmlər ucu *gülgün gülgün*.
Çağırardım qatı avaz ilə *Leyli Leyli*
Dağ səş verdi cavabımda ki, *Məcnun Məcnun*.

Morfoloji xüsusiyyətlər

Qeyd etməliyik ki, Məlik bəy Avçının və eləcə də dövrünün başqa sənətkarlarının əsərlərində dilimizin qrammatik quruluşunu ifadə edən söz qrupları və yaxud da nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf, fellər və köməkçi nitq hissələri də klassik şeir üslubunun müxtəlif məqamlarında özünü göstərmişdir.

İsim

Bunlar dilin müxtəlif səviyyələrində işlədilən əşya anlayışları ifadə edən sözlərdir. Özünün tərkibində təşəkkül edən bütün şəkildə və başqa müxtəlif kateqoriyalara çevrilməsinə baxmayaraq isim adlanan ilkin söz kökünü saxlayır, yaxud da kök parçalanmır, ilkinliyini itirmir. İsimlərin bu xüsusiyyətinə görə ki, dilimizin ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaları möhz isimlərin öz tərkibində təşəkkül edib formalaşmışdır. Bunu dilimizin bütün inkişaf

dövrlerinde görmək mümkündür. H.Mirzəzadə yazır ki, ismə xas olan əsas xüsusiyyətlər dilimizin bütün tarixi inkişafı boyu olduğu kimi dəyişmədən qalmışdır [25, 37].

Dilimizin bütün bizə qədərki tarixi dövrlərdən gəlmiş əlimizə çatmış yazılı mənbələrinə olduğu kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də qrammatik kateqoriyalar tamamilə formalaşmış bir şəkildə özünü göstərmişdir.

1. *Kəmiyyət kateqoriyası*. Bu kateqoriyanın əsas qrammatik göstəricisi Azərbaycan dilində ən qədim formalaşma tarixinə malik olan *-lar*, *-lər* şəkilçisidir.

Oldu həmdərd *aşınalar*, könlü biqəm *yadlar*,
Müxtəlif övzə əlindən *dadlar*, *fəryadlar*.

Avçı

Olmadı xurşiddən *dağlarda* rəngin *qaşlar*.

Saib Təbrizi

Əgər bir namə məndən *dustlar* dildə *yazsınlar*.

Qövsü Təbrizi

2. *Mənsubiyyət kateqoriyası*. Dildə mənimlik, özümünkülük, yiyəlik anlayışından yaranmış bu kateqoriya üç qrammatik şəxsə görə formalaşaraq öz şəkilçiləri ilə təkamülünü başa vurmuşdur. Mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakı kimidir: I şəxsin teki: *-m*, *-im*, *-um*, *-üm*, cəm: *-miz*, *-imiz*, *-umuz*; *-müz*, *-umuz*, *-ümüz*; II şəxsin teki: *-n*, *-in*, *-ün*, *-ün*, cəm: *-iz*, *-iniz*, *-iniz*, *-unuz*, *-ünüz*; III şəxsin teki: *-n*, *-si*, *-sı*, *-su*, *-sü*, cəmi: *-lari*, *-ləri*.

I şəxs tək və cəm: *-m*; *-im⁴*; *-z*; *-miz⁴*; *-umuz⁴* (səmitlə bitənlərdə);

II şəxs tək və cəm: *-n* (*n*); *-in(in)*; *-z*; *-niz⁴*; *-unuz⁴*;

III şəxs tək və cəm: *-i⁴*; *-lari*; *-ləri*; beləliklə, I şəxs tək və cəm.

Xatırladaq ki, XVII əsr ümumxalq Azərbaycan ədəbi dili özünün ən yüksək zirvəsini yaşayırdı. Türk, ərəb və fars dilləri əsasında formalaşmış ümumxalq Azərbaycan ədəbi dili o qədər zənginləşmişdir ki, ərəb və fars alimləri də dilimizin qrammatik səviyyələrinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir.

Gecələr əzbəz bənövşə ahimlə bimarərd *tənim*

Qafiləyə zəncir edir axır bənə sevdayı-şəb...

Avçı

Yüzündən olmuşam atəşpərəst, könlümə bax.

Yanar səni görəcək tərəfə nalə ilə bu ud.

Avçı

Hücumu-dərd qoymaz kim, göğərsin ah *sinəmdən*.

Bu mülkün *səbzəsin* pəmal edən ənduhü meylidir.

Avçı

Məlik bəy Avçı "Divan"-ından təqdim etdiyimiz nümunələrə diqqət edilsə, mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxs tək əsas qrammatik xüsusiyyəti onun yalnız *-m*, *-lə* ifadə olunmasını, həm də onun alınma sözə artırılmasının şahidi olur.

Ol bələdr kim, *mənim* mərhəm bitirməz yaramı

Yoxsa kim, hər nətəvanın dərdi *dərmanındadır*.

Qövsü Təbrizi

Səhldir nələm əgər əflakə salmış rəxnələr,

Ol səməndin sanmaq kim, *meşdanındadır*...

Qövsü Təbrizi

Yüz çevirmək dərddən *Qövsü* mənim könlüm kimi.

Qövsü Təbrizi

Hər nə etsəm *padişahım*,

Eylə kim, fərman *sənindir*.

Qövsü Təbrizi

Gözüm sormaz könlü *halin*,

könlü bilməz göz əhvalını bəs kim

Hər biri *eşqində* heyrandır.

Qövsü Təbrizi

Yaradıcılığının əsas hissəsini farsca əsərləri təşkil edən Saib Təbrizinin anadilli qəzəllərində də bu cür qrammatik xüsusiyyətlər təbi olaraq daha intensiv tapmışdır.

Saib ki, mən onun *sözünü* yerə salmadım,

Bilməm nəçün *mənim* qanımı asıman içər.

Ta bir piyalə verdi, kəbəb etdi *bağrımı*

Hər kim onun əlindən içər bade, qan içər.

Başını xətti-şüa ilən dutubdur afitab

Ta mənim çabuk səvarım əzmi-miyan eyləmiş...

Qılmadılar sineyi-əfkarımı amacgah
Əksük etdilər bizimlə ol müqəvvəs qaşlar.

Maraqlıdır ki, Məlik bəy Avçının "Divan"ında I şəxs təkinin *m* deyil, daha qədim və ilkin *n*-lə ifadə olunmasına da rast gəlmişik:

Fitilə şələdən etdüm könle yanmadı dağ,
Bənin tamam işim ilə natamam keçər .

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin qədim və orta əsr yazılı mənbələrində bu qrammatik formaya təsadüf etməmişik. Lakin müasir dilimizin Zaqatala-Qax şivələrində o bu gün də işlənməkdədir (*bax*: M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları).

Şəha, dövlətin payəndə olsun,
Sənə xəlqani aləm bəndə olsun.

Fədai

Sənin tək yoxmuş rüsvay, bədnam,
Əgər yoxdur sənin canında qeyrət.

Fədai

Yarəb, bu mərzədin yenə halum nolaçaqdur?
Qürbətə də kəmal ilə zəvalum nolaçaqdur?

Əmani

Ədalətə xəyalın qılsa məmur;
Ta irməs, aşiq anın xəstəsidir.

Əmani

Yarəb, axır necə bolğay halımız?
Qövlə sadiq iməs əfalımız.

Əmani

Dutə gər qönçə kimi çevrənizi nəstəri-xar;
Verməyin gül kimi əldən qədəhi mey ilçisin.

Saib Təbrizi

Neyizi sən zinhar, əlbəttə, zinhar
Necədir halınız? Edin xəbərdar...

Fədai

Bizim əhvalımız xoş, şükür billah,
Səlamət, əfiyyət, əlhəmdülillah...

Fədai

Yola düşüb gəlin siz iki qardaş;
Ananızı götürün bilə yoldaş.

Fədai

Göründüyü kimi, XVII əsr yazılı mənbələrində gətirdiyimiz faktlar da bir daha təsdiq edir ki, dilimizin qrammatik kateqoriyaları çox mükəmməl bir şəkildə özünü göstərmişdir. Bunları III şəxs mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri haqqında da demək olar. Belə ki, o, III şəxsi ifadə etmiş *-ı*, tək *-lar*, *-ləri* isə cəmini ifadə etmişdir.

Günahı yoxdur, ol sərkəştə heyran,
Qalıbdır ona ol sərraf böhtan.

Fədai

Var idi padşahın bir vəziri
Ki, onun yox fəşahətdə nəziri şəha...

Fədai

Öldürünən bu Bəxtiyarı;
Bu bədbəxtü xəsisü bivüqarı.

Fədai

Hamu onlar gəlub xoşnudu xoşhal;
Gəl oğlanın atasından xəbər al...

Fədai

Xar tutma, gövhəri-əşkim götür torpaqdan kim,
Onun hər qətrəsi dəryayı-ümmandan gəlir.

Qövsü Təbrizi

Əgər qılsa çəməndə lələvi nərgis təmaşası,
Təmənnası anın çəşmi-siyahü və ruyi-almındur.

Məsihi

Zülfü gecədən saçmış köksün dəmi-sübh açmış;
Çün könli pərişanın sevdasını xam eylər.

Avçı

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də *-m* şəkilçisi sözügedən kateqoriya üzrə I şəxsin təkini ifadə etmişdir. Burada bir qrammatik xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır: mənsubiyyət kateqoriyasının III şəxs göstəricisi sonu saitlə bitən sözlərdə iki sait arasında bitişdirici "s" fonemi tarixən əlavə edilmişdir. XIV əsrdə Nəsimi onun ikinci bir "y" bitişdirici variantından da istifadə etmişdir. Türkologiyada, elə Azərbaycan dilçiliyində də bitişdirici fonemi

olan (s) sözügedən şəxsin ikinci variantı hesab etmişdir (H.Mir-zəzadə, M.İslamov, M.A.Şerbak və s.). Əlavə etmək lazımdır ki, onun “y” (-yi) variantı XVI əsrin ümumxalq dilində üzü köçürülmüş “Şühədanamə” əsərində də III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin “yi” variantı – “ölüm ağıy” birləşmə şəklində müşahidə olunmuşdur (S.Əlizadə. “Şühədanamədə adlar” adlı namizədlik dissertasiyası. B., 1966). Maraqlıdır ki, buna biz başqa mənbələrdə təsadüf etməmişik.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili özündən qabaqkı əsrlərdən fərqli olaraq klassik şeir üslubu, məsələn, Füzuli səviyyəsinə çatmasa da, Füzuli “Leyli və Məcnun”u səpkində Məsininin “Vərqa və Gülşə”sı, Fədainin “Bəxtiarnamə”si kimi epik əsərlər yazılmışdır. Onların Orta Asiya – Nəvai məktəbinə yaxın olduğundan əsərlərinin dilində qıpçaq qrupuna məxsus qrammatik xüsusiyyətlər də qeyd etdiyimiz mənbələrdə təbii olaraq özünə yer tapmışdır.

3. *Hal kateqoriyası*. Bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri ilə klassik üslubun şeir qolunda poetik səciyyə kəsb edən ismin hal şəkilçiləri də ədəbi dilimizin silsiləli izafət tərkiblərindən xilas olmağına gətirib çıxarmışdır. Bunu hal şəkilçilərinin bir-birini (yönlük, təsirlik, yerlik və s.) əvəzetmə məqamlarında görmək mümkündür.

XVIII əsr ədəbi dilində də ismin hal kateqoriyası da şəkli baxımdan məlum mənbələrdə tamamilə formalaşmış vəziyyətdə özünü göstərmişdir.

1. Adlıq hal. Burada da onun şəkilçisi yoxdur, yəni sıfırdır.

2. Yiyəlik hal. -mⁱ; -yınⁱ:

Fəsadın sözlərinə vermə mənə.

Fəday

Bu dərdin yaxşı bil qədrin ki, çox dərmandır arıqdır.

Avçı

Aşıqin göz yaşına rəhm eyləməz ol afitab,
Yığlamaq ilə aparmaz od olindən can kəbab

Saib Təbrizi

Vəfavü mehrdə hərçənd imtiyazın var,
hənz ol ki, gerek yoxdur, ol ki, var azdır.

Qövs Təbrizi

Xəyalın nəzənina, qəmküsarum çarəsazumdur;
Ənisüm, munisüm, aramı-canım, dilnəvazumdur.

Əmani

Zira yox o şivənin dəvami;
Tez püxtə olur o kari-xami.

“Vərqa və Gülşə”

3. Yönlük hal. -a, -ə, -ya, -yə:

Mənə eşqi məhəbbətdən danışdı.

Ol ləl gerek düşə bu kənə;

Bu cism gerek yetə rəvanə.

“Vərqa və Gülşə”

Kamranlıq elcə daim bərsə dövrən, ey könül.

Əmani

Qılan toprağa adəm oğlunun yeksan tənəzzüldür.

Avçı

Məni məhrum edən ruxsaridən zülfü pərişandır;
Ləbi-ləl mey oldi gözümçə qanlı peykandır.

Saib Təbrizi

Rəhm qıl saibə, saqi, mey ilə dut əlini,
Necə dutsun əlini bu ürəgi qan olmuş?

Saib Təbrizi

4. Təsirlik hal. -iⁱ.

Könlümdə yaşırımdı qəmini...

Qövs Təbrizi

Qılıc gər içsə ələm qanıni sirablıq bilməz,
Sənin üşşaq qətindən pərişan eymək olmaz.

Saib Təbrizi

Ahəngini gördü, duydu sazi,
Gizli dedi Asefə bu razi.

“Vərqa və Gülşə”

Bu görə dairəni halə xəyal etmə ki,
Çərx ağzını açib məhi-şəbgəruiyə heyvan olmuş.

“Vərqa və Gülşə”

Bülbüli fəsli-xəzan görgeñ kibi;
Bizni lalı nəvəñ etdün, fəlek.

Əmani

Yarsız bağrumñı qan etdün, fəlek...

Əmani

5. Yerlik hal. -da, -də

Yanarsan mətləbincə... odlarda...

Qövsü Təbrizi

Başımda şur edən sevdəmədür, ya dağda daş oynar;
Bu kühsar üzrə odlu lələdür, ya qanlı baş oynar?

Avçı

6. Çıxışlıq hal. -dan, -dən.

Ey ötən bizdən səbə tək...

Qövsü Təbrizi

Səlamət bu aradan can aparmaq, doğrusu müşkül...

Avçı

Bir ucdan əgri şəmşir, bir ucdan əgri qaş oynar.

Avçı

Nəçün açılısun, ey həmdəm, baharü eydidin könlü;
Əsiri kim mənim tək mübtəlay dağı-hicrandır.

Məsihi

Dur getgilən, ol fikarə məndin;
Ərz eylə səlam o yarə məndin.

"Vərqa və Gülşə"

Kim də ola əqlidin nəsibə;
Uyarmı munun kibi firibə?

"Vərqa və Gülşə"

Qeyd etmək lazımdır ki, məlum mənbələrdə bəzən təsirlik hal şəkilçisi üslubi baxımdan düşür:

Əlindən içsə idim, cəmi-badə qansa idim,
Ayağın(ı) öpsə idim, başına dolansa idim.

Fədəi

Bu xüsusiyyət qrammatik hadisə deyildir. Poetik məqamlarda şəro ağırlıq və rədif-qafiye yaradıcılığında ahəngdarlığın pozulması üçün təsirlik şəkilçisi atılır.

Dövrün yazılı mənbələrində müşahidə olunan, təsirlik halını bildirən -i⁴ şəkilçisinin qıpçaq qrupuna məxsus -ni əlaməti də müşahidə olunmuşdur ki, bu da əsasən ədəbi əlaqələrlə bağlıdır:

Yarsız bağrına qan etdün, fəlek.

Əmani

Rəf eylə nühusəti-nəzəmi,
Pak eylə xəbisdən ol göhəmi.

"Vərqa və Gülşə"

Tədqiqat dövrü materiallarında qıpçaq qrupu xüsusiyyətləri mənbələrə çox geniş nüfuz etmişdir. Belə ki, bu Məsihi və Əmaninin əsərlərində kök salmışdır. Məsihinin "Vərqa və Gülşə" əsərinin qrammatik quruluşunda demək olar ki, tamamilə qıpçaq qrupunun xüsusiyyətləri üstünlük təşkil etmişdir. Bu tipli qıpçaq elementləri hal kateqoriyasından qırmızı xətt kimi keçmişdir. Məsələn, yönlük -a, -ə, -ğa, -dən, çıxışlıq hallarında -dan, -dən, -din⁴, -tın, -tin:

Necə bir hicr odicə gögülməyən qayğı görüb...

Əmani

Müğtənim bilgil, Əmani, cəmi-əşqi təğyir
Tapmadı, hər necə soy elədi bidincə ədib...

Əmani

Can fəda tündxu yigitlarga
Tündəsü, cəngcu yigitlarga.

Məsihi

Bu sadalanan qıpçaq mənşəli qrammatik xüsusiyyətlər demək olar ki, əksər mənbələrdə nəzərə çarpır ki, bu da dövrün, siyasi-ictimai hadisələri üzündən sənətkarların Orta Asiyaya axını ilə bağlı idi. Ümumxalq Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərlərdə də qrammatik kateqoriyalar əvəzlilik mənşəli şəkilçilərlə ifadə olunmuşdur. Bunu aşağıdakı xəbərlilik kateqoriyasının I şəxsin cəmində aydın görürük.

Təxsis ki, biz büzürgü varüz,
Mərufü şəhiri-ruzigarüz...; burada üz
Qorxum bu ki, karü bari-Vərqa
Eyləyə bizi cahənə rüsəva...

"Vərqa və Gülşə"

Maraqlıdır ki, burada *-üz* cəm şəkilçisi alınma leksik vahidlərə əlavə olunmuşdur. Bu da o deməkdir ki, ümumxalq Azərbaycan dili hər bir alınma sözü müxtəlif qrammatik mənalarda özmənşə söz kimi işlətmək xüsusiyyətlərinə tarixən malik olmuşdur. Bunları bütün kateqoriyalar haqqında da demək mümkündür. Belə ki, *-üz* şəkilçisi qədim və orta əsr yazılı mənbələrində kəmiyyət, cəmlik, şəxs kateqoriyaları üzrə cəmlik, topluluq bildirmişdir. Lakin o müasir dilimizdə *z/k* səs əvəzlənməsinə uğrayaraq xəbərlilik və fellərin şəkil və şəxs kateqoriyalarında *-iq⁴* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Ona görə də *-üz⁴* şəkilçisi də qıpçaq qrupuna məxsus əlamət kimi qiymətləndirilməlidir.

Mənbələrdə tez-tez nəzərə çarpan çıxışlıq halının *-din* şəkilçisi də qıpçaq qrupuna məxsusdur. Məna və məzmun, eləcə də heç bir üslub və poetik xüsusiyyətlə bağlı olmayıb, sadəcə olaraq sənətkarlar arasındakı yaxın münasibətlərdən meydana çıxmışdır.

Məhfuz olub ətrafı rəqiblər nəzəridin,
Məhzuzluğa cyni-kəmalin yeridür, gəl.

Əmani

Qeyd etmək lazımdır ki, Avçı, Qövsü Təbrizi, Saib və b. dilində çıxışlıq halı özmənşəli *-dan*, *-dən* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Lakin bəzən Orta Asiya sənətkarlarını, xüsusilə Əlişir Nəvai və onun məktəbini xatırlarkən belə qrammatik xüsusiyyətlərə müraciət etmişlər.

Onun qərarın əlindən alırdı təmkinim,
Əgər səpəndə Qövsü, qərarım olsa idi.

Qövsü Təbrizi

Ərənlərdən eşitdim bir hekayət
Ki, ravi söyləmişdir bir rəvayət...

Fədai

Vəzirler macərası çox müfəssəl,
Açaq söhbət biz ol düxtərdən əvvəl...

Fədai

Əgər simabi-yaqut istəsən, sor mübtəlalərdən.

Avçı

Bütün bu ikili qrammatik xüsusiyyətlərə baxmayaraq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşu, xüsusilə qrammatik

kateqoriyaları, onların göstəriciləri öz kökü üzərində inkişafını davam etdirmişdir.

Xəbərlilik kateqoriyasının da əsas qrammatik xüsusiyyəti onun şəxs mənşəli şəkilçilərlə ifadə olunmasıdır.

4. *Xəbərlilik kateqoriyası*. Dilimizin qrammatik quruluşunda bu kateqoriya da özünəməxsus şəkilçilərlə seçilən bir kateqoriyadır. Cümlədə hər hansı iş və ya hal, hərəkət, hadisə haqqında hökmü xəbər verir. Buradakı xəbərlər müxtəlif nitq hissələrindən birinin şəxs şəkillərlə ifadə olunduğundan bu kateqoriya ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Bu kateqoriya aşağıdakı şəxs şəkilçilərlə ifadə olunmuşdur:

I şəxsin tək və cəmi: *-am*, *-əm*, *-yam*, *-yəm*, *-ik*, *-iq*.

II şəxsin tək və cəmi: *-san*, *-sən*, *-sınız*, *-sınız*, *-sünüz*.

III şəxsin tək və cəmi: *-dur*, *-dür*, *-dır*, *-dir*.

I şəxsin tək *-am*, *-əm*, *-yam*, *-yəm*; cəmi: *ik*, *-iq*, *ük*, *-uq*, *-z*; *-sınız*; II şəxsin tək *-san*, *-sən*; bunlar ismi cümlələrdə xəbərlilik, feli cümlələrdə isə felin şəxs kateqoriyalarını ifadə etmişdir.

Yox-yox qələtəm ki, çeşmi-əda;
Ta görmiyə olmuş idi əma

"Vərqa və Gülşə"

Gər mərsiz, eyləyin səbati.

"Vərqa və Gülşə"

Həqqa ki, qəbulə dil jəndəm, həm rəddindən mələlməndəm.

"Vərqa və Gülşə"

Müsləman zadəyəm, bən xandan, zünnari-büt xandan
Bəni rüsva qılan ələmdə bu zülfü bu könüldür.

Avçı

Məlik, baş əgməşəm gər əncümi əflakə, məzurəm
Şahi-din dövlətindən Rumu hində iftixarım var.

Avçı

Biz xərəbat əhliyə, olmaz bizim huşyarımız...

Qövsü Təbrizi

I şəxs cəmini xəbərlilik kateqoriyası üzrə ifadə edən *-iz⁴* şəkilçisi də demək olar ki, qıpçaq qrupu türk dillərinə xasdır. Bu şəkilçi Əmaninin əsərlərində çox aydın bir şəkildə özünü göstərir. Burada həmin şəkilçi neçə-neçə şeirdə başdan-ayağa rədif kimi işlədilmişdir ki, bu da demək olar ki, fikrimizi təsdiq edə bilər.

Eşq rüsvalarığe *yoldaşüz*,
 Laübaliyü rindü *ovbaşüz*.
 Xublər sevdigüm görüb dedilər:
 Ol quyaş var, biz çü *xəffaşüz*.
 Münima, himmət olğac ırməs qəm,
 Qaç gün ər binəvavü *qəllaşüz*...

Qeyd etmək lazımdır ki, isimlərlə ifadə olunmuş əvəzlilik mənşəli *-am*, *-əm*, *-yam*, *-yəm*, cəmi isə I və II şəxslərdə *-iz*, *-siz*, III şəxsləri isə *-lar*, *-lər* şəkilçiləri ifadə etmişdir. Zaman keçdikcə *-z* cəm şəkilçisi I şəxs üzrə yerini *-k*, *-q* şəkilçisi ilə əvəzləmişdir (*-iz*), *-ik*, (*-iq*).

İsimlərin xəbər funksiyasında çıxış etdiyi zaman onlar dilimizdə tarixən *-dir*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

Qədim *durur* felindən yaranmış *-dir*⁴ şəkilçisi haqqında H.Mirzəzadə çox aydın və ətraflı şərh vermişdir. O yazır: "İsmi cümlələrdə xəbərlər bir çox hallarda *-dir*⁴ şəkilçisi ilə bitir. Dilimizdə olan bu xüsusiyyət tarixi etibarilə daha qədimdir. Ədəbi dilimizə aid olan tarixi materialların dilindən aydın olur ki, *-dir* şəkilçisinin bu vəziyyəti cümlədə çoxdan formalaşmışdır. *-dir* şəkilçisi onunm vəziyyətli şəkilçilərdəndir, çünki... *-dir* şəkilçisi feli cümlələrdə III şəxsin təkini bildirdiyi halda, ismi cümlələrdə heç bir şəxslə əlaqədar olmur... *-dir* xəbər şəkilçisinin mənə xüsusiyyəti qoşulduğu sözün vəziyyətindən asılıdır. Məhz buna görə də bu yerdə xəbərlilik kateqoriyasının morfoloji əlaməti, başqa yerdə şəxs sonluğu kimi özünü göstərir... Əlavə edək ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu, tamamilə belədir"[25, 48].

Aləmdə bu gün aşiqi-xunincijər azdır,
 Kim, xuni-cigər qədri bilən simibər azdır...

Qövsü Təbrizi

Bülbüli-məhcure həm gül, həm gülüstəndir xəyal.

Qövsü Təbrizi

Onun işığında bir sıra epik mükəmməl məsnəvi nümunələri yaranmışdır.

Böyük sənətkarlar – Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşdirilməsi proseslərində qrammatik kateqoriya göstəricilərini poetik təsvir vasitəsi səviyyəsinə çatdırmışlar. Məsələn, *-lar*, *-lər* kəmiyyət kateqoriya şəkilçisindən rədif yaradıcılığında istifadə olunmuşdur:

Olmadı xurşiddən dağlarda rəngin *qaşlar*,
 Gördülər ləl ləbin qan tərledilər *daşlar*.

Saib Təbrizi

Verən girdab tək deryaya tən feryadi rəs *neylər*,
 Olan fikri fəna avazında deryayı nəfəs *neylər*.

Avçı

Əgər bir namə məndən dustlar dildara *yazsınlar*,
 Gözüm əhvalını ağ, əşki-çəşmim qarə *yazsınlar*.

Qövsü Təbrizi

-lar, *-lər* şəkilçisinin bu cür sinkretik funksiyası, əlbəttə ki, XVII əsrdə formalaşa bilməzdi. M.Cahangirovun təbircə, desək, müvafiq kateqoriyalar üzrə qrammatik qanunauyğunluqlar müəyyənlik alınca, ədəbi dil norması kəsb edincəyə qədər uzun bir təkamül yolu keçməli, yazıda təsbit olunub sabitləşməli idi [14, 72].

İsimlərin hal kateqoriyası ədəbi dildə maraqlı üslubi məqamlarda özünü göstərir; bu daha çox təsirlik halında baş verir.

Məhi-şəbkərd əgər görse, onun xurşid *ruxsarin*,
 Kəmənd eylər onu seyd etmək üçün hala *zünnarin*.

Saib Təbrizi

Hicr *azarin*, fəraq *dərdin*.

"Vərqa və Gülşə"

Əfsun *nəqdin* töküb miyanə.

"Vərqa və Gülşə"

Ol kuy sorağında verür xüld *nişanın*,

Qövsü Təbrizi

Günüm-gecəm kimi peyvəstə qaradır sənsiz,
 Gözüm çıraq, gözüm hiç karədir sənsiz.

Qövsü Təbrizi

... *Xəyalin* göndərirsen ərməğanlıq.

Əmani

Bir dəm kişi çəkməsə *inanın(ı)*
 Şərqi qərbə verür *səlamın(ı)*

"Vərqa və Gülşə"

Xalq yaradıcılığında:

Qadasın(ı) aldığım, nədən gəlmədi?

Tufarqanlı

Üzmədim gül *qönçəsin(i)*,
Qurusun belə bağlar.

Deməli, təsirlik hal (-ı⁴, -nı⁴) şəkilçisi şifahi və yazılı xalq yaradıcılığında da şərə, nitqə ağırlıq gətirdiyindən özünü mühafizə edə bilmir.

5. *Düzəltmə isimlər. -lıq, -lik, -luq, -lük.*

Nə gül, nə yasəmən ətri bu naziklikdədir billah,
Səbə bu xasu nükhət xansi yarı-əşinadadır.

Avçı

Qılıc gör içsə aləm qanın sirablaq bilməz.

Saib Təbrizi

Qılmasun *bimarlıq* mahi-cəmaluni həlal.

Məsihi

Aşiqi-bitəbə yoxdur *xırlıqdan* hiç ar.

Əmani

Çoxmənalı *-lıq* şəkilçisi eyni zamanda kimi qoşmasına sinonim olaraq *bənzərlik*, *oxşarlıq* mənasında işlənmişdir.

Yox iki dünyada canan *yanlıq*,
Zarü heyranı anın *can yanlıq*.

Əmani

Yeri gəlmişkən deməli ki, *-lıq* şəkilçisi zaman mənasında da işlənmişdir.

Əyağdin, ey igit tüşsəm degil eyb,
Qarılıqdan tan irməq *natavanlıq*.

Əmani

... *Aşinalıq* həvəsin eylədi biganə məni.

Əmani

Tilbəliq qılğan dili-əfkar olmuşdur mana.

Əmani

-lı, -li, -lu, -lü. *-lıq* şəkilçisindən törəmiş sözdüzəldici şəkilçisi də mənə və məzmunca məhsuldar və çoxmənalıdır. Belə

ki, o həm sözdüzəldici, həm mənsubiyyət, həm də bəzən kəmiyyət mənasında işlənmişdir:

Giriz çağı süpahi-bəlavü möhnətdən.
Ümid *bağlamalı, arxalı* hasar azdır.

Qövsü Təbrizi

Müjganı alub *qanlı* yaşındən rəgi-yaqut.
Saib, ləbi-ləli-gühər əfşanini görkəc.

Saib Təbrizi

Aşiq qanını *vəsməli* qaşın nəhan içər,
Cövhərlü tiği-qın-ara peyvəstə qan içər.

Saib Təbrizi

Bu kühsar üzde *odlu* lələdür, ya *qanlı* baş oynar.

Avçı

Bu *qanlı* çaya yüz verməsəm, gözüm tufandan [artıqdi].

Avçı

Bu *duzlu* ləblər ilən kim dutar, sənin ətegin.

Saib Təbrizi

Bəsi münəm, bəsi *varlı*, Həsən nam.

Fədai

Qəmzə qılıcı edər demadəm;
Qanlı cigərimni parə-parə.

Əmani

Ey belinə *bağlu* sayeyi-fəth;
Şəm şirinə *çağlu* ayeyi-fəth.

"Vərqa və Gülşə"

-lax, -lağ.

Şivən edib, bağırdı *daylaq* dik;
Gah ənbə olurdu vu gəh cin.

Əmani

Cami-sənglaxi şəbi-hicran bəla yükü.

Avçı

Ruhanilər dimağın hər dem müəttər eylər
Ecəzi-ətri *birdəq* qadiyyəsayi-zülfün.

Əmani

-çi, -çı, -çu, -çü.

Qəbul etməz nə *elçi*, nə *ərize*.
Olar xəstə dönməmiş *mərizə*.

Fədai

Qulami rayi-hindiyü *qurçisi* Əfrasiyabü Cəm.
"Vərqa və Gülşa"

Alatü təbəqçini sərəzir.

"Vərqa və Gülşa"

Tüşdü yol *aslançının* evyanığe.

Əmani

Bələdçi olmasa, gəlmək nə mümkündür.

Fədai

-*çılıq*, -*çilik*, -*çuluq*, -*çülük*. Əsas etibarilə -*çi* şəkilçisindən inkişaf etmiş -*çilik* haqqında bəhs edən H.Mirzəzadə göstərir ki, bu şəkilçi XIX əsrin sonlarından formalaşmış, isim düzəldən şəkilçilərin sırasına daxil olmuşdur [26, 57]. Onun fikrincə, müasir dilimizdə dörd fonetik variantda formalaşmış -*çi* şəkilçisi XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır [26, 56]. Bizcə, dilimizin inkişaf tarixinin qədim qatlarına aid son dövrlərdə əldə edilmiş yazılı abidələr və bir sıra eketralinqvistik faktlar, məsələn, V əsr ərəb dili yazılı mənbələrində və "Şahnamə"də (*qorçi*) -*çi* şəkilçisinin işlənməsi və s. kəşflər bu cür qəti fikirləri təkrar edir.

Bütün bunlar Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinin, onun formalaşma proseslərinin çox-çox qədim dövrlərdə baş verdiyini göstərir.

-iş, -iş, -uş, -üş.

Bir il də saxladı bəlkə gələn qış;
Ola qıtlıq, bazarda yaxşı *sattış*.

Fədai

Döyüşdə ad *qazanmış* qəhrəmanlar.

Fədai

Hər *baxış*ı Yusif tək bir şəhri qulam eylər.

Avçı

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü.

Bir canalıcı könül xərabə;
Evlər yıxıcı, dil iztirabi.

"Vərqa və Gülşa"

-ıq, -ik, -uq, -ük.

Sınıq perkarə bənzərü türfə çərxi-bəxtiyarəsi.

Avçı

Hərçənd tünük hövsələvü məsti-xərabəm.

Qövsü Təbrizi

Əksük etdilər bizimlə ol müqəvvəs qaşlar.

Saib Təbrizi

-qun, -ğun, -qın, -kin.

Qılıcdan itirəq bir xuyi *küşkün*.

Avçı

Basqun yedi ləşkəri-sipahi.

"Vərqa və Gülşa"

Həramilərçün səadət oldu *küşkün*.

Fədai

-ca, -cə.

Qara əgrigəcələr kim, ərgüvani üzrə baş ərmiş.

Avçı

Otuca bağrumun atəşgahində pak ərıtmışdı.

Avçı

-raq, -rək.

Qılıcdan çəker pədamətə bədməstlik yolu.

Saib Təbrizi

Dedi: Verin malım, yoxsa *tezraq*.

Fədai

Sifət

XVII əsrin başqa sənətkarlarının əsərlərində olduğu kimi, Məlik bəy Avçının da dilində sifət sözlər *düz, ulu, qara, ağ, qırmızı, al, şirin, acı, böyük, kiçik, qısa, gen, geniş, təzə, tər, yeni, yaşıl, qərib, lal, çox* həm də rəngarəng olmuşdur. Çünki, onların tərkibində alınmalar da vardır: *sərxoş, zəngin, mahir, mehriban, sərin, nəm, pak, lətif, hüşyar, naxoş, gəda, divanə* və s. Onu da demək lazımdır ki, sifətlər keyfiyyət bildirdiyi üçün onlar həmişə isimlərlə bağlı olur. Daha doğrusu, onlar sintaksis zəminində təşəkkül etdiyindən sintaktik funksiya daşıyır.

*Nə gözü qaşu iti qəmzə vü kəskin müjədir.
İti Misriqilici nola pas tutmuş ola.*

Avçı

İstərem qatı təəllüq hər səbəbdən, ya səbəb.

Avçı

Saru bənzim birle ol eyler ruxu kulnarı gör.

Avçı

*Özbəşinə su için vəhşi gəzən ahu tək,
Cadu gözü saat bir yerdə məqam eylər.*

Avçı

Şahane qoyub əgri altun gülahın başdan.

Avçı

Həm başda qızıl fincan, həm əldə billurin cam.

Qara torpağı hərgiz abi-həyvan cəyləmək olmaz.

Saib Təbrizi

Yehi ay başın əgər xürşide ta olsun tamam.

Saib Təbrizi

Bunlar Avçı, Saib, Qövsü Təbrizi, Əmani, Məsihi, Fədai və başqa sənətkarlar da klassik şeir üslubunun tələbinə uyğun olaraq lirik obraz yaradıcılığında işləmişlər.

Onu da qeyd etməliyik ki, sifətlərin leksik inkişafında düzəltmə sifətlərdən də istifadə olunmuşdur.

1. *Düzəltmə sifətlər. -lı, -li, -lu, -lü və -raq, -rək* şəkilçiləri ilə düzəldənlər:

Qılıcdan itirək bir xuyi-kəskün qanlu yarum var.

Avçı

Qurutma tərli üzərini içində Badəyi-nab.

Saib Təbrizi

Bu duzlu ləblər ilə neylesin şərab sənə.

Saib Təbrizi

Günahsız bir əsirəm, yerim zində.

Saib Təbrizi

Yüzü açuq, qolu çirməklü gül müsət olub.

Avçı

Bu kuhsar üzrə odlə lələdür, ya qanlı baş oynar.

Avçı

Bu qanlı çaya üz vursam, gözüm tufandan artıqdır.

Avçı

Ərəb-fars mənşəlilər: pərişan, çirağan, firuzan və s. Pərişan kökülün mənası qövrü bəyan olmaz.

Avçı

Bu nazik toz ki, gül yarpağı tək rüxsarına qonmuş.

Avçı

Çirağan bəzm (...) bərki-neysandır.

Avçı

Firuzan bir tərəf gül, bir tərəf şəmi-şəbistandır.

Avçı

-raq, -rək. Bunlar klassik şeir üslubunda bədii təyinlərdir.

Qılıcdan itirək bir xuyi-kəskin bir qanlı yarum var.

Avçı

Say

Burada da saylar kəmiyyət bildirmişdir.

*Saqiya, meysun ki, yetmiş yaşlu bir möhnəti,
Oldu yeddi gündə lütfünlə həman novruzu gül.*

*Xəyalın könlüm ilə eylə qızmış qəm bəsatından
Ki, dördüncü sipəhr üzrə Məsihi ilə küyaş oynar.*

Dolanur başıma səngi-əşya tək yeddi kök çənər.

*Əgər bir cüt təmənnə keçsə könlümdən müsibətdür
Bəs ona yoldaş oldu iki oğru.*

Nihan könlüm yanında yerli-yerden *yüz səpənəd* oynar.

Tünük zərfəm, məni saqi, elindən...

Aşıqəm düzək kibi yüz növü od canımda var.

Bunlara baxmayaraq saylar qrupunda ilk rəqəmi ifadə edən bir sayı başqa nitq hissələrindən qabaq və sonra işlədilən zaman üslubi, məqam və müxtəlif məna çalarlıqları ifadə etmişdir.

1. Riyazi rəqəm (bir, iki, üç, beş və s.) kimi işlədilmiş saylar, demək olar ki, əşyanın sayını, kəmiyyətini bildiren sözlərdir.

2. Bir sayı, müasir dildə olduğu kimi, isimlərdən qabaq işlənən zaman isə qeyri-müəyyənlik çaları bildirmişdir.

Məlik, sən çək ətək, *bir guşeyi-izlətdə* ənqa tək.

Avçı

3. Bir sayı qeyri-müəyyənliyə xüsusiləşmə çalarlığı verir:

Lalə tək gülsəm *bir ağız*, kuh-ü hamun dağ olur.

Qətlim üçün hər zaman *bir kafiristan* rəqs edər.

Əvəzlik

Adından da göründüyü kimi, başqa nitq hissələrini ümumiləşdirmiş bir şəkildə ifadə edən sözlər qrupudur.

Azərbaycan dilində əvəzliklər tarixən zəngin və fonetik fərqli olmuşdur. Başqa sözlə desək, müasir əvəzlik sözlər qədim *bən, ol, şol, oşnol, uşbu-şibu, şu-şo, qanı-xanı, qansı-xansı, qamu ~ xamu ~ hamu, qanda-xanda-handa-harada-harda, qanğı, qanğısı, qaçan-xaçan-haçan, necə-nicə-necük-nəçün, nitək, nicə, hər kim, nə kimi, kimisi, kimsə, niyə, nədən* və s. inkişaf edib formalaşmış variantlarıdır. Onları dilimizdə işlənmə yerinə və funksiyalarına görə aşağıdakı məna qruplarına ayırmaq olar.

1. Şəxs əvəzlikləri: I şəxs tək: *bən-mən*, cəmi: *biz*. *Bəni* şeydə qılan kafir nə şirindir, nə Leylidir çəmənlərdə çiçəklər rəng açdılar, *bən* həm. Yeri gəlmişkən deməliyi ki, Avçının divanında I şəxsin təkini bildiren əvəzlik sözün ancaq *bən* variantı 58 dəfə, *mən* isə yalnız bir dəfə işlədilmişdir.

Bu gün *bənim* gözü könlümdə ayrı dövrü-fələk
Saldun bana sayeyi-inaət.

"Vərqa və Gülşə"

Yetürsə gör *bizi* bir mənzilə zadü təvəkküldür.

II şəxs tək və cəmi: *sən və siz*.

Nə aysmın, düşkudur afitab *sana*
Sən, ey behişt külü, kim verür cavab *sana*.

Xuda bilir, sevdüküm, *səni* məsud.

Kime kim, söyləşəm dərdim, *bəni* divanə çağırallar
Sən kibi qəm tapdığın hər kimsə olsa adlarlar.

Sənin tək abi-rəngin şərhini gülsərə yazsınlar.

Qövsü Təbrizi

III şəxs tək və cəmi: *al-o/ol və anlar, olar*:

Kökərmək kim *o* görübdür tər gül üzrə səbzəyi-tazə.

Nə şeydir, nədir əslü, nədəndür *ol* mövcud?

Ol cam sundu sərsər, *şol* çəkdi nalə sərkeş.

İlahi, *anın* oynadı dəri-darülqərar olsun.

Qədin keyfiyyətin pərvanə bilməz, fakitə duymaz,
Olar yanında sərv-ü şəm daxi şur-u şərsizdir.

Yanub-yanub *ona* sən dəxi bir işarə yetir.

Qövsü Təbrizi

Qədim və orta əsrlərdə *bən-mən, sən və ol-o* əvəzlik sözlərinin ismin hal şəkilçiləri qəbul etdikdə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *bana>mana, ol>o* isə *anın, ana, anı, anda, andan* şəklinə düşmüşdür. Dilimizin yazılı mənbələrində bu fonetik xüsusiyyət XIX əsrdə də davam etmişdir. Nədənə, araşdırmalarda *ol>o, o, ana-ona, bana>mana>bəna>məna* formaların bir-birini əvəz etməsinə əsasən bu tarixiliyin XVII əsrdən başlayıb XVIII əsrdə hətta ikinci variantını son nəticə hesab edirlər (7, 17, 24) və b.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül tarixi və onun dövrləşdirilməsi məsələlərində *bən>mən, ol>o*, sual əvəzlik sözlərinin *qanı>xanı, qanda>xanda>harada* və s. kimi əvəzliliklərində XVII əsrdən *h-l*laşmanın üstünlüyünü sonuc hesab edirlər. Lakin bu fikirlərlə razılaşmaq çətinidir; çünki son dövrlərdə əldə edilmiş yazılı mənbələr də dilimizin təşəkkül və formalaşma tarixinin qədimliyini göstərir. Bunlar milli ədəbi dilin təşəkkülü və onun formalaşma tarixini; dilində bir dəfə də olsun silsiləli izafət birləşməsi işlədilməmiş XIII əsr abidəsi “Dastani-Əhməd Hərami” kimi mükəmməl bir yazılı əsər, Həsənoğlunun çox yetkin qəzəlləri, xüsusilə ikinci qəzəli və Tehran universitetinin türkoloqu prof. Hüseyn Sədiq XIII əsrə aid “Qara məcmuə” əsəri kimi tapıntılar argument ola bilər.

2. Qayıdış şəxs əvəzliyi: *özüm, özün, özü*, poetik məqamlarda *mən, sən, o, biz, siz* və *onlar* əvəzlik sözlərinə sinonim kimi işlənmişdir:

Özüm dən getmişəm ta səndən ayrı könlüm açılmaz
Kədəhqdan gözüm çox olmuşam qəmnək şimdiki kül.

Əmma *özün* min qatla peşiman olacaqdır.

Qövsü Təbrizi

Dil necə dəxi verə sükünə,
Bağlı gör *özün* bu sütuna.

“Vərqa və Gülşə”

3. İşarə əvəzlilikləri: *bu, ol, şol, oşol, işbu, uşbu, şu, so, boylə, oylə, həmin-həman* və s. bunun kimi işarə əvəzliliklərinin XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də müxtəlif poetik məqamlarda işlədilmişdir.

Bu pərişan gün *bənim, ol* türreyi-məftun *sənin*...

Mübarək ola *bu* məmureyi-xərab *sana*.

Gör döndərəm etdigüm qərarı,
Bu şivədə xəsməi ola yarı.

“Vərqa və Gülşə”

Göründüyü kimi, *bu, al, o, şu (şo)* işarə əvəzlilikləri eyni zamanda III şəxs əvəzliyi kimi işlənmişdir. Bu maraqlı dil hadisəsi müxtəlif sistemli dünya dillərində də özünü göstərir:

Saqiyə söylədi mey, mütrəbdən istədi ney,
Ol cam sundu sərşar, *şol* çəkdi nalə sərkeş.

4. Sual əvəzlilikləri: Azərbaycan dilində sual əvəzlik sözləri tarixən zəngin və çoxcəhətli olmuşdur. Bu da onların şəxs, predmet, məkan, zaman, keyfiyyət, kəmiyyət, səbəb, tərz və s. bildirən sözlərin yerində işlənməsilə bağlıdır. Sual əvəzlik sözləri təbii olaraq XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Məlik bəy Avçının əsərlərində də özünün geniş əksini tapmışdır: *kim, nə, necə-nicə, nəçün, neçün, qanda-xanda, qaçan-xaçan-xahan, qanı-xanı, qansı-xansı, qamu-xamu-hamu-hamı* və s.

Kim sual əvəzliyi insan, adam bildirən sözləri sual məqamında əvəz edir.

Bu gün ey sərvə-nazik, çöhrəyi qədd yara bənzərsən,
Səbak *kimdən* alubsan, bu rəvişdə *kimdür*, ustadın?

Avçı

Kim sənin tək mey içüb, saqi olur, cam verür.

Avçı

Burada *kim* sual əvəzlik sözü, əlbəttə, poetik-emosionallıq yaratma məqamında işlədilmişdir. Əsrin başqa sənətkarlarında da bu xüsusiyyət özünü göstərmişdir.

Bu atəşin yüz ilən *kim* dutar sənin ətəgin,
Hələl eylər qanını ta yetər kabab sənə.

Saib Təbrizi

Ey iki gözüm, özün qıl ıqrar;
Səndən özge mənim *kimim* var?

Mosihi

Kimdir olan hərifimiz, *kim*, bizim oldu eşqdən.

Qövsü Təbrizi

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, *kim* sual əvəzliyi eyni zamanda poetik mənə ifadə etmişdir. Onun bu xüsusiyyəti bu gün də özünü göstərməkdədir. Xalqımızın böyük şairi Səməd Vurğunun belə bir misrası yada düşür:

Kim bilir, nəçədir tarixin yaşı?
Tarixin nə qədər yazısı vardır?

Avçı və dövrün başqa sənətkarlarının əsərlərində *nə* sual əvəzliyi və onun bir sıra törəmələri də geniş bir şəkildə işlədilmişdir.

Nə söyləyim, bana kim, hər sübhü dem nə şam keçər.

Avçı

Nə ayısın, duağüdür afitab sana.

Avçı

Nədənür kuh tək könlümdəki şuridə efganlar.

Avçı

Nəçin məhv olmasın adəm onun seyranını görkəc.

Saib Təbrizi

Ni etkeymin çü əz ağazü encam?

Əmani

Zari-dilümi yare nəçün şərھ eyleyem kim.

Məsihi

Məkan, zaman və seçim bildiren sual əvəzliliklərindən *qanda~xanda, qaçan~xaçan~haçan* sual əvəzlilikləri şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq, onlar mənaca müasir formalarından fərqlənir.

Haçandır yaxşı vaxtın, xandadır, bəs xatirü yadın.

Xansı dərdim söyləyim, dərdi-dilim fərdmidür.

Bəl *qansısın* ki, var dərdi;
Oldu ol qəzalə həmnəverdi.

“Vərqa və Gülşa”

Qət etməsə rüşteyi-xəyalım,
Xahan ola ruzü şəb vüsəlın.

“Vərqa və Gülşa”

XVII əsr Azərbaycan dilində Məsihinin işlətdiyi *xahan* (*haçan*) sual əvəzlilik sözü də xalq dilinin canlı faktıdır. Lakin bu *xahan* sual əvəzlilik sözü olduğunu nəzərə alsaq, deməli, “x” variantı da əvvəlki dövrlərdə mövcud imiş.

Ona görə də qədim və orta əsr mənbələrində bu tipli əvəzlilik sözləri *q>x>h* səs əvəzlilmələrini tarixi fonetik hadisə hesab etmək çətindir. Çox güman ki, *q>x>h* fonemlərinin hər biri müəyyən

tarixi dövrün qalığıdır. Bunu mənbələr də təsdiq edir. Əlavə etmək lazımdır ki, eyni dövrün mənbələri olan Məlik bəy Avçının şeirlər divanı ilə Fədainin “Bəxtiyarname” əsərlərini müqayisə etdikdə, məlum oldu ki, *q>x* variantlı sual əvəzliliklərinin “h” mənşəliilərinin birinci mənbədə istifadə olunmamışdır. İkincidə isə əksinədir; yeni “h” mənşəli sual əvəzlilikləri üstünlük təşkil edir. Məsihinin “Vərqa və Gülşa” və Əmani əsərlərində sual əvəzlilikləri və eləcə də qədim təyin əvəzliyinin *qamu* variantı geniş bir şəkildə işlədilmişdir. Məsihidə bu gün işlətdiyimiz “h” variantına heç tuş gəlinmir. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin dövrəşdirilməsi problemlərinin həllində bu növ tarixi fonetik hadisələr argument ola bilməz. Çünki son vaxtlar dilimizin tarixi fonetikasına aid maraqlı fonetik xüsusiyyətlər, daha doğrusu, fonetik hadisələrin qədim mənbələrdə müşahidələr başqa söz deyir. Bunlara müvafiq fonetik hadisələr “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, “Dastani-Əhməd Hərəmi” və yeğin ki, başqa mənbələrdə iz qoymuşdur.

5. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: Məlik bəy Avçı və eləcə də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı qeyri-müəyyən əvəzliliklər işlənmişdir: *kim, kimi, kimisi, kimsə, kəs* və onların hər təyin əvəzliyi ilə birləşməsindən yaranmış *hər kim, hər kimsə, hər kəs, hər nə, hər hansı, hər qanda, hər xanda, hamısı* və s.

6. Təyin əvəzlilikləri: *qamu/xamu, hamı, hər, bütün, vari* və s.

Fel

Grammatik quruluşun tərkibində fel xüsusi yer tutan zəngin bir kateqoriyadır. Başqa kateqoriyaların reallaşması, onların nitq prosesində bir sıra mənə, məzmun, funksiya və s. xüsusiyyətlər kəsb etməsi məhz fellərin iştirakı ilə ifadə olunur. Dilimizdə zaman anlayışı, şəxs, kəmiyyət, tərz və s. anlayışları da fellər vasitəsilə müşayiət olunur. Və nəhayət, Azərbaycan türk dilində fellər mənsəyi etibarilə bütün nitq hissələrindən seçilən ən mükəmməl milli nitq hissəsidir. Özünlün təşəkkül və formalaşması tarixində heç bir alınma leksik vahid və yaxud grammatik formaya məruz qalmamışdır.

H.Mirzəzadə fellərin grammatik funksiyasından bəhs edərkən yazır: “Fel grammatik vəzifəsi etibarilə dilimizin ilk təşəkkül dövrlərində yarandığı üçün onun tamamilə qədim olduğunu söyləmək mümkündür” [13, 125].

Lakin Azərbaycan türk dilinin qədim dövrlərində olduğu kimi, XVII əsrdə də fellərdə mənə və məzmunca dəyişmə deyil, özünün daxili imkanları əsasında genişlənmə və zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Ona görə də onların tərkibində yaranmış yeni fellərə görə arxaik formalar da diqqətə cəlb edir. Bu baxımdan da onlar üslubi məqamlarda özünü göstərir.

1. Arxaik fellər. Azərbaycan türk dilində tarixən özünü göstərən bu hadisə – fellərin işlənməsindən düşmə prosesi dilimizdə fellərin azalması deyil, onların ya daha münasib forması ilə, ya şəkildə yeniləşməsi ilə və yaxud da tamamilə qədim lüğət fonduna daxil olması ilə nəticələnməmişdir. Lakin bu, dilimizin leksik tərkibində yeni fellərin yaranmasına da imkan yaratmışdır. Maraqlıdır ki, dilimizin hələlik qədim yazılı abidəsi hesab etdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında geniş bir şəkildə işlənmiş olan *ayıtmaq*, *irismək*, *ulalmaq* (*ulu olmaq* > *böyümək*) və s. leksik vahidlər XIII-XIV, XV-XVI əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunmasına baxmayaraq, onlar günümüzdə qədr gəlib çıxma bilməmişdir.

XVII əsr sənətkarlarının əsərlərində də onların bir qismi öz əksini aşağıdakı məqamlarda tapmışdır.

Aysın – desin:

Pericilvə çəkər, ey məhmələk, rıqab sana,
Nə *aysın*, duağudur afitab sana.

Avçı

Ağırlamaq:

Ağırla Qövsini bir daş ilə ki, sormazlar,
Şah öz gədayi-səri-kuyin anmağa bais.

Qövsli Təbrizi

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından tanış olan gözəl *ağırlamaq* feli günümüzdə “əzizləmək” feli ilə əvəzlənmişdir. Maraqlı leksik-semantik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olan *ağır* sifəti “Ağır otur, batman gəl” – öz yerini bilmək, nəzakət göstərmək kimi hikmətli ifadənin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də bunlar özünü göstərmişdir.

Bulmaq – olmaq:

Zəfidin çün zərre *bulmuş* el gözidin nəpədid.
Cismi-zarım afitabi-bizəvalinin cüda.

Əsihi

Quyaşğa gər müqabil bola xəffaş,
İməs mümkün çəkə nəqşini nəqqaş.

Əmani

Qılmaq – etmək:

Fəramuş eyləse kim, həqqü nemət,
Ədalətdir ona *qılmaq* siyasət.

Fəda

Əl fanus içrə *bulğan* şaiğə nisbət durur,
Nəxli-qədin, kim, *qılıbdur* laləgün tun içrə ca.
Məsihi

Vacib-mənədür sənə verəm pənd,
Ol pənd *qıla* səni bərumənd.

Məsihi

Qıldı peyda hökmi-təqvim-i-kühən gül dəftəri,
Açdılar ta çöhrəyi-dildarimi nəqqaşlar.

Saib Təbrizi

Bu *qılan* təşğir dünya mülkünü kün tək Məlikə,
Padişahım, din pənahım, qibləgahımdır bənim.

Avçı

Qeyd etmək lazımdır ki, *qılmaq* feli dilimizdə “namaz qılmaq” ifadəsində qalmışdır.

Bəkləmək qədim feli qədim və orta əsr abidələrində çox az müşahidə olunmuş feldir.

Hər kimsənə *bəkləyib* kəmini
Dəkşürmədi olduğu zəmini.

Məsihi

Birmək. Bu fel Orta Asiya türklərinin, daha doğrusu, qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus variantdır. Dilimizdə onun (*birmək*) *vermək* variantı işlənməkdədir.

Necə kim, möhlət *biribdür* saqiyan dövrənə sana.

Məsihi

Yüz şükür ki, aşiqlər ara söylenecekdür:
Ol zar *berib* canını canana ulaşmış.

Əmani

İti>itilet. Bu fel dilimizdə ancaq fonetik baxımdan anlaşılan şəkildə formalaşmışdır.

İti kirpiklərin kəs, doğra bağrım, qanlı yarum gəl.

Avçı

Yığlamaq>ağlamaq.

Sürüdi tartıb fəğan *yığlayım*,
Nəzər əhli halığə qan *yığlayım*.

Məsihi

Yığlardı görüb o macərani.

"Vərqa və Gülşa"

Qeyd etmək lazımdır ki, *yığlamaq* feli də zaman getdikcə fonetik quruluşa dəyişərək dilimizin fonetik xüsusiyyətləri əsasında *ağlamaq* variantında formalaşmışdır.

Yaşurmaq//>*yaşurmaq*~gizlə~gizlətmək (giz – felindən):

Ey canalıcı, gözləri şəhbaz baxışlı,
Şahin yaşınur pəncəyi-müjganını görkəc.

Qövsü Təbrizi

Səri eşqin kim, *yaşurdum* xanda ömrü var kim,
Ruyi-zərdü eşqi xalumdən əyan etdi fəraq.

Məsihi

Nə layiqdir ki, əhli qıla qan içdigin zahir.
Niçin bülbul *yaşurmaz* el gözündən qanlı münqarin.

Saib Təbrizi

Uyxuladı>*yuxuladı*~yatdı:

Yığlardı görüb o macərani,
Ta *uyxuları* nigahbani.

"Vərqa və Gülşa"

buşandı>boşaldı:

Yusif çıxıban *buşandı* zindan.

"Vərqa və Gülşa"

ilət (i+lə+tilet~göndərmək):

Təhrir edə çərü ruzname,
İlətə o hesab gah şamə.

"Vərqa və Gülşa"

Sunmaq uzatmaq, təsdim etmək, paylamaq,
Ol cam sundu sərşar, şol çəkdi nalə çərəkəş.

Avçı

Sargil>sarı~sarımaq:

Dur, *sargil* ayağə paytabə.

"Vərqa və Gülşa"

Dəksürmək>dəyişmək:

Hər kimsənə bəkləyüb kəmini,
Dəksürmədi olduğu zəmini.

"Vərqa və Gülşa"

cizgitmək~çevirmək

Başuna *cizgitgilən*, qurban qoyunun tək mini,
Ta qoyub bişincə səri-qurban qılay, can sana.

Məsihi

İrmək~daxil olmaq

Arizi birlə iymastur ol qəbəy lələcün,
Bir təbəqə nəsrin *irur* gül xərməniğə kuya

Məsihi

Sana nə hacət müşkü güləb *irür*, ey şux.
Səpər əbr suyu gülü tər in güləb sana

Avçı

Qeyd etmək lazımdır ki, burada qeyd etdiyimiz fellərin hamısını arxaik hesab etmək düzgün olmazdı. Göründüyü kimi, onların bir qismi (*uyxulamaq*>*yuxulamaq*; *sar*>*sarımaq*; *dəksürmək*>*dəyişmək*; *yığlamaq*>*ağlamaq*, *buşanmaq* (*boşanmaq*)>*boşalmaq*).

sarmaq> sarımaq və s.). Bunun kimi arxaik sözlər zaman keçdikcə fonetik tərkibcə saflaşaraq günümüzə qədər gəlib çıxmışdır (boşanmaq–azad olmaq, sarımaq, dəyişmək və s.).

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, arxaik fellər XIII–XVII əsr sənətkarlarının əsərlərində də özünü göstərmişdir.

Gəlin, bari bu gün söhbət *qılalım*,
Məni kanının dürrün *bulalım*

Dastani–Əhməd Hərami

Qova-qova könül dünyaya *irdi*,
Ömür *keçdi*, saqqalı saç *ağardı*.

Dastani–Əhməd Hərami

H.Mirzəzadə yazır: “XVIII əsrdə, hətta bir az da sonralar həmin fellər bədii əsərlərin dilində işlənmişdir. Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində *yaşırmaq* felindən “*yaşmaq*”, *yaşınmaq* (gizləmək, örtmək) mənasında işlənməkdədir”.

2. *Düzəltmə fellər*. Tarixən Azərbaycan dilində fellərin kəmiyyətə zənginləşməsində morfoloji əlamətlər də xüsusi yer tutmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsr sənətkarlarının əsərlərində bunu görmək mümkündür. XVII əsr yazılı mənbələrində də fel və başqa nitq hissələrindən yaranmış düzəltmə fellər müşahidə olunmuşdur; onlardan daha çox nəzərə çarpanları bunlardır:

1) *-la, -lə, -l*. Azərbaycan türk dilinin söz yaradıcılığında tarixən işlək forma olmuşdur.

Yenə badi–səhər əsdi, bir–bir *sızladı* dərdim.

Avçı

Başlayubdur yenə bir dövrü diraz əfsanə tək.

Avçı

Olmada xurşiddən dağlarda rəngin qaşlar,
Gördülər ləli–ləbin qan *tərlədilər* daşlar.

Saib Təbrizi

Gər *bağlamasun* el gözünü şərmi–üzərin.

Saib Təbrizi

Məni *yalquzladı* dördü bəlayı–yar bir yandan
Sipər əndişəsi bir yandanı əğyar bir yandan.

Qövsi Təbrizi

Qarşular mürğü könül bolğac gübarı aşkar.

Əmani

Dəmdür *açıla* güli–bəharım.

Qövsi Təbrizi

Onun sən macərasın *söylə* bir dəm.

Fədəi

2) *-lan, -lən, -la, -lə* şəkilçisinin II şəxsi ifadə edən *-n* şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmış həmin morfoloji göstərici vasitə ilə düzələn fellər işin bir vəziyyətindən başqa bir vəziyyətə düşdüyünü göstərir. Maraqlıdır ki, bu şəkilçi dilimizin bütün tarixi dövrlərində, eləcə də bu gün də eyni mənə və məzmununda sabit olmuşdur. H.Mirzəzadənin fikrincə, bu şəkilçinin ikinci tərkib hissəsi olan *n* ünsürü qayıdış və məchul növ şəkilçisidir [25, 129]. Əlavə etmək lazımdır ki, XVII əsr yazılı mənbələri də qeyd etdiklərimizi təsdiq edir.

Yəhərləndi iki köhlən səməndə.

Fədəi

Atlanıb qılmaq səmənd naz üzə cövlan (sana),
Çünki cövkən oynamağına başladın meydan ara.

Məsihi

Ey qanlı dağ, açılmağın *əfsürdələnmədin*.

Qövsi Təbrizi

Təcəlla şəmin *odlaşmış* görən Musa kibi könlüm.

Avçı

Müşahidələrdən görünür ki, *-lan, -lən* fel yaradıcı forması daha çox Azərbaycan türk dilinin cənublu sənətkarlarının, həm də klassik şeir üslubunda özünün parlaq ifadəsini tapmışdır (müqayisə et: Saib və Qövsi Təbrizi, Əmani, Məsihi və b.).

3) *-ar, -ər*. Ə.Dəmirçizadə *-ar, -ər* şəkilçisini felin zamanının *-ur, -ür* və qeyri–qəti gələcək zamanını göstərən *-ır, -ir, -ur, -ür* formaları ilə müqayisə edərək, onların formalaşmış hələ sabitləşmədiyi dövrlərdə bir–birini əvəz etdiklərini Dədə Qorqud dastanları əsasında tədqiq etmişdir. Müəllif belə bir tarixi qrammatik hadisənin Hind–Avropa dillərində də baş verdiyini göstərmişdir [7, 89, 90].

Deməli, XVII əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunmuş *-ar*, *-ər* feldüzəldici şəkilçinin omonim xüsusiyyətinin kökü məhz tarixiliklə bağlıdır. Keçək faktlara:

Şöylə suyu yek *suvarur* bu səməndər məşrəbi,
Yururum oda, gözə yalın qılıc pərvanə tek.

Avçı

Baş *ağardı* nəfə tek ta qanınetdi müşkinab;
Reyhan ki, nəzakət *tökülərdi* qələmindən,
Dışlər əlini sibi-zənəddanını görgeç;
Məhzun sultane layıqdır bu *yarar* daşlar.

Saib Təbrizi

Ey nələ, taru pudım, ol bəzmdə dağıtma,
Kim, başa sovrurarlər pərvanələr gubarım.

Qövsü Təbrizi

Bu əhvaldın bəzm ara hər nəfəs,
Sürəhinin ağzından atəş *yaqar*.

Məsihi

Şərinə, şair, demək hər kimə mərəğub iməs,
Bənzer ona kim, ola cinsi *xəridarsız*.

Əmani

Orada gördü xacə, ol cavanı,
Sanasan *yanar* oda düşdü canı

Fədai

XVII əsr Azərbaycan türk dilinin görkəmli sənətkarlarının ədəbi-bədii irsindən, xüsusilə son vaxtlara qədər elm aləminə məlum olmayan Məlik bəy Avçı və onun əsərləri və eləcə də Məsihinin şeirlər divanında diqqəti cəlb edən dil faktları bir daha təsdiq edir ki, həmin qrammatik göstəricilərin təşəkkül və formalaşma tarixi qədimdir. Ona görə də dilimizdə feldən *fel* və müxtəlif nitq hissələrindən *fel* düzəldən *-ar*, *-ər* şəkilçiləri haqqında müxtəlif fikirlər də yaranmışdır. Türkologiyada bu şəkilçilərin *-kar*, *-qar*, *-kər*, *-qər*, *-dən* yarandığını qeyd edirlər [13, 131; 7, 96].

Ə.Dəmirçizadə Dədə Qorqud dastanları əsasında *-ar*, *-ər* şəkilçisini *fel*-in gələcək və indiki zamanın *-ır*, *-ir*, *-ar*, *-ər* şəkilçiləri ilə müqayisə edərək göstərir ki, bunlar eyni zamanda həm zaman və həm də sözdüzəldici xüsusiyyətinə də malik olmuşdur və onu, yeni

şəkilçinin ifadə etdiyi mənanı mətnin məzmunundan anlamaq mümkün olmuşdur. Çünki Dədə Qorqud dastanlarının yarandığı dövrdə *fel*-in gələcək zaman göstəricisi olan *-acaq*, *-əcək* şəkilçiləri müstəqil surətdə gələcək zaman bildirən bir şəkilçi deyildi [7, 90-97].

H.Mirzəzadə Dədə Qorqud dastanlarının *evərdəyim*, Saibin əsərlərindəki *suvar* fəllərində müşahidə etdiyi *-ar*, *-ər* şəkilçisini "*var*"-dan hesab edən fikirlərə etirazını bildirmişdir. Onun fikrincə, *suvar* *fel*-i qədim "*suv*"-dandır [25, 131]. Buradan bu nəticəyə gəlmək olar ki, müəllif *-ar*, *-ər*, *-in* qədim *-kar* (*-ğar*, *-gər*, *-qər*) şəkilçisindən yarandığını qeyd edən fikirlərlə razılaşmışdır.

Bizcə *-ar*, *-ər*; *-ır*, *-ir* (*-ur*, *-ür*) şəkilçiləri qədim *turur*-*durur* köməkçi *fel*-indən yaranmışdır. Daha doğrusu, onları qeyd etdiyimiz köməkçi *fel*-lə bağlayan fikirlərlə razılaşırıq.

3. *Mürəkkəb fəllərin* yaranmasında da bir sıra alınma sözlərin *fel*-lərə yanaşması yolu ilə yaranmış *fel*-lər də özünü göstərir. Bunlar daha çox klassik şeir üslubunda müşahidə olunur.

XVII əsr Azərbaycan türk dilinin milli ləksik xəzinəsi üstündə inkişafını göstərməyə çalışan və Füzuli klassik ənənələrinə sadiq qalan Məlik bəy Avçının əsərlərində xüsusən hər iki tərəfi öz mənası ilə mürəkkəb *fel*-lər özünün geniş əksini tapmışdır. Bunun parlaq nümunəsini şairin məşhur "oynar" rədifli şeirində görürük:

Başında şur edən sevdamidur, yadağda *daş oynar*
Bu, kühsar üzrə odlu lələdlər, ya qanlı *baş oynar*.
Nə hicran, nə vüsəlin bildim ancaq münca bildim kim,
Könüldə oynagaç yadın gözümə qanlı *yaş oynar*.
Bana bünəy işiyyən səy etmək türfə müşkuldür,
Və gər nə qəm olmuş könlüm içrə çox *tələş oynar*.
Xeyalın könlüm ilə eylə qızmış qəm büsatında
Ki, dördüncü sipehr üzrə Məşih ilə *güyaş oynar*...
Bir ucdan əkri şəmşir, bir ucdan əgri qaş oynar,
Məlik, eşq atəşi oynarsa, canımla yavaş oynar.

Saib Təbrizinin Azərbaycan türk dilində şeirlərində, Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Məsihinin, elm aləminə Əlyar Səfərlinin bəxş etdiyi "Yeni divan"-ının Tehrandə çap etdirdiyi əsəri, Fədaiyin "Bəxtiyarname" və ümumiyyətlə, klassik şeir üslubunda yazılmış bir sıra epik əsərlərdə daha geniş öz əksini tapmış müxtəlif quruluşlu analitik *fel*-lər də diqqəti cəlb etmişdir. Lakin onlar geniş şəkildə,

şərh olunması mövzuya daxil olmadığından burada daha xarakter formalarını diqqətə çatdırmağı vacib hesab edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə fellərin bir qismi də leksik-grammatik yolla, daha doğrusu, *fel* və müxtəlif nitq hissələrinin köməkçi *eylə, et, ol, qıl, durur* felləri ilə birləşməsindən yaranmışdır. Maraqlıdır ki, dilimizdə tamamilə milli olan fellər özmənsəli tərəflərlə yanaşı, alınma-ərəb və fars dillərinə məxsus sözlərlə də birləşərək yeni tərkibli mürəkkəb fellər yaratmışdır. Ona görə də həmin felləri aşağıdakı kimi təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

a) hər iki tərəfi özmənsəli sözlərdən yaranmış mürəkkəb fellər:

Ödü könlümdə xoş yer eyləmiş peykani dil duzun.

Avçı

Səs eyləməz bu çərəs bideməğ bülbül tək.

Avçı

Tutulmuş könlümü can ilə şadan eyləmək olmaz.

Saib Təbrizi

Əhbabə bu qan olmuşu qan eyləmək olmaz.

Qövsü Təbrizi

Nə yüzdən ola qürur əski-biciyer, yarəb.

Qövsü Təbrizi

Eydi-qurban oldu vü qurban diler min can sənə,

Eyləgil qurban mini kim, olayım qurban sənə.

Məsihi

Atlanıb qılmaq səmənd üzrə cövlan sənə.

Məsihi

Müxtəlif sənətkarın əsərlərindən götürülmüş mürəkkəb fellər demək olar ki, sinonim səciyyəli olub elə bir xüsusi hallar yaratmışdır. Ona görə də burada onları xırdalamaq üçün əsas görmürük.

b) *Ol köməkçi feli* Azərbaycan türk dilində tarixən müxtəlif öz mənsəli *fel* və müxtəlif nitq hissələrinə yanaşaraq mürəkkəb fellər yaratmışdır.

Yüzündən olmuşam atəşperəst, könlümə bax.

Avçı

Məlik, canan qonaq bulsa, əgər könlüm bu çağında.

Avçı

Ölməm dəxi, ey nəqdi-həyatım ölür olsam,

Kim, ruhi-rəvanım sənə qurban olacaqdır.

Qövsü Təbrizi

Tutulmuş könlümü can ilə şadan eyləmək olmaz.

Saib Təbrizi

Xoş vəqə olubdur ittifaqı

Əyyami-bəhar vəslı-dıldar.

Əmani

Çağırdı ki, ey şərifü bədkar,

Gəldi ecəl olgilən xəbərdar

“Vərqa və Gülşə”

Qılmaq. Bu *fel* dilimizin əvvəlki tarixi dövrlərində işlənmişdir. Məna və məzmunca, demək olar ki, *et, eylə* köməkçi fellərin sinonimidir. XVII əsr yazılı mənbələrində də ona çox az hallarda təsadüf olunmuşdur. Buna baxmayaraq qədim *qıl feli* *-ib, -ib, -ub, -ü; -miş, -miş* *feli* bağlama şəkilçilərini qəbul etdiyi zaman həmin mənadada işləndiyini də nəzərə alaraq qeyd etməyi lazım bildik.

1) *qıl feli* bağlama mənasında:

Əlin nigariylə qılmış gülüzlü yar çirəğan.

Avçı

Qılıb qardaşını zindandan azad.

Fə dai

2) *qıl feli* zaman və *-sa* şərt şəkilçilərini qəbul etdiyi zaman müstəqil *fel* kimi işlənmişdir: a) *-di, -di* şühudi keçmiş zamanda:

Su *qıldı* qəmu cəhani əhya.

“Vərqa və Gülşə”

Gər *qılsa* ona fələk nəzarə;

Xür səhvesin edə parə-parə.

“Vərqa və Gülşə”

Qılmasaydı saqiye-şümdə istədölük.

Avçı

Son çəməndə *qıldı* şaxi-ərqüvan novruzı gül.

Avçı

Qılma dılar sineyi-əfkarimi amackah.
Əksük etdilər bizimlə ol müqəvvəs qaşlar.

Saib Təbrizi

Ateşi-çşqin *qılıp dur* aşıqı-zarü həzin.

"Vərqa və Gülşə"

3) *qılmaq* feli müstəqil işləndiyi zaman felin əmr şəklinin II şəxs təkini bildirmiş və bu mənada *-qıl*, *-gil* göstəricisinin omonimi kimi çıxış edərək müasir *et*, *elə* köməkçi felləri mənasında işlənmişdir.

Qıl başın üçün nəzər bu halə.

"Vərqa və Gülşə"

Qıl gil, həzər, ol degil şəfiqin.

"Vərqa və Gülşə"

Qılma yüzslizlə nigar ilə bir ovuc qan üçün.

Saib Təbrizi

Qıl fikrimi saqi ki, yaman müşkülə düşdüm.

Qövsü Təbrizi

4) *qıl* qədim köməkçi felinin əsas qrammatik xüsusiyyəti onun bir sıra öz və ərəb-fars mənşəli sözlərə yanaşaraq mürekkəb fel yaratmasıdır:

Sıranlarla damarın çalsalar, *əsər qılmaz*.

Avçı

Mənim göz yaşımı çıxgil, fələklərdən *tamaşa qıl*,
Hübbi-qəşrlər içində tufan eyləmək olmaz.

Saib Təbrizi

Bilirse könlümün halını yüz *bitablıq qılсан*,
Mənim təqsirime əlbəttə ol arami-çan qalmaz.

Qövsü Təbrizi

Bir *nəzər qıl*, çünki haqq iltifatidin,
Bəndəpərvərlik müəyyəssədir sana.

Əmani

Əlin verdi ona, həm *qıldı iqrar*,
Çağırıldı oğlunu xatuni-dindar.

Fə dai

Göründüyü kimi, burada klassik üslubun şeir qolundan götürülmüş nümunələrdə mürekkəb fellərin tərkibləri arasına bəzən şeirin tələbinə görə sözlər daxil olmuşsa da bu, mürekkəb felin məna və məzmununa əks təsir etməmişdir. Eləcə də mürekkəb fel yaradan *qıl* felinin yerdəyişməsi mənaya heç bir xələf gətirməmişdir:

Əlin verdi ona həm *qıldı iqrar*.

Fə dai

Qeydi-hüsün xatiri-Vərqani *qılmışdır əsir*.

"Vərqa və Gülşə"

Azərbaycan türk dilinin XVII əsr yazılı mənbələrində işlənmiş qədim *qıl* köməkçi felinin leksik-semantik inkişaf xüsusiyyətləri, xüsusən onun eyni zamanda şəkilçi kimi işlənməsindən məlum olur ki, bu qədim fel artıq orta əsrlərdən müstəqilliyini itirməyə başlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *qıl* felinin müasir Azərbaycan türk danışq dilində az da olsa, *namaz qılmaq*, *vəfa qılmaq*, *səcdə qılmaq* və s. mürekkəb fellərinə təsadüf olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr Azərbaycan türk dilinin görkəmli sənətkarları ilə Orta Asiya türk sənətkarları arasında ənənəvi ədəbi əlaqələrin təzahürü bizim dövrümüzdə də gəlib çatmışdır. Belə faktlar fellərdə də özünə yer tutmuşdur və bunları qədim *qıl*, *et*, *eylə* və s. fel formalarında da görmək mümkündür: mənaca arzu, istək bildirən *-ay* formasına daha çox Məsihi və Əmaninin əsərlərində müşahidə olunur.

Başına cizgitilən qurbani-qoyun tək mini,

Ta qoyub payına sər, *qurban qılay* can sana.

Məsihi

Qayda bar, ey ney, *qılay vəh*, yenə sancıldı gön.

Əmani

Mənbələrdə izlənmiş mürekkəb fellərin tərkibində bu tipli köməkçi fellərdən biri də maraqlı leksik-semantik və qrammatik inkişaf xüsusiyyətinə malik olan *durur* köməkçi felidir. Bu köməkçi fel dilimizin qabaqkı dövrlərində, eləcə də XIII-XVI əsr yazılı mənbələrində müstəqil fellərə yanaşaraq mürekkəb fellər yaratmışdır. Bu tipli mürekkəb fellərə XVII əsr yazılı mənbələrində az-çox rast gəlmək mümkündür.

a) müstəqil fellərə yanaşaraq *durur* mürekkəb fel yaratmışdır:

Səməndi-arzuyi-düşməni *qılmış durur* qəntər.
"Vərqa və Gülşa"

Bu saqidin tələb *qılmaq durur* keyfiyyəti-baқи.
"Vərqa və Gülşa"

Bir od ki, *çəkib dūrūr* zəbanə,
Ah kim, eşqin mini bəs natavan *etmiş durur*.
Nəvəvan acizü bixanü man *etmişdurur*.

Məsihi

Çayib olalı yüzü gözümçə,
Mehr ənvari *dolub durur tar*.

Əmani

b) *durur* feli özündən qabaqkı nitq hissələrindən biri ilə birləşdiyi zaman öz vurğusunu itirərək şəkilçiləşir və bununla da o xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi kimi formalaşmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan türk dilinin xəbərlilik kateqoriyasının III şəxs üzrə qrammatik göstəricisi olan *-dır, -dir, -dur, -dür, -durur* felindən yaranmışdır.

Hər nure *durur* dəmi-təcəlli,
Rəsmi dəxi *vardurur* məhəlli.

"Vərqa və Gülşa"

Qorxum *budurur* o gülüzarin,
Kim anın ilə keçər mədərini.

"Vərqa və Gülşa"

Heyvan suyide *yoqturur* ol nişanivü halet
Kim, ləli-ləbində ayır, ey ruhi-müqəddəs.

Məsihi

Aləmi bir daneyi-xaş-xaşə oxşatmış *durur*

Əmani

Bu kateqoriyanın, daha doğrusu, bu anlayışın məzmununda iki mühüm qrammatik cəhət toplanmışdır; şəxs – subyektlə bağlı iş, hərəkət, hal-vəziyyət və s. ifadə edən üç qrammatik şəxs və bu hadisələrin baş verdiyi üç qrammatik zaman anlayışı və s. meydana çıxır.

Gördün məni ya nəucik səbuk ray,
Oldum kimə də məhəbbət əfzay.

"Vərqa və Gülşa"

Günü gündən el *dedim* tərək etməsin yoldaşlığı.
Saib Təbrizi
Bisəbəb *çəkdim* səbəblərdən bəsi azarlar.

Avçı

Qaşü gözü xəttü xal birlə
Qıldın dilü könlümü şitaban.

Əmani

Göründüyü kimi, əsas etibarilə felin şühudi keçmiş zamanında işlədilmiş *gördüm, unudum, oldum, dedim, çəkdim* felləri I şəxsin təki; *gördün, qıldın, dutun, eylədin* felləri II şəxsin təki ifadə etmişdir. Lüğət tərkibinin inkişafına xidmət edən I və II şəxsi göstərən *-m* və *-n* əlamətləri eyni zamanda dilimizin qrammatik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi, onların müəyyən qanunauyğunluq çərçivəsində sabitləşmə proseslərini ehtiva etmişdir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dil materialları üzərində müşahidələr göstərir ki, dilimizin öz qanunauyğunluqları əsasında sabitləşmə proseslərinin üstünlüklərinə baxmayaraq, burada ümumtürk qrammatik formaları da özünəməxsus bir şəkildə mövcudluğunu saxlamaqdadır. Bu maraqlı qrammatik hadisələri şəxs-subyekt anlayışı əsasında yaranmış fellərin şəxs, şəkil və fellərin zaman kateqoriyaları şəkilçiləri tərkibində görmək mümkündür. Deməliyə ki, bütün bu qeyd etdiklərimizi şəxs kateqoriyasının I və II şəxsin cəmi bildiren göstəriciləri üzrə də görmək mümkündür. Məlumdur ki, dilimizdə I şəxsin cəmi əsas etibarilə *-q, -k* əlamətləri ilə ifadə olunmuşdur. Onlar aşağıdakı məqamlarda formalaşmışdır:

a) *-q, -k* əlamətləri felin şühudi keçmiş zamanı, arzu, şərt şəkillərində və *idi* köməkçi feli işlədilən fellərdə I şəxsin cəmi bildirmişdir:

Faricül-bal, Əmani, *olmuşduq*,
Bolmasa ihtibasü istigraq.

Əmani

Xoşhal bol, ey dil, yenə cananə *irışdük*.

Əmani

Drığa kedəlüm, mal oldu tarac ki,
qaldıq binəva misginü möhtac.

Fədai

Cüda *düşdük*, qamu qövlü qəbile.

Fə dai

Olaydıq ol qədər dünyədə zində,
Onu *görəydik* biz belə gündə.

Fə dai

b) -q, -k göstəriciləri özündən qabaq -a/-ə sait səsinə qəbul etdiyi zaman -aq, -ək, -yaq, -yək tərkibində felin əmr və arzu şəklinin I şəxsin cəmini ifadə etmişdir:

Dəmdür ki, *bulaq* vüsaldin keyf,
Bir fikir edə gör ki, vəqtdür heyf.

"Vərqa və Gülşə"

İkimiz ol məhvəş ilə bir qədəhdən məst olaq;
Bir nəhalın sayəsində əylənib pəbəst *olaq*.

Qövsü Təbrizi

c) -q, -k əlamətlərindən yaranmış -ıq (-ik, -uq, -ük) şəxs şəkilçiləri felin mənə növləri ilə nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zamanlarında; lazım və vacib şəkillərində, *imiş* köməkçi felin də işləndiyi məqamlarda I şəxsin cəmini ifadə etmişdir.

Bizimçün zəyə oldu tirə ovqat;
Nə tədbir edəlim biz *qalmış*q mat.

Fə dai

Yenə eylədilər fəryadü əfqan ki,
Biz də *olmuşuq* qəmdən pərişan.

Fə dai

Bütün bunlarla yanaşı, XVII əsr mənbələrində fellərin şəxs və şəkil kateqoriyalarının I şəxsin cəmi qədim "z" ilə ifadə olunmuş hallarına da təsadüf olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bunun ən qədim analitik forması ilə yanaşı, qədim *r>z* və *k>z* (*çəkməzüz*) şəxs əvəzlənməsi də öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, XVII əsr mənbələrində I şəxsin təki ifadə edən -m ilə yanaşı, -n göstərici də işlənmişdir. *η* (sağır-nun) fonemi, daha doğrusu, qovuşuq *η* foneminin törəməsi olan saf *η* ilə ifadəsi də müşahidə olunmuşdur.

Ey Əmani, canı vermək səhl idi,
Neyləyiñ (neyləyim) kim, canqıranım gəlmədi.

Əmani

Gümani-bəddir, *bilirmiz* axiri-kar,
Onun qanı bizi eylər gırlar.

Fə dai

Çəkməzüz gəm hadisəti döhridin,
Dafei-zövcü səfəsən ya Əli!

Əmani

Neylərüz izzəti-cəhan içrə eşq aşıqlərə hüzər oldu

Əmani

Ol ey Əmani, məsiyyəti hərçənd kim, bihəddü həsr oldu,
Novmid *olmazuz* hər bir çü qəffarül-zünub.

Əmani

Eşq rüsvalarə *yoldaşuz*,
Laübəliyü rindü *ovdaşuz*...

Əmani

Vadiyi-heyrətdə *qaluxlardanuz*,
Atəşi-həsrətdə yanuxlardanuz.

Əmani

Qeyd etmək lazımdır ki, fellərin şəxs və şəkil kateqoriyalarının I şəxsin cəmi bildirən -q, -k əlamətlərinə sinonim kimi işlənmiş -(i)z cəm şəkilçisi demək olar ki, Azərbaycan dilində sabitləşə bilməmişdir. Türk dillərində *biz* (*miz*)/siz əvəzlilik sözlərindən törəmiş -(i)z şəkilçisi mənsubiyyət kateqoriyasında hər iki şəxsin cəmini ifadə etməsinə baxmayaraq, fellərdə isə yalnız II şəxsin çoxluğunu bildirən forma kimi sabitləşmişdir. Onu da qeyd etmək ki, I şəxsin cəmi "z" ilə ifadə forması Əmaninin dilində üstünlük təşkil edir.

2. *Fellərin şəxs və şəkil kateqoriyalarının II şəxsin təki* də demək olar ki, I şəxsin təki kimi, əvəzlilik mənsəli -n əlaməti *idi* köməkçi felindən sonra gələrək felin bütün mənə növləri üzrə şühdü keçmiş zaman və şərt şəklini ifadə etmişdir:

a) fellərin şəxs və şəkil kateqoriyalarının II şəxsin təki -din (-din, -dun, -dün) şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur:

Məni kim, aqibət Qövsü kimi candan *usandır dın*.
Əzəl başdan nəçin bəs canımı *aldın*, dadandır dın.
Qılırkən saf, *döndün* çəsmeyi-çəsmim *bulandır dın*;
Çırağım yandırırken cəm oduna olağ *yandır dın*.

Qövsü Təbrizi

Nə lütf idi nəgəhan ki, bünyad *etdün*;
Bir namə bile Əmanidin yad *etdün*.

Əmani

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Hüseynzadə yazır ki, sonu II şəxsin təki ifadə edən *n* ünsürü felin bütün mənə növləri üzrə şühudi keçmiş zamanı və şərt şəklini bildirir [25, 182].

Gərəkən *eyləyaydin* lütfü ehsan.

Fə dai

Çün lütf ilə şəmi rövşən *etdün*;
Xarü xəsi bağı-gülşən *etdün*.

"Verqə və Gülşə"

Oldun neçə gün əgər həsarı,
Saldun yüzə kərdeyi-əyari.

"Verqə və Gülşə"

H.Mirzəzadə də *-gilən*, *-kim*, *-qınan* şəkilçilərinin tərkibindəki *-an*, *-ən* əlamətlərini şərh edərkən *-n* II şəxs əvəzliyinin (*sən*) törəməsi hesab etmişdir [25, 229]

II şəxsin təkində qədim "z" cəmlilik göstəricisi ilə ifadə olunmuşdur. Lakin burada da bir növ maraqlı tarixi morfoloji xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, onların bir qismi ümumxalq danışığı dilindən gələn xüsusiyyətlərdir. Çünki dilimiz dövlət dili hüququnu bərpa etdikdən sonra, xüsusilə XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinə bu xüsusiyyətlər sürətlə nüfuz edirdi. Ona görə də bu hadisələri iki istiqamətdə şərh etmək daha məqsəduyğundur:

a) fellərin şəxs və şəkil kateqoriyasının II şəxsin cəmini bildirən "z" ünsürü mənbələrdə əsas etibarilə *-iz*, *-iz*, *-uz*, *-üz* formaları ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn:

Əgər siz *qılasız* oltafı ehsan;
Bizim üçün olur bu müşkül asan.

Fə dai

Sifariş eylər idi ona izhar;
"Mənim oğlumdan *olarsız* xəbərdar"

Fə dai

b) *-niz*⁴ və bəzən *-yiz* şəkilçiləri ilə:

Riştəyi-canım kəməndi-zülficə bənd *eyləyiniz*,
Çani-zariqini bu peyvənd ilə xüsrənd *eyləyiniz*.

Əmani

Qeyd etməliyə ki, şəxs və şəkil kateqoriyasının II şəxsin cəmi *-niz*, *-niz* şəkilçiləri şeir üslubunda ağırlıq törətdiyindən burada işləkliyi genişləndirə bilməmişdir.

Azərbaycan dilində fellərin tarixən zəngin bir nitq hissəsi olmasına baxmayaraq onlar başqa kateqoriya şəkilçilərini qəbul edərək lüğət tərkibinə bir sıra yeni leksik vahidlər daxil etmişdir. Fellər iş-hərəkət və hal bildirdiyi üçün və onların icrası müəyyən zamanda baş verdiyi üçün (əmr və məsdər formaları istisna olmaqla) burada zaman da həmişə özünü göstərir. Bütün bunları nəzərə almaqla Azərbaycan dilində fellərin aşağıdakı növləri qeyd olunmuşdur:

1) **Məlum növ.** Məlum fellərdə icraçı cümlədə müstəqil söz kimi iştirak etmədən fə məlum ola bilər; lakin burada əsas xüsusiyyət məlum felin təsirli və ya təsirsiz olması ilə bağlıdır... Bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb fellər heç bir xüsusi şəkilçi qəbul etmədən məlum növ hesab olunur [25, 158]. Məlumdur ki, fellər, onların mənə və quruluşu, şəkilləri, təsirlilik və təsirsizlik, mürəkkəbliyi və s. problemləri hələ də mübahisəlidir... Bu növ fellərdə işin icraçısı cümlədə olmaya da bilər; onu lazım gəldikdə bərpa etmək də mümkündür.

Zəxmi-tiğin xəlqdən bihadə *yaşınmış* könül.

Qövs i Təbrizi

Göz yumunca əylənib bir yerdə *durmaz* sinədə.

Qövs i Təbrizi

Zövqsüz *sanmın* əgərçi özmi-cövlən eyləməz.

Qövs i Təbrizi

Bəqayət *döydü* onda türkü tatı.

Fə dai

Olaydıq ol qədər dünyədə zində,

Onu *görəydik* biz belə gündə.

Fə dai

2) **Məchul növ.** Məchul fellər və onun şəkli əlamətləri: *-it*⁴; *-yit*⁴; *-in*⁴; *-n*;

Bir həftə *içildi* rahi-rahət,
Kəsb eylədi kami-dil fəraqət;
Əksildi yolu, kəsildi mənzil.

“Vərqa və Gülşə”

Şahənşahi-Çin *olundu* məğlub.

“Vərqa və Gülşə”

Qayda var, ey ney, qılay vəh, yenə *sana*ldı köp.
Əmani

Hərçənd, Əmani, desələr xəlq kinayə,
Ənsilməyə heç arifin ürfanidin.

Əmani

Döyüldü təbli kusu həm nağarə.

Fə dai

Basıldı, çünki ondan dördü dövlet.

Fə dai

Tutuldu çün giriftar oldu oğlan.

Fə dai

Başın kəsilir, həyatın artır.

“Vərqa və Gülşə”

3) *Qayıdış növ.* -in⁴; -il⁴ şəkilçiləri ilə yaranır. Qayıdış növ fellər bu şəkilçiləri qəbul etmiş fellər təsirli fellərdən təsirsiz fellərə çevrilir. Yəni burada iş və ya hərəkət onu icra edən subyektin üzərində icra olunur. Məsələn:

Çalındı təbli kusu nəyü-şeypur;
Qətari-ləşgər oldu şəhridən dür;
Səf-əndərsəf *düzüldü* əqniyalər.

Fə dai

Bəs olmadı, getdi yar əlindən,
Həm bağı *bə*lindi xar əlindən.

“Vərqa və Gülşə”

Hər nə sizdən kəsə tiği əcəl, ondan *kə*silin;
Düşməmişkən yola seylabi-bahar *yı*ğılın.

Saib Təbrizi

*İç*ülübdür bəs ki, rahmana mey tək könlümün qapı.

Avçı

4) *Qarşılıqlı növ.* Fellərin məna növlərindən biri də bu növdür. Maraqlıdır ki, bu növün də meydana çıxmasını *səciyyələndirən* morfoloji əlamətlər məhz iki funksiya daşıyır; yəni bunlar eyni zamanda fellərdən isim düzəldən və eləcə də fellərdən yeni mənalı fellər – qarşılıqlı növ yaratmışdır. Lakin onları bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, fəldən isim yaradan -ı⁴ şəkilçisindən sonra zaman şəkilçisi qəbul etmir, daha doğrusu (*satis, görüş, baxış* və s.) *fəli* isim felliyin itirərək isimləşir. İkinci halda isə -ı⁴ sözdüzəldici şəkilçisi yeni mənalı fəli yaratmışdır. Yəni bu məqamda -ı⁴ şəkilçisi qəbul etmiş fəli işin qarşı-qarşıya icra olunmasını bildirir.

Ta ayaq basdum mələmət dəstinə *ça*ğırışdılar.

Nə *bulmuş*lar pərişan könüllər, ya rəb, bu sevdadan.

Döyüşdü qeyrət ilə pəhləvanlar;
Bölüşdürdü qayırdı ləşgərin şah.

Qarışdı bir-birə ləşgər təmənən.

Qamumuz görməmiş hənkamü fürsət;
Hərəmdən *söyləş*irkən necə növbət.

və s. bunun kimi misallar da bir daha təsdiq edir ki, bu növ fellər qrammatik baxımdan Azərbaycan dilində çoxdan formalaşmışdır.

5) *Müştərək növ.* Adından da göründüyü kimi, fellərin bu növün də iş və hərəkətin icrası bir deyil, bir neçə subyekt tərəfindən meydana çıxır. Onların icrasında həmin iş subyektlər vasitəsilə eyni zamanda birgə və paralel olaraq yerinə yetirilir. Deməliyə ki, fellərin bir neçə mənasını ifadə edən fəli mənsəli və çox məhsuldar olan -ı⁴ (-ış, -uş, -üş) şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur (*gülmək, görüşmək, bağışmaq, ağlaşmaq* və s. kimi). Qarşılıqlı növ fellərdən fərqli olaraq, müştərək növ təsirsiz fellərdən yaranır və bu növü göstərən şəkilçidən sonra da təsirsiz felliyini saxlayır (*qaynaş, çığıış, bağış* və s. olduğu kimi).

XVII əsr klassik bədii üslubda o qədər də geniş əks olunmamışdır.

Ta ayaq basdum mələmət dəstinə *ça*ğırışdılar;

Bir-bir ahular ki, həm Məcnun, həm səhrası yox.

Avçı

Yolda çü həmsayələr uğraşdılar,
Getmədi gəlməgü xəbərləşdilər.

Əmani

Bir-birə qarışdı iki ləşgər.

“Vərqa və Gülşə”

Tutuşdı eşq odundan şəm tək cismimdəki rəglər.

Avçı

Əgər bir gün tutulmassa əmcam,
Əmiri-ləşgər olmazdı dilaram.

Fəda

6) *İcbar növü*. Felin bu növü də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dil materiallarında öz əksini tapmışdır. Yuxarıda qeyd edilmiş növlərdən fərqli olaraq bu tipli fellər təsirli fellərdən əmələ gəlir və təsirli olaraq qalır. Çünki felin bu növündə işin icrası birinci subyektə aid olmur. Burada işin icrası birinci subyektdən xahişi, əmri və yaxud da tapşırığı ilə bir başqası tərəfindən icra olunur; bu baxımdan işin icraçısı meydana çıxmır, yəni burada işi əmr edən deyil, əmr edilən icra edir.

Yığdırdı cəhəzi bir zəminə,
Ərz etdi qəmu o nəzərinə.

Açdırdı durub dəri-həsəri.

Saldı ona sayə vərqi-tiği,
Yağdırdı belə əduyə miği.

Çaldırdı nəfirü doğdı kusi,
Xəm eylədi taqi-abnusi.

Qeyd etmək lazımdır ki, felin icbar növü bədii üslubda səciyyəvi xüsusiyyət qazana bilməmişdir. İfadəyə bir növ ağırlyq gətirdiyi üçün klassik bədii üslubda geniş işləklilik göstərməmişdir.

Felin şəkilləri

Azərbaycan dilində, daha doğrusu, türk sistemli dillərdə fel bütün nitq hissələrindən quruluş, məna, məzmun, kəmiyyətə zənginliyi ilə fərqlənən bir nitq hissəsidir. Fellərin bu zənginliyi ilə yanaşı, onun zaman anlayışını da özündə formalaşdırmasıdır. Daha bir əsas xüsusiyyəti də onun xalis türk mənşəli köklər və şəkilçilərlə inkişaf etməsidir.

Dildə iş, hərəkət və hadisələr müəyyən zamanda baş verir. Bu baxımdan da fellər üç zaman üzrə formalaşmışdır: *keçmiş, indiki, gələcək zaman*. Zaman anlayışı indiki zamana görə reallaşır. Başqa sözlə, keçmiş gələcək zamanla deyil, indiki zamana görə keçmiş zaman hesab olunur.

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, felin forması danışanın müəyyən etdiyi hərəkətin və ya işin gerçəkliyinə olan əlaqəsinin ifadəsidir. Məhz buna görə də belə bir əlaqə hər yerdə bir xüsusiyyətdə olmur. Bu xüsusiyyət ayrı-ayrı zamanlarda daha tez nəzərə çarpır. Göründüyü kimi, müəllif burada forma deyəndə müasir Azərbaycan dilçiliyində fellərin şəkilləri nəzərdə tutulur [24, 169-170; 25, 224].

M.Hüseynzadə isə fel zamanlarının özünəməxsus qrammatik göstəricilərlə ifadə olunması və s. xüsusiyyətlərinin və onların bütün şəxslərə və zamana görə dəyişmə halları baxımından “felin zaman kateqoriyası” adlandırmışdır. Beləliklə, fellərin üç zamanını göstərir: 1) keçmiş zaman; 2) indiki zaman; 3) gələcək zaman.

Azərbaycan dilində felin zamanları fel şəkilləri ilə əlaqədə meydana çıxması baxımından onları aşağıdakı kimi şərh etməyi mümkün hesab edirik. Beləliklə:

1. *Felin əmr şəkli*¹. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də felin əmr şəklinin xüsusi qrammatik göstəricisi yoxdur; bu şəklın məzmununa görə işin gələcək zamanda icra olunacağı anlaşılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsr yazılı mənbələrində bir qayda olaraq, əmr şəkli II şəxsin təki *-gil, -ğil* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

Açmağil ağzın görəndə xali-mişgin danəsini;
Əkmə baş, pərgar tək hər nöqtəyə dövrən üçün.

Saib Təbrizi

¹ H.Mirzəzadənin əsərində “forma” termini işlədilmişdir.

Məlul *bolmagil*, ər səb ötər mēdar, ey dil,
Qərardadē *degil* vəzi-ruzigar, ey dil.

Əmani

Qılma ani naümid mēndin;
Vergil əlinə kilib mēndin

“Vərqa və Gülşə”

Əmr şəklinin II ş.c. dilimizdə tarixən qədim cəmlək əlaməti olan
“z” fonemi ilə ifadə olunmuşdur.

Dedi: – Oğullar axcanız *alır* ınız;
Həmyanınız içiğəm *salınız*

Əmani

Qeyd etmək lazımdır ki, əmr şəklinin II şəxsin təkini göstərən
-*gil*, -*gil* göstəricisi başqa türk dillərində müxtəlif lüğətlərdə qeydə
alınmışdır (M.Kaşğarlı, İbn Mühənnə və b.).

Mənim göz yaşımu *çuxgil* fəlekərdən təməşə qıl.
Saib Təbrizi

Açmagil ağzın görəndə xali-mişgin danəsən.
Əkmə baş pərgar tək hər nöqtəyə dövrən üçün.
Saib Təbrizi

Xamlıqdan atını *öldürməgil*, meydan üçün.
Saib Təbrizi

Əvvəlü axırın irür məlum;
Bolmagil öz-özünə çox əmrağ.

Əmani

-*gil*, -*gil* əmr şəklinin qədim göstəricisi XVII əsrin axırlarına
qədər özünü göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinə bu
mənadə müasir Muğan dialekt və şivələrində işlənməkdə olan bu
şəkilçinin xüsusi ısrar, təkid ifadə edən -*ginən*, *gilən* şəkilçiləri də
nüfuz etmişdir.

Əmin *olginən*, ey mənim həbibim;
Asudə ol, ey mənim təbibim.

“Vərqa və Gülşə”

Dedi: – Sən *olgilən* xoşnüd Xur sēnd ki,
Belə hökm edibdir ol xudabēnd.

Fə dai

XVII əsr mənbələrində əmr şəklinin 1) -*alım*, -*əlim* və -*ayım*,
-*əyim* şəkilçiləri I şəxsin cəmini ifadə etmişdir. Belə ki, onlar işin
icrasının bir neçə şəxs, subyekt tərəfindən görüldüyünü bildirdiyi
zaman -*k*, -*q* cəm şəkilçisinin sinonimi kimi işlənmişdir.

Sər çəzb *ədəlüm* bu toxmi-ləfi,
Birine yüz *ədəlüm* tələfi

“Vərqa və Gülşə”

“*Qılalım* canü baş bu yolda qurban;
Gərək məxlul ola mütləq bu sultan”.

Fə dai

Gətirdiyimiz misralardan da bir daha məlum olur ki, -*alım*, -*əlim*
qrammatik əlamətləri, əlbəttə, əmr şəkilçisi deyil, daha çox arzu,
istək, məsləhət məzmunu daşıyır. Çünki cümlədə və ya dildə
– nitqdə I şəxs – danışan subyekt öz-özünə deyil, ancaq dinləyəne
– II-III şəxslərə müraciət edə bilər. Elə ona görə də bu qanuna-
uyğunluq tarixən öz mənasını itirməyərək, məhz, I şəxs olaraq
olduğu bu durumunu saxlamışdır.

2) -*ayım*, -*əyim*. Yuxarıdakı qeydləri bunlar haqqında da demək
olar. Klassik üslubu ümumxalq dilinə yaxınlaşdırmaq, ərəb-fars əru-
zundan hecaya yol açmaq, cığır salmaq prosesində milliliyi bədi
üsluba daxil etmə cəhətlərinin nümunələri olaraq bu tipli paralellər
ədəbi dilə kütləvi şəkildə nüfuz etmişdir.

Aparım, *sata yım*, gövhər fūruşə.

Fə dai

Bu məbləğ mən buna verincə qiymət;
Qılayım mən buna böhtanı töhmət.

Fə dai

3) -*ayın*, *əyin*. Maraqlıdır ki, son $m > n$ əvəzlənmə hadisəsi hələ-
lik qədim yazılı abidə hesab etdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” das-
tanlarında da müşahidə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində,
xüsusilə XVII əsr yazılı mənbələrində demək olar ki, “*n*” variantı
müşahidə olunmur. Bu isə o deməkdir ki, $m > n$ və ya $n > m$ hadisəsi
daha qədimdir. Daha doğrusu, “*n*”-nin tərkib hissələrinə parçalanan
dövrələrinə aidirdi [27, 231].

XVII əsrlərə qədər yazılmış ədəbi-bədii əsərlərin dilindən aydın olur ki, bir şəxs şəkilçisi kimi işlənmiş *-əyin*, *-ayın* həmin dövrlərdə kəmiyyətə görə hələ tamamilə Azərbaycan dilində formalaşa bilməmişdir [27, 232].

Bütün bunlara baxmayaraq, bir sıra Şərq qrupu dialekt və şivələrində *-ayın*, *-əyin* əmr şəklinin iki variantda işlənən *-ax*, *-ək* (Qazax, Gəncə, Qarabağ və s.); *-ek* (*Bakı*), *-ağın*, *-əyin* (Qazax, Gəncə, Qarabağ və s.), *-egüz*, *-egün* və s. özünü göstərir [28, 80]. Bunlar "Muğan qrupu şivələrində I şəxsin cəmi *-aquk*, *-aquz*, *-agün*, *-əküz*, *-ögüz* və s. şəkilçilərinin tərkibində həm I, həm də II şəxsin cəmi şəkilçiləri birləşmişdir [28, 106]. Burada, yeri gəlmişkən, Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilinin morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən *-ayın*, *-əyin* şəkilçisinin I şəxsin tipi bildiren şəkilçi kimi şərh etmişdir, halbuki əksinədir... *-ayın*, *-əyin* XV-XVIII əsrlərdə Osmanlı şairlərinin də dilində müşahidə olunmuşdur [11, 233].

Əmr şəklinin III şəxsin təkisi *-sın*, *-sin*, *-sun*, *-sün*; cəmi *-lar*, *-lər* göstəriciləri ilə ifadə olunmuşdur.

Ki, *varsın* bir neçə zalım, sitəmkar,
Qılıb cövrü sitəm, yoxsul və möhtac,
onu bu ölkədən *qılsınlar* ixrac.

Fə dai

Dolansın müttəsil bu çərxi-gərdun.

Əmani

Səri-kuyində torpaq üstünə göz yaşının şərhin,
Qələm müjganlarımdan eylesinlər, yare yazsınlar.

Qövs i Təbrizi

Olmasın hərgiz cüda heç bəndəsi sultanidin.

Əmani

4) *-avuz*, *-əvüz* şəkilçiləri. Bu şəkilçilər daha çox dini-didaktik məzmunlu tərcümə və eləcə də orijinal nəsr abidələrində müşahidə olunmuşdur ki, bu da bir daha onu təsdiq edir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili üzərində inkişaf edirdi.

Gəlin isti anət diləyim, başədd ki, xilas *bulavüz*.

Klassik şeirdə bu tipli qədim formalar klassik şeir üslubuna nüfuz edə bilmirdi.

2. **Fəlin xəbər şəkli.** Fəllər əsas etibarilə milli olduğundan bunlar leksik-semantik dəyişikliyə uğramamışdır. Xəbər şəkli iş və hərəkətin icrasında zaman anlayışı aparıcı olduğundan burada üç zaman anlayışı təzahür edir. Beləliklə, *fəlin keçmiş zamanı*: bu zaman mənə və məzmunca iki şəkildə meydana çıxır:

a) *Sühudi keçmiş zaman*. Bu şəkildə iş və ya hərəkətin qəti şəkildə icrası meydana çıxır və bu *-dı*, *-di*, *-du*, *-dü* əlamətləri ilə ifadə olunur.

Gəlirdi hər fəqirü zarü məhcur,
Ona bir neçə gün *olurdu* mehman.
Qılırdı hamıya ecazı əhsan.

Fə dai

Aldı məndən aqibət can nəqdin ol əyyar göz.

Qövs i Təbrizi

Gəldi əyyami-bazaru şər *düşdü* ələmə.

Qövs i Təbrizi

Zəmi-fəraq məhv *olurdu* məzaqdin.

Əmani

İçdi qanlar ol sitəmgər ta kabab etdi məni
Çəkdi oddan intiqamın döndə-döndə bu kabab.

Saib Təbrizi

Çəmənlərdə çiçəklər rəng *açdılar*, bən həm;
Vücudim şərh eylədim yəni baharımdır.

Avçı

Bizcə, *idi* köməkçi felindən təşəkkül etmiş sühudi keçmiş zaman şəkilçisi (*-dı*, *-di*, *-du*, *-dü*) yarandığı gündən özünün mənə və məzmun, eləcə də funksiyasını mühafizə etmişdir. *-di* şəkilçisi özündən sonra hər üç şəxsə aid göstəriciləri qəbul edir.

b) *Nəqli keçmiş zaman*. Azərbaycan ədəbi dilində fel zamanının bu növü tarixən *-muş⁴* şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

Can mürğigə müyəssər iməs qeyddin xilas,
Olmuş çü damü danə ona zülfü xalırız.

Əmani

Eşq adabidə xətti-üşşaq;
Bulmamış nələvü əfqan yanlıq.

Əmani

Qalmışam nalanı gıryan, kancuyan hər tərəf.

Ol ki, *bermiş* hüsingə zibalıqı həddin füzun,
Farəti-canü dil üçün türfə təqrib *eyləmiş*.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə *-miş*⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinə sinonim olaraq qədim *-ib*⁴ feli bağlama şəkilçisi də bu mənada işlənmişdir.

Kuyi-ğubariğə qarışb olunuz nisar;
Ey canü dil, əgər tüşər olsa məcalınız.

Əmani

Edibsin azmayışlər mükərrər;
Nəhindür şimdi, ya rəb, imtahanlıq.

Felin nəqli keçmiş zamanını ifadə etmiş fellər şəxs şəkilçiləri, xüsusilə I şəxsin cəmi müasir *-k*, *-q* ilə yanaşı *-iz*⁴, *-z* göstəriciləri ilə ifadə olunmuşdur.

Gərçi səzavari-əzab *olmuşuz*,
Yazuqi əfv eylə, *yazuxlardanüz*.

Gəlmışüz, ey möhtərəm,
lölöyi-şəhvarlər üçün bu dəm.

Əmani

-k, *-q* ilə:

Xoş hal bol, ey dil, yenə cənənə irişdük;
Fərsudə bolan cism kibi cənə irişdük.
Fəvvas oluban *dalduq* əgər bəhri-sirişkə,
Əcr olmadı zayə, düri-ğəltanə *irışdük*.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-iz*, *-z* şəxs göstəricisi XVII əsr mənbələrində də tez-tez müşahidə olunmasına baxmayaraq, o, dilimizdə *-k*, *-q* şəxs göstəricisinə üstün gələ bilməmişdir. Qrammatik əlamət olaraq *-k*, *-q* I şəxsin cəmi göstərərək sabitləşmişdir. Yeri gəlmişkən, bu şəxs göstəricisi haqqında XI əsrin məşhur türkoloq-dilçi alimi M.Kaşğari də bəhs etmişdir.

Felin indiki zamanı. Qeyd etmək lazımdır ki, felin indiki zamanı da bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsr mənbələrində də eyni mənada və eyni göstəricilərlə ifadə olunmuşdur, *-ır*⁴ və saitlə bitənlərdə isə onların qoşalaşma hadisəsinin qarşısını almaq üçün iki sait arasına bir "y" bitişdirici fonem əlavə etməklə yaranmış *-yır*⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

Zərre zərre *olur* ol şöleyi-ruxsarə fəda.

Qövsü Təbrizi

Günəşdən bac *alır* hüsnü cəməli...

Fə dai

Həramilər *keçirdi* şah önündən...

Fə dai

Xoş ülvvi şəmi *irür* kim, eyləmiş yəzdani-pak.

Əmani

Qeybətdə *nolur* duran itabə;
Yüzde desə *sayulur* hesabə.

"Vərqa və Gülşə"

Əgər urəm daşə peymani *keçir* saqi.

Saib Təbrizi

Qeyd etmək lazımdır ki, Əmaninin əsərlərində Türkiyə türk-cəsinə məxsus felin indiki zamanın *-gər* göstəricisinə də təsadüf olunmuşdur.

Ey Əmani, xarü zari-əşqi-dust
Çün olubsin, bəs *duruyor* izzətin.

Felin indiki zaman şəkilçilərindən sonra hər üç şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər.

Gəltürünüz uşbu mənzil sarı...

İzi töziğə yüz *yətürməgümə* əcəbim var ki, bəxt yar oldu.

Neylərüz izzəti cəhan üzrə...

Ey Əmani məsiyyət hərçənd kim, bihəddü həsr oldu,
Nomid *olmazuz* (>olmarıq) hər bir çü *ğəffarül-zunib*

Çəkməzüz (çəkmerik) cəm...

Lütfü *irür* həmişə çü müşgülğuşa mana.

Yalbarurmin sərükuyiğə müdam;
Yarlığını unudub etmə kənar.

Felin gələcək zamanı. Dilimizdə gələcək zaman da qrammatik baxımdan maraqlıdır. Belə ki, gələcək zamanın ifadə xüsusiyyəti baxımından tarixən iki mənaya malikdir. İş və hərəkətin icrasının qəti və qeyri-qəti mənasına görə:

a) *qəti gələcək zaman* və şəkilçiləri; b) *müzare* və ya qeyri-qəti gələcək zaman və şəkilçilərinə bölünmüşdür.

1. *Qəti gələcək zaman. -əcəh, -acaq:* bu şəkilçilər hərəkət və işin icrasının gələcəkdə mütləq ifadə olunacağını bildirir (*alacaq, edəcək, deyəcək, yerinə yetirəcək, olunacaq* və s.). Bütün bunlar görülməli iş və hal-hərəkət bildiren fellərin sonu samitlə bitənlərdə *-acaq, -əcək*, saitlə bitən fellərdə *-yacaq, -yəcək* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur.

Bu rəng mənim bağrım əgər qan *olacaqdır*;
Aləm qamu bir qitə gülüstan *olacaqdır*.

Qövsü Təbrizi

Xurşid sifət şah tülü eyləgəc əda,
Əncüm kibi məhv olmağa müncər *olacaqdur*.

Əmani

İş əql ilə dursa gör nizamə;
Axır *yətəcəkdür* intizamə.

“Vərqa və Gülşə”

Torpağını hicran odu bərbad *edəcəkdür*;
Əfsus ki, həsrət məni əldən *alacaqdır*;
Hərçənd ki, heyrət məni dildən *salacaqdır*.

Qövsü Təbrizi

Bəhəri-ömrəcə yarəb ki, yetməsin xəzan yeli,
Məsihi, döhrara ta *olacaqdur* yaz birlə qış.

Məsihi

İş əql ilə olursa gör nizamə;
Axır *yətəcəkdür* intizamə.

“Vərqa və Gülşə”

Yazılı mənbələrdə, daha doğrusu, XVII əsrə qədər müşahidə olunmuş *-isar* gələcək zaman şəkilçisi ilə əlaqədar söylənməmiş fikirlərdən elə çıxır ki, XVII əsr Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda bir növ gerilik kimi qiymətləndirilir. Lakin Azərbaycan dili tarixən çox yığcam, artıq və dilə – tələffüzə ağırlıq gətirən hissəcikləri daim rədd etməkdə fəal olmuşdur. Elə ona görə də məhz XVII əsrdə ölkəmizdə olmuş ingilis missioneri R.Dumanis tərəfindən Azərbaycan dilinin qrammatikası yazılmışdır. Bu dəyərli məlumatı Kembriç Universitetinin şərqşünas professoru, həmvətənimiz Turxan Gənceyi “Odlar yurdu” qəzetində dərc etdirmişdi (“Odlar yurdu” qəzeti, № 3, 1989).

Bu o deməkdir ki, bu dövrdə Azərbaycan dili həqiqətən türksisitemli dillərdən, ən qədim və ən anlaşılıq qrammatik quruluşa malik bir dil olmuşdur. Əks halda, tamamilə yadsistemli dilə mənsub olan hər hansı bir şəxs bu dilin qrammatikasını yazma bilməzdi.

2. *Qeyri-qəti gələcək zaman.* Bu zaman *-ar, -ər* şəkilçisi ilə ifadə edən zaman anlayışını qətiyyətlə deyil, hər hansı bir qeyri-müəyyən zamanda icra olunacağına ümid verir.

Gedək Kirman zəminə sürət ilə;
Bizi mehman *edərlər* hörmət ilə.

Fədəi

Misirdən mal *alar*, Hində *gedərdi*;
Qalıb bağda, əgər qılсан nəzarət;
Alarsan xidmət üçün müzd, xələt.

Fədəi

Əgər *artar* bu yüzdən günbəgün eşqin təbii tabi.

Qövsü Təbrizi

Sənsiz *eylər* hər zaman şeyda könül.

Əmani

Dutar yüzünə rəhi-fərani.

“Vərqa və Gülşə”

Hələl *eylər* qanini, ta *yətər* kabab sənə.

Saib Təbrizi

Eldən çıxaram zülfü pərşianını görgəc;
Huşdan gedərəm sərv-i xuramanını görgəc.

Saib Təbrizi

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr mənbələrində *-ar*, *-ər* qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* indiki zaman şəkilçiləri ilə eyniləşir.

Ol Leyliyə qurban *oluram* mən təhi-dildən.

Qövsü Təbrizi

Ölməm dəxi, ey nəqdi həyatım, ölürlərsən.

Qövsü Təbrizi

Bülbül ki, gülün ləl ləbindən söz *alır*dı;
Dili *dolaşır* qönçeyi-xəndanı görgəc.

Saib Təbrizi

Felin qeyri-qəti gələcək zamanın inkar vasitəsilə düzəlir -maz, -maz və müasir dilimizin dialekt və şivələrində bu gün də işlənməkdə olan -mən, -man inkar vasitəsilə düzəlir:

Ey könül, çün heç kimə *qılmaz* vəfa axır cəhan.

Əmani

Çün kim, *görəməz*, guşeyi-üzletni tutubmin;
Bilməzəm kim, necə sormağ gerek anın xəbərini.

Əmani

Heç *bilmən* netgay ol gömmaz ilən.

Əmani

Ayta *alman* kim, nitan etdün, fələk.

Əmani

Yemənəm gəm, çü gəmin hər saat.

Əmani

Çünkü mən göz *açmanam*, gər tirürüz istər məni.

Qövsü Təbrizi

Qeyd edək ki, qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında I şəxsin cəmində *r>z*, *q>z* qədim fonetik variantı da müşahidə olunmuşdur:

Ey Əmani, məsiyyət hərçənd kim, bihəddü həsr oldu,
Novmid *olmazüz* hər bir çü gəffarül-zünub.

Əmani

Demək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma mərhələlərində özünü göstərmiş bu maraqlı tarixi-morfoloji hadisələr dilçilərin diqqətini cəlb etmiş və bununla bağlı bir sıra dəyərli fikirlər – əsərlər də meydana çıxmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində H.Mirzəzadə, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Abdullayev, T.Hacıyev, A.Axundov, Q.Kazımov, M.Cahangirov, V.Aslanov, R.Məhərrəmov, M.Şirəliyev, eləcə də türkologiyada N.K.Dmitriyev, H.Z.Hacıyeva, B.A.Serebrennikov, M.A.Şerbak, N.Z.Hacıyeva, N.A.Baskakov, xarici türkoloqlardan V.Kotviq, Ramstedt, Resenen, S.Cığatay, Zeynep Korkmaz, M.Ergin və b. çox qiymətli tədqiqatları vardır. Türk dillərində, bu sıradan Azərbaycan dilində *felin* zamanları çox maraqlı xüsusiyyətlərinə malik zəngin bir kateqoriyadır. Onların ədəbi dil səviyyəsində araşdırılması nisbətən sinxron planda nəzərə alınır. Ona görə də burada tarixi fonetik, tarixi morfoloji şərhlərə geniş yer vermək mümkünsüzdür.

4. Gələcək zamanın daha bir növü də *(-y) -asi, -ası* şəkilçiləridir. Maraqlıdır ki, qədim və orta əsr mənbələrində geniş işləliyə malik olan bu şəkilçi XVII əsrdən bizim müraciət etdiyimiz mənbələrdə müşahidə edə bilmədik.

H.Mirzəzadə də bunu hiss etmişdir. O yazır: “Ədəbi dilimizin inkişafı göstərir ki, *(-y) -ası, -asi* şəkilçili gələcək zaman forması müasir dilimizdə arxaikləşməyə doğru meyil edir. Bu şəkilçini *(-y) -acaq, -acək* şəkilçiləri tamamilə əvəz edir. Lakin buna baxmayaraq, *-ası, -asi* fəli sifət şəkilçisi kimi əhəmiyyətini itirməmişdir. Müləfin bu şəkilçiyə aid faktları Füzulidən sonraya getmir [25, 261].

1. **Felin arzu şəkli.** *Felin* bu şəkli *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçiləri ilə meydana çıxmışdır. Məna və məzmunca *felin* bu şəkli hərəkətin icrasında arzu, istək çaları onun gələcəkdə baş verəcəyini ifadə edir.

Gər düzməz olam səda o sazə;

Gər durmaz *olam* rəhi niyəzə

“Vərqa və Gülşə”

Vərqa sözidin *qılam* rəvayət;

Gülşə üzünə *düzəm* hekayət

“Vərqa və Gülşə”

Arzu şəklində *-a, -ə* şəkilçisi cənub dialekt və şivələrində *-a, -ə>-s* keçərək *-ey* kimi tələffüz olunur ki, bu tələffüz forması

cənublu, yaxud cənub meyilli sənətkarların dilindən yazıya da düşmüşdür:

Rüştəsi ol gəmzeyi-xunxarənin.

Əmani

Olaydıq ol qəder dünyədə zində;
Onu görəydi biz belə gündə.

Fə dai

Bir söz ilə naleyi-məzluma verməzlər cavab;
Kaş olaydı bağı sən gindillərən kuhsar tək.

Qövs i Təbrizi

Haşa ki, qıleydi o cüda hıq,
Səndin kəsə idi aşinalıq.

“Vərqa və Gülş a”

Yete gör, göydü mən i atəşi hicran sənsiz.

Əmani

Edə gör gəmzəsi xunxarıma ərz.

Əmani

Necə sürgün ola dərğahında bu misgin Məlik.

Avçı

Kaş olaydı kimsə ilə aşinə könlü.

Avçı

Əgər uram daşə peymani, keçər saçı.

Saib Təbrizi

Dedim çıxara səni xətti-hücabdan qafıl.

Saib Təbrizi

Bu nümunələri, demək olar ki, bütünlüklə müstərek arzu-şərt bildirən məzmunlu mürəkkəb fel hesab etmək mümkündür. H.Mirzəzadə -a, -ə ilə düzəlmiş felləri şərh edərkən göstərir ki, felin iltizam formasının özünəməxsus şəkilçisi olmamışdır; -a, -ə, -ya, -yə şəkilçisi omonim bir məzmunla malik olduğu üçün, yerinə görə iltizam mənasında da işlənmişdir. Müəllifə görə, -a, -ə, -ya, -yə şəkilçili fellər özündən əvvəl *gar*, *əgar* köməkçi sözləri qəbul etdiyi zaman iş və hərəkətin şərtə bağlı olduğunu bildirmişdir [25, 267]. Bir halda ki, belədir, deməli, *gar* və *əgar* köməkçi sözləri bilavasitə onları şərt şəklinə əlavə etmək daha qanunauyğun olardı. Burada icra olunan işin gələcəkdə baş verəcəyi haqqında anlayış ifadə olunur və s.

2. Felin vacib şəkli. Vacib şəklində olan fellər hərəkətin icrasının zəruri olduğunu bildirmişdir. Qədim və orta əsr mənbələrində felin vacib şəkli sintaktik yolla ifadə olunmuşdur. H.Mirzəzadə yazır ki, bu şəkli müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla -mali, -məli şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir: *yaz+ mali*, *gəl+ mali* və s. ifadə olunur. Lakin Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrindən məlum olur ki, felin vacib şəkli sintaktik üsulla düzəlmişdir: *masdər+garək→gəlmək garək*, *almaq garək* və s.

“Qılalım canü baş bu yolda qurban,
Garək məxlu ola, mütləq bu sultan;
Düşündü çarə tapsın bu mələlə,
Xəbər vermək *garəkdi* gül-cəmalə.

Fə dai

O ki qismətdür *yətar*,
Amma *garəkdür* əl-ayaq.

Qövs i Təbrizi

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində *garək* sözünün hər üç şəxsə görə qrammatik göstəriciləri bu anlayışı demək olar ki, nəsr abidələrinin dilində, daha doğrusu, ümumxalq dilində ifadə etmişdir. Bu növ fel şəkli bədii üslubun şeir qolunda geniş işləkliyə malik ola bilməmişdir. Buna baxmayaraq, qədim və orta əsr ümumxalq Azərbaycan dilində *garək* sözü şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dayışə bilmişdir:

- I şəxsin tək i -əm (-am): *garəkəm*, *garək idim* və s.;
- II şəxsin tək i və cəmi -sən, -siniz: *garəksən*, *diləmək garəksən*, *çəkmək garəksiniz*;
- III şəxs: *garəkdür*.

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, III şəxs inkar və təsdiqi daha çox işlənmişdir; *garək* sözü inkarlıq fellərinə qoşularaq bacarıq növünün mürəkkəbini yaratmışdır: hər kişi özünə münasib işlə məşğul *olma-maq garək*... Bütün bunlarla yanaşı, az da olsa, -mali, -məli şəkilçisi (*almalı*, *gəlməli*, *bilməli* və s.) fellər də mənacə vacib növünün ifadə olunduğu məqamda işlənmişdir.

Giriz çağ i süpahi-bəlavü möhnətdən,
Ümid bağlamalı, arxalı hasar azad.

Qövs i Təbrizi

3. *Felin şərt şəkli*. Dildə baş vermiş iş, hal, hərəkət və onun mənə və məzmunu, onun icra olunması və yaxud olunmaması şərtə bağlı olur və bu da *-sa*, *-sə* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur: *olsa, olmasa, əgər ala, düzsə, versəm, açsam əgər, edərsə, görsə, gəlsə və s.*

Tünük zərfəm, mənə saqi, elindən *gəlsə*, hüşyar et!
Əgər ehmal *edərsən* bəs xəbərdar ol, xəbərdar et!
Qövsi Təbrizi

Yox demənmə, gər *gesən* var bəlakəşlərim,
Sən kimi, Qövsi, vəli aşiqi-biçarə yox.

Qövsi Təbrizi

Gər *eyləsə* ömr ol ləli gövhər.

“Vərqa və Gülşə”

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə şərt anlayışı əsasında təşəkkül etmiş *-sa*, *-sə* şəkilçisi, bizcə, *isə* qoşmasındandır. Türkologiyada bu şəkilçi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, bir çoxları *-sa*, *-sə* şərt şəkilçisini ömr şəklinin III şəxs *-sın*, *-sin* şəkilçisi ilə müqayisə etmişlər (N.K.Dmitriyev, V.G.Yeqorov, Kotviç), bir sıra türkoloqlar isə inkar fəllərin sonunda (*bilməz* və s.), daha doğrusu, feli bağlama şəkilçisi hesab etmişlər (S.Kudaybergenov, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov və b.). H.Mirzəzadənin fikrincə, *-sa*, *-sə* qədim türk dili abidələrində işlənmiş *-sar*, *-sar* şəkilçisindəndir və o qədim türk yazılarının dilində onun *-isər* şəklində işlənmişdir (Kül Tiqin yok arsar, kon ölməri apmıriz – Əgər Gültəkin olmazsa idi, siz hamınız məhv olardınız.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, felin şərt şəklini ifadə etmiş *-sa*, *-sə* şəkilçisi özündən sonra hər üç qrammatik şəxs şəkilçilərini qəbul edə bilər, daha doğrusu, onlar şəxs və kəmiyyətə görə təsriflənə bilməmişdir.

4. *Felin bacarıq şəkli*. Adından da göründüyü kimi, bu şəkil iş və ya hərəkətin icra olunmasının bilik və bacarıqdan asılı olduğunu bildirir. Bu anlayışın meydana çıxma imkanı tarixən əsas fəle qədim feli bağlama şəkilçisi *-y* (*-ə*) artırılır və bilmək felinin birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

Cəzbeyi-aşıqə əğyar *ola bilməz* mane,
Xarü xəş atəşi-suzanə nə hayil görünür?

Qövsi Təbrizi

Gözüm nöqsani-naz olmaz sual et hali-zarım kim,
Mənim dərdim *bilən yoxdur*, sənə gər bildirən çoxdur.
Qövsi Təbrizi

Sala bilməzsən təzəlzül ələmə ey sərv sən,
Gər bu işlər gəlsə ol sərv-xuramandan gəlir.
Qövsi Təbrizi

İzhari-dərd *eyləyə bilməs* əsiri-zar.

Əmani

Fəhim şərhini təmir *etməyə bilmən* midad etgəy...
Əmani

Bərabər *dura bilməz* ona heç fərd.
Fə dai

Şücaətdə, rəşadətdə yeganə,
onun mislin *görə bilməz* zamanə.
Fə dai

Feli sifət

-ar, *-ər*. İlk baxışda bu şəkilçilər müzare və yaxud qeyri-qəti gələcək zaman mənasını bildirən şəkilçidir. Lakin onların cüm-lədəki vəziyyəti əşyanı sifətləndirir, onu başqalarından seçdirir ki, bu da dildə yeni bir kateqoriya kimi özünü göstərir:

Dili-pürxunumi hərdəm basaram bağrıma kim.
Qövsi Təbrizi

Könül *titrər*, gözüm görməz, əlim tutmaz, ayaq getməz.
Qövsi Təbrizi

Saralmış xəzan olmuşam; ləyəsiz filan olmuşam...
Qızarmış qan çanağı ya ki, kirdabi-mələkətdir.
Əmani

Səpər əbr suyu gülü tər in güləb sana.
Əmani

Aşiqi-sadiq bilür sənki-mələmət qədrini,
Məhzun sultanə layiqdir bu *yarar* daşlar.
Saib Təbrizi

¹ Структура и история тюркских языков. М., 1971, стр. 284, 288.

-an, -ən, -yən. Bu şəkilçilər əsasən məlum və məchul fellərin sonuna əlavə olunaraq feli sifətlər yaratmışdır. Təbiidir ki, XVII əsr Azərbaycan türk sənətkarlarının əsərlərində də bunlar öz əksini tapmışdır.

Bu *göran* dairəni halə xəyal etmə ki, çərx.

Saib Təbrizi

Batan gün vaxtı, keçmişdi şəbi-tar.

Fə dai

Yaradıcılığında qıpçaq qrupu türk dillərinin təsiri olan Məsihi, Əmani və b. əsərlərində *-al, -əl* feli sifət şəkilçilərinin *-qan* variantı da öz əksini tapmışdır.

Gər yetməsən məqasıda xüsrəndəm, ey rəfiq,
Kim, canda *balğan* arizumu yar *olan* bilir.

Əmani

Kimə qaçayım hücumı-qəmdin,
Ya xatirə *yetişən* oləmdin.

"Vərqa və Gülşə"

Bəni el ağzında əfsanə *qılan* dərddimidür?

Avçı

Adəmnin cövhərini *tanımayan* mərddimidür?

Avçı

Alan nəşvü nūma quldur-qaçaqdan.

Fə dai

Haray kim, nə dilim var, nə bir dil *anlayanım*.

Qövs i Təbrizi

Çıxaran Adəmi firdovsdən təzviri-şeytandır.

Saib Təbrizi

-diki, -dıqı. Özündən işləkliyi ilə seçilən həmin feli sifət şəkilçisi XVII əsr yazılı ədəbi-bədii mənbələrdə də tez-tez nəzərə çarır.

Nəçün çəksin xumar ol kim, həmişə içdiyi
Zayə qəmu çəkdiği cəfası qandır.

Saib Təbrizi

Bəxt aldı çü, verdüğü xəracı.

"Vərqa və Gülşə"

Bana ağ *olduğın* bilmən, bənim xod ictimarımdur.

Avçı

Ki, səbr *etdiyi* üçün onu Allah
Çıxarib cah içindən, eylədi şah.

Fə dai

Könül *istədüki* tapdı.

Əmani

-acaq, -əcək. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türk dilində həmin şəkilçi tarixən eyni zamanda həm felin gələcək zamanını, həm də feli sifətlərin yaranmasında özünü göstərmişdir. Əlbəttə, bu proses XVII əsr yazılı mənbələrində də özünü göstərmişdir.

Yanar səni *göricək* türfə nalə ilə bu ud.

Avçı

Sən öylən munda mən şəhrə gedəyim,
Gətirib *yeyəcək* fikrin.

Fə dai

-miş, -miş.

Ayılmış könlümün aşiftə əfqanın çərəs neylər.

Avçı

Saralmış xəzan olmuşam.

Əmani

Aya-dedi-bu nəçün xəbərdür?

Ölmüş oddan bu nə şərəfdür?

Əmani

Feli bağlama

Təşəkkül mənşəyi baxımından fellərin daxilində yaranmış feli bağlamalar tarixən zəngin olmuşdur. Dildə fellə əlaqədar baş vermiş iş və ya hərəkəti bir-birinə yaxınlaşdırmağa gömək etmişdir.

Yüzi açuq, qolu cirməklü gül müsət *olub*...

Çəmən bahar ilə ziynət *bulub* bu yüzdən kim.

Avçı

Başlar *kəsilüb* çözüldü ləşker,
Ləşker *bozulub* yıxıldı peykar.

“Vərqa və Gülşə”

Məlum olduğu kimi, feli bağlamalar tarixən əsas fel kimi işlə-nərək şüahi keçmiş zaman mənasında işlənmişdir. Və bu qramma-tik xüsusiyyət *-ib* mənşəli feli bağlamaların əsas felle yanaşı işlən-diyi zaman daha tez nəzərə çarpır.

XVII əsr yazılı mənbələrində *-ib* mənşəli feli bağlamaların aşağıdakı şəkilləri daha qabarıq bir şəkildə özünü göstərmişdir:

1) *ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* (saitlə bitənlərdə *-yib*, *-yib*, *-yub*, *-yüb*).

Yaş *boşadub*, Mövclər tək keçdilər imdadlar.

Avçı

Bir-biriylə əl *çalub* kibri-müsəlman rəqs edir.

Avçı

*İçülüb*dür bəs ki, rahnəmə mey tək könlümün qanın.

Avçı

Yerdən xəti-reyhan vərəqin pak *salub*dur.

Saib Təbrizi

Müngani *alub* qanlı yaşandan rəgi-yaqut.

Saib Təbrizi

Ta *qoyub* başınğa səri-qurban qılایcan sana.

Məsihi

Necə kim, möhnət *birib*dür saqiyan dövrən sana

Düşüb bülbul kimi ayrı gülündən,

Eşidib bu sözü çün getdi huşi.

Fədai

İnziva küncünə vari tarı pudim yandırır

Kim *görüb*dür Qövsii-məhzunu xəndan bir nəfəs.

Qövsii Təbrizi

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr yazılı abidələrin dilindən gətir-diyimiz feli bağlamaların əksəri felin şüahi keçmiş zaman məna-sında (*içilib*dir, *qoyub*, *birib*, *düşüb*, *alıb* və s.), *əl çalub*, *yan boşadub*, *göz yumub* və s. feli bağlama tərkibləri isə cümlənin müvafiq üzvünün aydınlaşdırılmasına xidmət etmişdir. Bu maraqlı fel forması, XVII əsr bədii-ədəbi yazılı mənbələrdə olduğu kimi, elmi üslubun

müxtəlif sahələrində, daha doğrusu, tibbə aid yazılı mənbələrdə də maraqlı qrammatik xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir. Belə ki, Məhəməd Yusif Şirvaninin “Tibbnamə”sində bunun bariz nümunələrini görmək mümkündür.

Əgər turp suyun dəxi keçdi odu ilə *qarışdırıb* soyuqdan tutulan qulağa damuzsalar, xeyirdir.

Əgər ağ süsən suyunu dəxi *çıxarıb*, bezdən *süzüb*, sonra yenə onun bərabəri gül suyu ilə *qarışdırıb* içilsə olduqca xeyirlidir və s.

Müasir dilimizin dialekt və şivələrində “ib” feli bağlama forması *-ib>if>up* və s. kimi səs əvəzlənməsinə uğrayır (*alıf*, *gəliuf* və s.).

2) *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* feli bağlamasının *-an/-ən* feli sifət şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmış ikinci bir forması da *-iban*, *-ibən*, *-uban*, *-übən*-dür:

Gəlibən eysüm irür pəjmürdeyi-nəxli murad,

Etkəli dövrən məni növrəs nihalından cüzə.

Məsihi

Mənə deyən ki, nədir bunca yanmağa bais?

Nədir ona *içibən* badə qanmata bais.

Qövsii Təbrizi

Tutuban boğdular o binəvani,

Görübən onları fikr etdi ki, qorxar.

Fədai

Zahir *oluban* oldu könlül arami.

Əmani

3) *-anda*, *-əndə*, *-yanda*, *-yəndə*. Tərkibcə iki qrammatik şəkilçinin *-an* feli sifət və *-da*, *-də* hal şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmış həmin feli bağlama formaları XVII əsr Azərbaycan türk dilinin yazılı ədəbi-bədii mənbələrində də təbii olaraq öz əksini tapmışdır. Belələri əsasən zaman anlayışı ifadə edir:

Xəzan *olanda* nələr eyləsin cəfasi hənuz.

Saib Təbrizi

Yazanda əhli-əşqin halınıərbəbi-dil, Qövsii,

Məni-künnamın adın yazsalar, avarə yazsınlar.

Qövsii Təbrizi

4) *-dıqda, -dükda*. Sestəqlidi fellərin *-da, -də* şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmış bu formaları dilde hallanma səciyyəsi də özünü göstərmişdir.

Fələklər qan içər *gördükdə* təcrid əhlini, Saib!
Ki yuxusuzlar həramilər gözügə tiqi-üryandır.

Saib Təbrizi

Xalq danışığı dilinin yazılı dilə nəzərəcərpəcə dəyərdə nüfuz edən XVII əsr Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində, xüsusilə də dövrün aparıcı şəxsiyyətləri olan və eyni zamanda Füzuli ənənələrinin davamçıları Məlik bəy Avçı, Saib Təbrizi, Əlican Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Fədai, Məsihi və b. əsərlərində qeyd etdiyimiz feli bağlamalardan geniş istifadə olunmuşdur.

5) *-madan, -madən*. Müasir Azərbaycan türk dilində də eyni mənə və eyni məzmuna malik olan həmin feli bağlama şəkilçisi XVII əsr mənbələrində az-az özünü göstərmişdir.

Təvəkkül ixtiyar etgil kim, andin nik məqam olmaz,
Müeyyər *bolmadın* ol şivə nəfi-şum ram olmaz.

Əmani

6) *-gəc, -ğac*. Bu şəkilçilər daha qədim yaranma tarixinə baxmayaraq, XVII əsr mənbələrində də özünü göstərir. Əsasən, qıpçaq qrupuna (xüsusən *-ğac* forması) məxsus olsa da, Əmani, Məsihi yaradıcılığında sıx-sıx müşahidə olunması bir yandan ədəbi əlaqələrlə bağlıdırsa, bir yandan da onların müəyyən müddət Orta Asiyada yaşadıkları ilə bağlıdır.

Rəvan *olğac* təvafi-Kəbəyi-kuyinə məhmiller.

Avçı

Zülfini *görgəc* könül bida qılır yüz piçi tab,
Ol kəbütər tək ki, etkay dam içində iztirab.

Məsihi

Nə yalnız məndə ol sərv-i-rəvan *ötgəc* rəvan qalmaz.

Qövsü Təbrizi

Əldən gəderəm sərv-i-xuramanını *görgəc*.

Qövsü Təbrizi

Durna teli sancıb başa *gəlgəc* canan.

Əmani

Eldən çıxaram zülf-i-pərişanını *görgəc*.

Saib Təbrizi

7) *-caq, -cək*. Adından da göründüyü kimi, həmin feli bağlama şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamalar cümlədə zaman zərfliliyi olur. Mənə əsas fel ilə icra olunmuş iş və hərəkətin eyni zamanda ifadə olduğunu bildirmişdir.

Lətif mey çəkicək əl bən acı can çəkərəm.

Avçı

Tupçaq minib, əldə baz ilən yetdi nətəy.

Əmani

8) *-alı, -əli*. Bu feli bağlama şəkilçisi felin ifadə etdiyi iş və hərəkətin başladığı zamanı ifadə etmişdir. Daha çox şifahi nitqə məxsus olmasına baxmayaraq, o XVII əsr sənətkarlarının ədəbi-bədii irsinə də az-çox nüfuz etmişdir. Şübhəsiz ki, bu da dövrün siyasi durumundakı milliləşmənin üstünlüyü ilə bağlıdır.

Etkəli dövrən mənə növrəs nəhalindən cüda.

Bu xəmidə qamətüm mişkin hilalindən cüda.

Məsihi

Qamış işdin bolubmin fəruğli-bal,
Xəyalın *balğalı* könlümçə yoldaş.

Əmani

Mey tərkin *etkəli* düşübəm qüssə çənginə.

Məsihi

9) *-anda, -əndə*. Zaman zərfinin *-da, -də* yerlik hal şəkilçisinin birləşmələrindən yaranmış bu feli bağlama şəkilçisi özünün ilkin leksik xüsusiyyətini saxlaya bilmədiyindən qrammatik formaya çevrilmişdir. Lakin semantik xüsusiyyətini isə yaratdığı feli bağlamalarda "bərpa" etmişdir. Daha doğrusu, *-anda/-əndə* mənşəli feli bağlamalar zəif də olsa, onlar əsas felin ifadə etdiyi işin zamanını göstərir.

Yazanda əhli-eşqin halını ərəbi-dil.

Qövsü Təbrizi

Bahar *yedikdə* qanlar ki, tökdü gözlərdən,
Xəzan olanda nələr eylesin cəfası hənuz.

Saib Təbrizi

-ikən. Qeyd etmək lazımdır ki, bu feli bağlama şəkliçisi də maraqlı bir inkişaf prosesinin məhsuludur. Türk dillərinin əvvəlki tarixi dövrlərində bir səsdən ibarət fel olmuşdur. XIV əsrin görkəmli alim, türk dillərinin bilicisi Əbu Həyyan özünün Qahirənin Salihyyə mədrəsində 1313-cü ildə yazıb bitirdiyi "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" ("Türk dillərini dərketmə kitabı") əsərində qeydə almışdır: *-i-göndər. İdmaq* felinin əmr forması. Bizə elə gəlir ki, bu, Azərbaycan dilində işlənməkdə olan *etlid* felinin fonetik tərkibində daşlaşmış ebi-dir. Əlavə etmək lazımdır ki, Azərbaycan türk dilinin XVII əsrin Füzuli ənənələrinin davamçısı, heç bir yerdə adı çəkilməmiş Məlik Bəy Avçı adlı sənətkarın əsərlərində müşahidə etdiyimiz "ikən" sözü isimdən qabaq işlənməmişdir.

Yüzüm dönməz qaşın məhrabından gər qiblədən dönsə,
İkən din kəbəsin büt soyuna ol tək meylidir.

Avçı

Düşməmişkən yola seylab baharı yığılın.

Saib Təbrizi

H.Mirzəzadə də *ikən* şəkliçisinin fellərdən başqa isimlərdən də sonra işləndiyini qeyd etmişdir [25, 173].

Əlavə etmək lazımdır ki, onun müstəqil söz kimi XVII əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunması da maraqlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *-ikən, -kən* hər iki halda vaxt, zaman bildirmişdir. Mirzəzadənin fikrincə, bu şəkliçi o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin bu şəkliçi-söz XIX əsrin sonu XX əsrin başlanğıcında belə müşahidə olunur.

Zərf

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də dövrün görkəmli nümayəndələrindən biri olub, lakin indiyə qədər haqqında heç bir məlumat olmayan Məlik bəy Avçının, Saib Təbrizinin mövcud olan və Leningrad əlyazması nüsxəsindən köçürülmüş şeirləri, Qövsü Təbrizinin şeirlər divanında və b. mənbələrdə zərflər çox geniş yayılmışdır. Onlardan Avçı əsərlərində müşahidə olunmuş *tişrə-*

tişrə-dışrə, sonuc ~ilərü-girü, içri-~içrə, yavaş, səhər, dünü gün (gəcə-gündüz), imdi, şimdi (şu+imdişimdi), axşam, gecə, sübh, tez, becid, az, çox, axır (sonuc). Bir ucdan əkri şəmşir, bir ucdan əgri qaş oynar, Məlik, eşq atəşi oynarsa canımla, yavaş oynar.

Tişrə çıxub ol iki yeganə.

"Vərqa və Gülşə"

Qəzali-çəşmi çox vəhşi baxardı Adəmə saru.

Düzəltmə zərflər. *-la, -lə, -ça, -çə* şəkliçiləri ilə:

Bana canan ki, varsan, nola gər bir *qatla* can olasan.

Canımdan qan içən göz yaşı *imdi* sugya düzmüşdür.

Məlik kəminə qulun *ölməyincə* dirilməz.

Neyləyim ki, sən bivəfa, əzbəs ki, gəzirsən *gizlucə*.

Gün *sarı* şəbnəm gəldikcə çəməndən çəkilin.

Mürəkkəb zərflər. Təkrar sözlərlə:

Qədəh-qədəh meyi saqi, *çəməni çəməni* gülə saç.

Tutulma, şahı seversən, açıl *bahar-bahar*.

Verdi *əl-ələ* ol iki həmrəz.

"Vərqa və Gülşə"

Bir-bir qılardı dördi-din izhar.

"Vərqa və Gülşə"

Abbas ağlar *zari-zari*,

Getməz könlümün qubarı.

İlqarından dənən yarı;

Tanrı tezbazar eylesin.

Əsas etibarilə fellərə aid olan zərf sözlər də dilimizdə qanunauyğun bir tarixi hadisə kimi təşəkkül edib formalaşmışdır. Tərkibində *yeni, yek, becid, tişə-diş-taş-tış, tışqaru-dişqaru, dışra-tışra, ilqaru-ilqaru (irəli), qancaru-kan çaru (hancaru), dialektdə həcəri, gec, tez, bərlü-bəri, əzəl-əzəli, sonuc (axır), gizli-kizli (kizli), uc (bir ucdan), içəri-ıçra, dün (gecə), gün, dünü-gün (gecə-gündüz), qatla (dəfələrlə), gizlücə-gizlicə; qaça-qaça, qədəh-qədəh, çəmən-çəmən* və s. bir daha təsdiq edir ki, onlar da qədim sözlərdir. Onların XVII əsr sənətkarlarının əsərlərində sıx-sıx işlədilməsi milli özünəqayıdış prosesində Azərbaycan ədəbi dilinin klassizmin silsiləli ərəb-fars izafət tərkiblərindən uzaqlaşma, klassik bədii üslubda milli leksikanın kütləsinə nail olmaq meyillərindən irəli gəlmişdir.

Köməkçi nitq hissələri

Azərbaycan ədəbi dilində köməkçi nitq hissələri də XVII əsr mənbələrində geniş bir şəkildə işlənmişdir. Özümdən öncəki əsas nitq hissələrindən təşəkkül etmiş bu nitq hissələri maraqlı inkişaf proseslərində təkmilləşmiş və sabitləşmiş rəngarəng sözlərdir. Lakin onları burada genişliyiylə şərh etmək mümkün deyil. Mənbədə müşahidə etdiyimiz köməkçi sözləri aşağıdakı kimi qeyd etməyi lazım bildik.

Qoşma

Mənbədə onlardan *qarşu, saru, ilən, ilə, lə, çün-üçün, ıçrə, doğru, üzrə, birlə-bilə-ilə, özgə, qeyri, kibi-kimi* və s.

Məgər ol afitab *ilən* şəfeqi-gün mey içər, Saib
Ki, sərxoş mey çəkər yer üzrə *hər gün* sübhidəm sarın.
Saib Təbrizi

Canğa ot düşdü biyaban təşnesi *dik* su görüb.
Əmani

Yaqutinə *qarşu* dürr-i-şəhvar.
Əmani

Çün cənkdin ol Hümami dindar,
Şam oldu qayıtdı yurda naçar.

"Vərqa və Gülşə"

Bağlayıcılar

Adından da göründüyü kimi, sintaksis zəminində təşəkkül edib formalaşmış bağlayıcı sözlər də çox zəngin və maraqlı bir inkişaf prosesinin məhsuludur. XVII əsr yazılı mənbələrində müşahidə olunan bağlayıcılara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *və, kim-ki, həm, ya, da/də, gah, əgər (gər), amma, ancaq, lakin, zira, hətta, yəni* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik şeir üslubunda onların hər biri eyni mənə və eyni məzmununda işləmə bilməmişdir. Belələrindən biri *və* bağlayıcısıdır. *Və* bağlayıcısı nəsr əsərləri üçün səciyyəvidir. Bu, müasir şeir-poeziya dilində də yatımlı deyildir. Klassik şeirdə *və* bağlayıcısını bir növ izafət tərkibləri əvəz etmişdir desək, yanılmarıq.

Məhişəbkərd *əgər* görsün onun xurşid rüxsarın.
Saib Təbrizi

Rənavü lətifü şükü tənəz.
"Vərqa və Gülşə"

İlahi, ay-ü gün olduqca rövşən ol düzün.
"Vərqa və Gülşə"

Xah əqrəbi-Kaşan, *xah* fitneyi-kakül.
"Vərqa və Gülşə"

Busə *gər* verməse əlbəttə düşnam verür.
"Vərqa və Gülşə"

Çəkmə qəm *kim*, sana *həm* dövr kam verür.
"Vərqa və Gülşə"

Qızarmış qan çanağı *ya ki*, kirdabi-mələmətdir.
"Vərqa və Gülşə"

Mürəkkəb bağlayıcılar

Kim isə, və ya, və yaxud, və yaxud da, həm də ki, həm də, gah da, onun üçün də, bu kim, bu kim ki, və gər (əgər ~vər), ol kim, ol kim ki, nə kim, nə kim ki, nola kim, elə kim ki, belə kim, elədir kim və s.

Və gər nə qəm olmuş könlüm *ıçrə* tələş oynar.
Məlik, eyb olmasa, eybim *bu kim*, baxtım hünersizdir.
Hər kim ki, yaxşı içsə, şərabi, yaman içər.

Saib Təbrizi

Neçün çəksin xumar ol kim, həmişə içdiyi qandır.

Saib Təbrizi

Niki, sifati-qeyri-məşkur.

“Vərqa və Gülşə”

Kim ki, məsti-peyxumari-badəyi-vəhdət olur.

Əmani

Və lakin razusi vermədi bar.

Fədai

Yar oldur ki, bu dünya yar üçün.

Tufarqanlı

XVII əsr Azərbaycan klassik şeir sənətkarlarından gətirdiyimiz nümunələrdən məlum olur ki, mürəkkəb bağlayıcılar bədii üslubun şeir janrında daha çox qol-qanad açmışdır. Və bu hadisə mürəkkəb cümlələrin və onların tərkibində tabelilik və tabesizlik əlaqələrinə müvafiq baş və budaq cümlələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bunları Tufarqanlı Abbas və bu kimi şifahi xalq yaradıcılığı səpkinde yazıb-yaradan sənətkarlarda görmək olmur.

Ədat

Azərbaycan dilində ədatlar da nitq hissələrinin özündə leksik-semantik inkişaf prosesində təşəkkül etmiş sözlər qrupudur. Onların bir qismi *kim* (*ki*) sual əvəzliyinin törəməsidir. Başqa sözlə desək, *kim* sual əvəzliyi tarixən çoxmənalı olduğundan o eyni zamanda ədat kimi də işlənmişdir.

Bən ki, bu sevdəyə düşdüm, sanıram dünyası yox.

Puçdı hər söz *ki*, deyirlər mərifətdən əhli-qal.

Saib Təbrizi

Saqi, ələ algil afitabi, yəni ki, zaləyi-şərabı.

“Vərqa və Gülşə”

Bən ki, əldən getdim, ol sərvə-səbükövlan gəlür.

Qövsü Təbrizi

“Ha” ədatı *ki* ədatının sinonimi kimi daha çox xalq danışq dilindən də eşidilir. Mənbələrdə o qədər də geniş yayılmayıb.

Dönə-dönə məni ha, ey səpənd, yandırdığı.

Qövsü Təbrizi

Sən deyən günahkar ha mən deyiləm.

Avçı

Haşa, sevdiciyim haşa; Deyilənlər gəldi, başa.

Avçı

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədat sözlər çox genişdir. Onlar bu baxımdan tədqiqatə ehtiyacı olan bir mövzudur. Burada onların tədqiqatə cəlb olunması mümkün deyildir. Əvvəlki dövrlərdə də onlar nəzərəcarpacaq qədər olmuşdur: *kim, ki, ha, axır, axı, dəxi, həm, oş-uş, oşbu-işbu, üstə-uşda-iştə-üstə, ancaq, amma-əmma, leyk, məhz, bəs, məgər, əcəba, gəl, qoy, gör, di-de, kaş ki, təki, bəli, heç-hiç, haşa-haşa ki, əsla, hərgiz, məbada, bari* və s. bunun kimi ədat sözlərini leksik-semantik, mənşə və quruluşca müəyyən qruplara bölüb tədqiq olunarsa, Azərbaycan ədəbi dilimizin təşəkkülü və onun formalaşma tarixinə işıq sala bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
2. Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. B., 1978.
3. В.И.Асланов. Из этюдов по исторической фонетике Азербайджанского языка (о фонетике Н). Изв. АН Азерб. ССР, Сер. литература, яз. ис искусства. B., 1966, № 2.
4. Afina Əlizadə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin üslubu. B., 1996.
5. Bayatılar (XVII-XX əsrlər). Tərtib edən: A.Məmmədova. "Elm" nəşr. B., 1977.
6. Qəzənfər Kazımov. Qurbanı və poetikası. B., 1996.
7. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I, B., 1979.
8. Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. Л., 1948.
9. Əliyar Səfərli. Dastani-Əhməd Hərəmi. B., 1978; XVII-XVIII Azərbaycan epik şəri. B., 1982.
10. Əmani. Əsərləri. B., 1989.
11. Əbu Həyyan. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Ərəbcədən tərcümə edən akademik Ziya Bünyadov. B., 1992.
12. Maxmud Kaşğarlı. Divanu-luğat it-turk. II c., Taşkent, 1961.
13. Muradxan Cahangirov. Milli təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. I h., B., 1989.
14. Muradxan Cahangirov. Milli təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. II h., B., 1989.
15. Minayə Cavadova. XVII-XVI əsrlərdə Səfəvilər dövlətində və Xətayi dilində işlədilmiş bir sıra terminlər haqqında. Azərbaycan EA "Xəbərləri" (Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.). B., 1994, №1-4.
16. Məhəmməd Yusif Şirvani. "Tibbnamə". B., 1990.
17. S.H.Mehdiyeva. Yazılı dastanların dili ("Şəhriyar" dastanının materialları əsasında). B., 1991.
18. Seyidağa Onullahi. XIII əsrə aid yazılı abidə (Şeyx Səfiəddinin "Qara məcmuə" əsəri). – MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik məsələləri. B., 2000.
19. F.A.Parənci. Məlik bəy Avçı və onun "Divan"ı haqqında. – Azərbaycan EA "Xəbərləri" (Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.). B., "Elm", 1994, №1-4.
20. N.M.Xudiyev. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. B., 1994.
21. Xasay Cabbarov. Azərbaycan folklorunun üslubi-poetik xüsusiyyətləri. Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1991, III.
22. Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı və problemləri. B., 1998.
23. T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., 1976.
24. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. B., 1983.
25. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B., 1990.
26. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 1989.
27. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B., 1962.
28. M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B., 1955.

V FƏSİL

XVII ƏSR AZƏRBACAN ƏDƏBİ DİLİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Söz birləşmələri

Azərbaycan dilinin sintaksisi də çox maraqlı bir inkişaf prosesi keçmişdir. Buna baxmayaraq, bu vaxta qədər Azərbaycan dilinin sintaksisi dilimizin qədim və orta əsr yazılı mənbələri əsasında tədqiqat obyektı olmamışdır. Ona görə də "Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası" kimi "Tarixi sintaksisi" də H.Mirzəzadənin adı ilə qalmaqdadır. Bu dərin elmi-ensiklopedik əsərlər Azərbaycan dilinin tarixçilərinin əlində dilimizin tarixi qrammatikası məsələlərinin araşdırılmasında ilkin göstərici kimi qiymətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, H.Mirzəzadənin dilimizin tarixi sintaksisi, xüsusilə söz birləşmələri haqqında fikirləri bu gün də öz elmi dəyərini itirməmişdir. Söz birləşmələrini dilimizin qədim və orta əsr yazılı materialları əsasında tədqiq etmiş müəllif yazır: Hər üç növ təyini söz birləşmələrinin quruluşu, tipləri, mənə xüsusiyyətləri, vəzifəsi tədqiq olunmuş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir... Mövcud xüsusiyyətlərin tarixi aspektdə tədqiqi göstərir ki, belə birləşmələrin əmələ gəlmə üsul və qaydaları ilə müasir dildəki birləşmələr arasında o qədər də ciddi fərq yoxdur... [13].

Qeyd etməliyəm ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də müşahidə olunmuş təyini söz birləşmələri, onların quruluşu, əmələ gəlmə yolları da həqiqətən müasir növlərdən fərqlənmir. Faktlar bir daha göstərir ki, sintaksis, daha doğrusu, dilimizin sintaktik tərkibi tarixən çox qədimdən təşəkkül edərək formalaşmış bir kateqoriyadır. Beləliklə, söz birləşmələrinin üç növü: 1) birinci növ təyini söz birləşməsi; 2) ikinci növ təyini söz birləşməsi; 3) üçüncü növ təyini söz birləşməsi. Bunlar müasir dilçilikdə ismi söz birləşmələri adlanır.

Son zamanlarda dilimizin sintaksisinə hərs edilmiş daha sanballı bir əsər də müasir Azərbaycan dili materialları əsasında yazılmış Q.Kazımovun "Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi" əsəridir. Bu

əsərdə "söz birləşmələri" nə bir növ yeni baxışla yanaşılır. Belə ki, müəllif qeyd edir ki, söz birləşmələri dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə deyildir. Dildə söz birləşmələrinin özləri deyil, quruluş modelləri vardır... Həmin modellər əsasında söz birləşmələri yaradılaraq cümloyə daxil edilir... [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu modelləri geniş şərh etdikdən sonra müəllif aşağıdakı birləşmələri təqdim etmişdir:

1. İsmi birləşmələr;
2. Fəli birləşmələr;

Göründüyü kimi, bütün bunlar dilimizin qrammatik quruluşunun daha dərinəndə öyrənilməsinə xidmət edir. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri təyini söz birləşmələri adı altında öyrənilərək ismi birləşmələr kənarında qalmış, həm həcminə, həm də anlayışı dəqiq ifadə edə bilmə imkanlarına görə o qədər də uğurlu deyildir... Müəllif burada Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, N.K.Dmitriyev, Ə.Abdullayev, M.Şirəliyev və başqa dilçilərin söz birləşmələrinə aid fikir və mülahizələrinə öz münasibətini həmin problemi müasir dil materiallarının yeni baxışla tədqiqindən sonra əldə etdiyi nəticələri əsasında bildirmişdir; müəllifin özünün dediyi kimi, söz birləşmələrini ilk dəfə olaraq sintaktik əlaqələr üzrə təsnif etməyi lazım bilmişdir [4].

Qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşmələri tarixi aspektdə öyrənilməmişdir. Buna baxmayaraq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilindən topladığımız materialları Q.Kazımovun əsəri əsasında araşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Əlbəttə, mənbələrin bizə verdiyi faktlar üzrə.

Birinci növ ismi söz birləşmələri

a) Hər iki tərəfi isimlərin yanaşma əlaqəsi ilə yaranmış söz birləşmələri: *qızıl fincan, altın külah, qəssab göz, Billurin cam və s.*

Həm başda *qızıl fincan*, həm əldə *billurin cam*.
Gah camını ayinə, gah bərkünü cam eylər.

Avçı

Tatlı kim, bar anı xara könül, *qəssab göz*.

Məsihi

Gəh pence düzərlər aftabə,
Bağlar başbəzi *zər asabə*.

"Vərqa və Gülşah"

Yanaşma əlaqəsi ilə ifadə olunmuş *qızıl fincan*, *qəssab göz* ismi birləşmələri yalnız ad bildirmişdir. Yəni birləşməni təşkil edən sözlərin hər ikisi isim olub yanaşma əlaqəsi ilə birləşmə yaratmışdır.

b) Birləşmənin birinci tərəfi sifətlərlə ifadə olunmuşdur:

Məlik, *xarabə könül mülkünü* nə boş tutdun.
Mübarək ola bu məmureyi-xərabə sana.

Avçı

Özbaşına su içmiş *vəhşi gözən ahu tək*,
Cadü gözü hər saat bir yerdə meqam eylər.

Avçı

Vəh ki, sevmişlərinə *şeyda könül*, *bixab göz*
Tatlı kim, bar anə *xara könül*, *qəssab göz*.

Məsihi

Qara əgricələr kim, ərgüvani üzrə baş urmuş.

Avçı

Bardur Əmani, *bütün iqrarımız*
Noldu əgər könlü sinuxlardanuz.

Əmani

Əgərçi bir *xəmidə oxdur* ol, bir natavandır bu.

Qövsü Təbrizi

c) İkinci tərəfi qoşmalarla ifadə olunmuş təyini söz birləşmələri:

Sancılıbdur *qəncə yanlıq könlümə*.
Xarlar ol səvi-gülruxsarsız.

Əmani

Eyləgəc zahir təbəssüm tişlərin əqlüm çəsar.
Cövhəri yanlıq ki, dil bitab olur lölə görüb.

Əmani

Əmir oldu *gülüstan səmtə* azim,
Yanında vardı əyanü müləzim.

Fə dai

Bu sözdən Gülcəmal olmuş sərəfraz
Qanadlı quş kimi etsinmi pərvaz.

Fə dai

Hicr vadisində qəmxarlarıdım, ey gül!,
Yürəgüm *qəncə sifət boldu*, tola qan sənsiz.

Fə dai

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, ismi birləşmə təşkil etmiş *xarabə könül* (mülkü), *vəhşi gözən ahu*, *cadü gözü*, *şeyda könül* (yuxusuz), *bitab göz*, *qara əgricələr*, *bütün iqrarımız*, *xəmidə ox* və s. kimi birləşmələrinin birinci tərəfləri sifətlərlə ifadə olunduğundan yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış bu birləşmələri təyini söz birləşmələri hesab etmək mümkündür. Q.Kazımov isə bu tipli faktlarla yanaşı, *uzaqdan məktublar*, *vətəndaşlıq borcu*, *çiçəyin ətri*, *axan su*, *çağlayan bulaq*, *almanın qırmızısı*, *meyvənin yetişmiş*, *uşaqların bir neçəsi*, *cərgələrdən ikincisi* və s. kimi birləşmələri substantiv birləşmələr hesab edir [4].

ç) Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimlərdən yaranmış birləşmələr:

Gəh bəzi üçün o dilrübalar.

Bin saz edüb ol girehgüşalar.

"Vərqa və Gülşə"

Səkkiz sipərin dəlüb biləşək.

Ahim oxu eyləsin müşəbbək.

"Vərqa və Gülşə"

Natəvan olsam, nitan kim, getdi əldən ixtiyar;

Bir pərivəş, nəzəninheykəl, Qəvibazu görüb.

Əmani

Bin suz ilə ol qəm aşınası; Yazdı nə ki, var müddəəsi.

"Vərqa və Gülşə"

İki aləm arızısı könlüdə qəti imas.

Əmani

d) Əvəzlik+isim modelində ifadə olunmuş birləşmələr:

Ol şəxs təəccüb eylədi bənd

Zira dəmi-cəng ol tənümənd.

"Vərqa və Gülşə"

İstərdi o *zağ* ala hümayi, sıçratdı səməndi-badnayı.

"Vərqa və Gülşə"

Qamu qəvvəslər endi be derya;
Gətirdi hər biri bir düri-ziba.

Fə dai

Dedilər: – *İşbu misğın* və gədadır.

Fə dai

...*Hamı biçarələr* püştü pənahi.

Fə dai

ə) –*ıq⁴*, –*lı⁴* şəkilçili bir sıra düzəltmə sözlərlə ifadə olunmuş birləşmələr:

Könül qəmli, əli bağlı, giriftar.
Çəkib apardılar, çün canibi dar.

Fə dai

Qurutma tərli üzərin içində badeyi-nab...

Saib Təbrizi

Aşiq qanını vəsməli qaşın nəhan içər.

Saib Təbrizi

Gül üzlü yaz ilən mey çün ərğavan içər.

Saib Təbrizi

Şah iltifatı sınıq rəngini Məlik düzədir,
Açar bu badə xəzan çöhrəsin bahar bahar.

Avçı

Bura qədər dediklərimizi, daha doğrusu, bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyində I növ təyini söz birləşməsi adlanan söz birləşmələrini bəzi istisnalarla prof. Q.Kazimovun əsərində irəli sürdüyü “İsmi birləşmələri”nin, modelinə uyğun hesab etmək olar. Ona görə də dilimizin tarixini daha doğru və daha dəqiq öyrənmək baxımından bu yeni baxışları nəzərə alıb, işlərimizi o istiqamətdə qurmağa səy etməliyik. Bizə elə gəlir ki, təyini söz birləşmələrini də söz birləşmələri sırasına daxil etmək mümkündür. İsmi birləşmələrin tərkibində – I modelin tərkibində şəkilçisiz birləşmələrlə yanaşı, ikinci növ, yəni I tərəfi şəkilçisiz, II tərəfi isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi (–*ı⁴*) ilə formalaşmış birləşmələr fərqləndirilməlidir. Qrammatik əlaqələrə gəldikdə isə bütün birləşmə anlayışı baş verdiyi zaman qrammatik əlaqələr özünü göstərir. Başqa sözlə desək, qrammatik əlaqəsiz birləşmə mümkün deyil. Azərbaycan dilinin fərqləndirici əlamət-

lərindən biri də odur ki, bu əlaqə (yanaşma) şəkilçisiz məqamlarda da özünü göstərə bilir: *qırğuburun, əlayaq, qırxbuğum, ördəkburun, ağacdələ*.

İkinci növ ismi söz birləşmələri. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələrinin ikinci növü də demək olar ki, tamamilə formalaşmış bir şəkildə özünü göstərmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu elə mükəmməl bir quruluşla malikdir ki, burada heç bir artıq-əskik element, ünsür özünə yer tapa bilməmişdir. Bu baxımdan ikinci növ təyini söz birləşmələri xüsusilə fərqlənir. Belə ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir, ikinci tərəf isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *könül mülkü, durna teli, can mayəsi, bulaq başı, cəfa tigi, ömür peymanəsi, hicr vadisi, rəhmət naləsi, can parəsi, Gülşə evi, göz yaşı, eşq əhli* və s.

Könül mülkü ki, hicran zülmüdin viranə bolmuşdur.
Əlarağmi-ədn vəsli ilən abad etmədin hərgiz.

Əmani

Durna teli sancıb başa gəlgəc canan.
Əqlüm quşunu uçurdu, qaldım heyran.

Əmani

Til açdı ki, *ey gözüm çirağı*.
Can mayəsi, könlümün fərağı.

“Vərqa və Gülşə”

Bulaq başı düşərdi yadə hər gün.
Oğul fikri onu ceylədi qəmgin.

Fə dai

Cəfa tigi bilə gər qitə qitə cəyləsin cismim.
Can parəsi, gözümün qorasi.

“Vərqa və Gülşə”

Göründüyü kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili mənbələrindən gətirdiyimiz faktlardan da məlum olar ki, bu tipli söz birləşmələri yanaşma əlaqəsi ilə yaranmışdır; onlar cümlədə mürəkkəb mübtəda funksiyasında işləyə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar mürəkkəb sözlərə də uyğun gəlir. Müasir dilimizdə bir sıra idarə, təşkilat adları kimi özünü göstərə bilər və s.

Bu tipli söz birləşmələrinin daha bir geniş növü də müşahidə olunur ki, onlar xalis qrammatik üsulla formalaşmışdır.

Üçüncü növ ismi söz birləşmələri

a) Onların birinci tərəfi isimlərin yiyəlik hal, ikinci tərəfləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər ilə ifadə olunur. Bu birləşmələr ikinci növ birləşmələrdən fərqli olaraq müəyyənlik, konkretlik bildirir: *könlünün arizusu, gözüm çirağı, aqlım quşu, gözümün qərası, ruhunun mübtəlası*.

Könlünün arizusu şəhrindən aciz irür til kim...
Əmani

Til açdı ki, ey *gözüm çirağı*,
can mayəsi, könlümün fərağı.
"Vərqa və Gülşə"

Can parəsi, *gözümün qərası*.
"Vərqa və Gülşə"

Gün gün o *gülün gedər güləbi*.
"Vərqa və Gülşə"

Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Kazımov bu tipli birləşmələri qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr hesab edərək I tipə aid etmişdir. Bu tip ismi birləşmələrin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğu üçün ikinci tərəfi də III şəxs mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək uzlaşır [4]. Maraqlı da burasıdır ki, bu prosesdə yanaşma-uzlaşma əlaqələri tam sintaktik şərait yaratmışdır.

b) Baş sözün şəkilçisiz işlədilməsi.

Orta əsrlərin ədəbi dilində bu sintaktik xüsusiyyət şeir üslubunda geniş bir şəkildə işlədilmişdir. Daha doğrusu, sənətkarlıq baxımından vəzn-qafiye sırasında yığcamlığa xidmət etmişdir.

Vəzirələrdən əlavə bir də sərdar.
Qoşun sərkərdəsi, bir mərdi-hüşyar.

Fədai

Vəzirələr macərəsi çox müfəssəl.
Açaq söhbət biz ol düxtərdən əvvəl.

Fədai

Eşq atəşi ilə olam sağ.
Vram yurəginə yenidin dağ.

"Vərqa və Gülşə"

Seyli-müjəmin valehi-didar olan bilir.
Könlüm gəmini vaqifi-əsrar bilir.

Əmani

Açılmış *xəliq köşli* novbaharü eydidin, gül gül.
Mənim könlüm durur kim,
Meyli göcə təhbətə qandur.

Məsihi

Sanma *aşiq halidin* meşuq fariğ bal irür.
Məsihi

Gög fəzası və məqal pərü bal açmaqdadur.
Saib Təbrizi

Neçün bülbül yaşurmaz *el gözidin* qanlı münqarın.
Saib Təbrizi

Aşiq qanını vəsməli qaşın nəhan içər.
Saib Təbrizi

Sən ey *behit gülü*, kim verür cavab sana?.

Avçı

Bütün bunlar birləşmə şəklində sadə geniş cümlənin mürəkkəb üzvi, əsasən tamamlıq funksiyasında çıxış edir.

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, bu növ birləşmənin tərəfləri arasında müəyyən bir sərbəstlik var... Maraqlıdır ki, bunlar dialektlərimizdə də özünü göstərir [4].

Gəməzi gör köləmə bidad etər,
İşvəsi canımğa rahat göstərir.
Çarəsi bir neçə cami badə mala mal irür,
İşvəsi canımğa rahat göstərir.

Məsihi

Sadaladığımız bu sintaktik xüsusiyyətlər əsasən üslubla əlaqədar baş verir.

Fəli söz birləşmələri

Buraya ancaq birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə, ikinci tərəfi isə ancaq fəllə ifadə olunan söz birləşmələri daxil olunur. Müasir Azərbaycan dilində bu tipli birləşmələr çox geniş və çox da zəngin mənə xüsusiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, onlar az

araşdırılmışdır. Belə ki, XX əsrin 80-90-cı illərinə qədər buraxılmış dilimizin ikicildlik elmi qrammatikası (1959-cu il), eləcə də H.Mirzəzadənin "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" (1990-cı il) kitablarına daxil edilməmişdir. 1981-ci ildə buraxılmış ikicildlik "Müasir Azərbaycan dilinin elmi qrammatikası" kitabına ilk dəfə daxil edilmişdir. Bu işə onu göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində sözügedən problem demək olar ki, çox az işlənmişdir. Nəhayət, 2000-ci ildə Q.Kazımovun "Müasir Azərbaycan dili" (sintaksis) əsərində "Feli birləşmələr" adı ilə verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türk dilinin orta əsr yazılı abidə ərinde işlədilmiş feli söz birləşmələri də yaranma baxımından, eləcə də mənə və ifadəetmə xüsusiyyətlərinə görə müasirlərdən fərqlənir. Müasir dilimizdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də feli birləşmələrin birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri, feli bağlama, feli sifətlər və qoşmaların iştirakı ilə düzəlmişdir; lakin klassik dövrün bədii üslubunda, xüsusilə seirdə tərəflər arasında yerdəyişmə hadisələrinə də təsadüf olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birinci tərəf, müxtəlif nitq hissələri, müxtəlif qrammatik göstəricilərlə işləyə bilər. Tədqiq etdiyimiz XVII əsr yazılı abidələrində müşahidə etdiyimiz faktları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Birinci komponentli isimlərlə ifadə olunmuş feli söz birləşmələri: *qan axıtmaq, can vermək, dili dolaşmaq, nəqsi yanmış, niqab yaraşmaz, əfsanə qılmaq* və s.

Susizlərə *gör can axıdır* çəsmeyi-heyvan.
Mən *can verirəm* çəsmeyi-heyvanını görcək.

Saib Təbrizi

Candan *kəsilür xəncəri-müjganını* görcək.

Saib Təbrizi

Götür bu bürgəyi, tutsun cahanı *tazə günəş*,
Yaraşmaz ay üzündə *əbr* *tək niqab* sana.

Avcı

Eşq adabında *can vermək* duur şərti *ədəb*,
Diləşəm bu şərtlə, *ey* yaradan *hüsnü* *tələb*.

Avcı

Başından getdi *ağlı*, *oldu bihuş*.

Fə dai

Pəşiman olmaq olmaz *kişiyə* *sud*.

Fə dai

Bülbüllərə *xəzanda* *verin müjdə* kim, tutar,
Gül yarpağı yerin *cigəri- parə-paroniz*.

Qövsü Təbrizi

2. Birinci komponenti sifətlərlə ifadə olunmuş feli söz birləşmələri. Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlər əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərdir. Ona görə də sifətlər cümlədə və söz birləşmələrində təyin olur. Lakin bir çox sifətlər substantivləşərək feli söz birləşməsinin 1-ci tərəfi kimi işləyə bilmişdir [12, 125]. Müqayisə kimi işlədilən bu hadisəyə XVII əsr sənətkarı olan Məlik bəy Avçının "Divan"ında müşahidə etmişik:

Məlik *ağı qaradan* bəndəlikdə *sezməzəm*, yarəb!
Kim Hindu-Rum dərğahında bir *əksük* qulam olsun.

Avçı

3. Birinci komponenti saylarla ifadə olunmuş feli söz birləşmələri. Demək olar ki, saylar da substantivləşdiyi zaman belə funksiyaya malik ola bilər.

Sər səbz *ədəlüm* bu *toxmi-lafi*,
Birine *yüz* *ədəlüm* *tələfi*.

"Vərqa və Gülşar"

Osmaninin *onunu* *çü bir sahi* *sanarlar*.

Əmani

4. Birinci komponenti əvəzliliklə yaranmış feli söz birləşmələri. Şəxs əvəzlilikləri qoşmalarla idarə olunduğu zaman feli söz birləşmələri yarada bilər:

Vəli səndən yana hər gecə-gündüz,
Çəkərdik hər zaman *ahi-ciyyərsüz*.

Fə dai

Gətirib onları *dəryaya* *atdı*.

Fə dai

Felin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə olunmuş feli söz birləşmələri.
a) *felin bacarıq* *şəkililə* *ifadə* *edilmiş*:

Min *yil* *əgər şükr* *desəm* *mən həmin*,
Söyləyə bilməm *dəxi* *məndin* *birin*.

Əmani

Göndərə bilsən məni evim sarı.

Əmani

b) feli sifətlə: burada substantivləşmiş feli sifətlər təyini funksiya kəsb edir.

Durmayan-oturmayan xalq ilde bitməz kim neçin,
Yer yüzündən qaçıban göylərdə İsa gizlənir?

Qövsü Təbrizi

Gözündən daşlanan odlar sirişk üçgün şərərindir.

Avçı

c) feli bağlamalarla düzələnlər:

Qalıb pərvanə sərgərdan kimin başına çevrilsin...

Avçı

İçilübdür bəs ki, rəhmanə mey tək könlümün qanı.

Avçı

Hər çəndin eylədi müərrər,
Min fərd təküb hesabı dəftər.

“Vərqa və Gülşə”

Birinci tərəfi adlıq halda olan isimdən ibarət feli söz birləşmələri. Bunlar demək olar ki, adlıq halının qoşmalarla idarə olunması ilə bağlıdır.

ilə/-lə, -lə ilə formalaşanlar:

Bəlalər, qayğular *qamırla* netsin, binəva aşıq.

Avçı

Məlik eşq atəşi *oynarsa canımla*, yavaş oynar.

Avçı

Təqribilə yarım görərədi.

“Vərqa və Gülşə”

Bilmən ki, *cavab ilə sualım nolacaqdır?*

Əmani

Sancılıbdur *gönçə yanlıq* könlümə.

Əmani

Ömr yüz möhlət ilə keçdi,
Vəli bilməz ani kim.

Əmani

kimi, dək qoşmaları ilə düzələnlər:

Əmani dik qılır min öz səri-sidq...

Əmani

Kim ola mən tək bədnamü rüsva.

Fədai

Qaşım tək ola qədim xəmidə,
Müjgan ola xari-çəşmi-didə.

“Vərqa və Gülşə”

Baş ağardı nafa tək, ta qanın etdi müşkinab.

Saib Təbrizi

Müşahidələr göstərir ki, feli birləşmələri tarixən müasir formalarından az olmamışdır. Mənbələrdə onların kifayət qədər rəngarəngliyi Azərbaycan dilinin keçdiyi çox qədim inkişaf prosesləri və ənənələri ədəbi-bədii üslubları ilə bağlı olmuşdur.

Sadə cümlələr

Dildə söz birləşmələrinin mükəmməl forması cümlədir. Söz birləşmələri dildə əsas etibarilə adlandırma xüsusiyyətilə lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir; ona görə də hər cür birləşmə leksik-semantik xüsusiyyətilə qalmır. Onların müəyyən qrammatik əlaqələrlə ifadə olunması artıq nominativ xüsusiyyətindən uzaqlaşaraq, bitmiş bir fikir ifadə edir; elə burada da cümlə yaradan birləşmələri söz birləşmələrindən bir növ ayrılır; cümlə nitq prosesində meydana çıxır və qrammatik əlaqələrlə formalaşaraq dilin sintaktik quruluşunu təşkil edir.

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı cümlə növləri müşahidə olunmuşdur:

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi.
3. Əmr cümləsi.
4. Nida cümləsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışq və eləcə də ümumxalq dilində də sadə geniş cümlənin ən çox işlək növü nəqli cümlələr olmuşdur. Nəqli cümlələr hər cür iş, hadisə, əlamət, keyfiyyət haqqında məlumat verir, hər cür hadisə və məlumatları ya təsdiq və ya inkar edir. Nəqli cümlələrin xəbərləri həm ismi, həm də feli ola bilər. Onlar, daha doğrusu, feli xəbərlə nəqli cümlələr ömr şəkildən başqa, felin bütün şəkilləri ilə ifadə olunur. Bütün bunları XVII əsr Azərbaycan ədəbi dil materialları da təsdiq edir.

Hiylədə iblisgə ustad idi,
Xatiri qeybət deməgə sad idi.

Əmani

...Gürsləri aldı, bolub şadman.
Xeyr-dua qıldı olarğa tamam.

Əmani

İnanım aldılar əldən,
Dili-zar ayrı; yar ayrı.
Məni divanə qılmışlar,
Xəzan ayrı, bahar ayrı.

Qövsü Təbrizi

Əmir oldu Gülüstan səmtə azım;
Yanında var idi əyanü mülazim.

Fədayi

Tapmışdı mətni-özim ol səmək.
Müşkül idi binəmək ani yemək.

Əmani

Göründüyü kimi, burada söz sırasının pozulmasına baxmayaraq cümlədə fikir, məna və məzmununa xələl gəlməmişdir.

Dərmanı dərdi-nihanın, bəyanı elmi-Quranın.
Sultanı iki cəhanın, fətəhi-Xeybər əliddir.

Əmani

Bənövşə yağdı səfradan olan baş ağrısına xeyirdir.
"Tibbnamə"

Sual cümləsi bizi əhatə edən təbiət və bu təbiətdə baş verən hadisələr haqqındakı biliklərimizi artırmaq zərurətindən yaranmış çox qədim bir dil hadisəsidir. Dilimizdə olan sual cümlələri və onların formalaşma xüsusiyyətləri haqqında müasir dil materialları əsasında çox geniş və dərin tədqiqatlar vardır. Mənbələrdə sual cümlələrinin aşağıdakı tipləri müşahidə olunmuşdur:

1. İntonasiya ilə ifadə olunan sual cümlələri;
2. -mı, -mi, -mu, -mü sual şəkilçiləri və sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sual cümlələri.

1. İntonasiya ilə ifadə olunan sual cümlələri. Bizə elə gəlir ki, bu tipli cümlələr daha qədimdir. Başqa sözlə desək, onlar qrammatikləşmədən yeni şəkilçilərin hələ formalaşmasından qabaqkı dövründə işlənən sual cümlələridir. Bu dövrdə hər hansı bir hökm və anlayışlar müstəqil sözlərin təkrar yan-yanı düzülərək ifadə olunmuşdur. Güman etmək olar ki, dilimizdə intonasiya ilə ifadə olunan sual cümlələri həmin ilkin cümlə tiplərinin inkişaf etmiş formalarıdır. Görünür onların passivliyi də elə buradandır. Bu passivliyi N.Mirzəzadə də müşahidə etmişdir. O yazır: "Qədim və orta əsrlərin ədəbi dilini təmsil edən yazıların dilində sual cümlələrinin çox az qismi intonasiya vasitəsilə işlənmişdir... [3, 268].

Vəli eylərdi hər kimdən sualı: - *Görübsüz* mən təkli sahib cəmalı?
Mənim *tək ola* hüsnü xubü zibə, səhi səbrü səmənəbuğ dilara?..

Fədayi

Rəvanə oldu, getdi suyu-bazar;
Dedi sərrafə: - *Sən varsan xəridar?*

Fədayi

Gülgeç dəli olub, yoxsa divana?
Üz çevirib gedir çölbiyabana.

Tufarqanlı

2. Sual şəkilçiləri ilə yaranmış sual cümlələri. Bu tipli sual cümlələri -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur və bunlar mənbələrdə qədərincədir.

Naz ilə ol gül oğər əgri *baqsami*;
Türlü-türlü cana afət göstərir.

Məsihi

Basmi deyil bu (ke)keşməkeş, zalım üzöldü canımız.

Qövsü Təbrizi

Yarəb, cahanda mən kibi bir zar *barmola*?

Könlü fikarü didəsi xunbar *barmola*?

Əmani

De munu qəbul *ədərmi* qeyrət.

“Vərqa və Gülşə”

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII əsr mənbələrindən gətirdiyimiz nümunələrdə sual cümlələri üslubi xüsusiyyət daşıyır. Bu tipli sual cümlələri poetik xüsusiyyətə malik olub, ifadəyə emosionallıq verir. Sözlün həqiqi suallıq xüsusiyyəti əsasən dialoq şəraitində və daha çox bədii nəsr üslubunda müşahidə olunur. Bunlar XVII-XVIII əsrlərdə yazıya alınmış dastanların dilində qədərincə öz əksini tapmışdır.

Siyah zülfün dal gərdənə döydümü?

Tufarqanlı

Qız dedi: – *Oğlun varmı*?

Dedi: – Bəli, bir oğlum var, kaş ki, o da olmayaydı.

“Şəhriyar”

Aşığa şən *deyilmi*? Yaxşı ilə tən dura?

Sarı Aşıq

Qeyd etmək lazımdır ki, sual cümlələrinin formalaşmasında tarixən sual əvəzliliklərinin bütün növlərindən istifadə olunmuşdur. Lakin onlar klassik üslubda əsas etibarilə poetik-riforik səviyyələrdə işlədilmişdir.

Kim gördü dedi: O məhzi-huri?!

“Vərqa və Gülşə”

Kimin muradı ilə pəs fələk dönər, yarəb?!

Qövsü Təbrizi

Nədir ona içibən bədə qanmağı bais?

Qövsü Təbrizi

Bir quş iki çəməndə *xaçan* aşıyan tutar?

Qövsü Təbrizi

Qansı üsyan ol Kərimin həddi-əhsanındadır.

Qövsü Təbrizi

Aya dedilər bu *nə* əməldür, şad olmaqla bu *nəçük* məhəldür?!

“Vərqa və Gülşə”

Haraya, hansı səmtə ol rəvanə olub getməkdədir?

Fə dai

Qaysi bağun gülşəni-hüsnün kimi gülzarı bar.

Məsihi

Dedi: – Söylə, nəçin fikrə dalıbsan?

Fə dai

– *Nədir* ismin? – dedi oğlan. – Xudad! – Atan *kimdir*?

– Hərami, ismi Ziyad! Dedi söylə: – *Nəsən, kimsən* bəyan et!

Fə dai

Göründüyü kimi, XVII əsr mənbələrindən gətirdiyimiz misallarda işlədilmiş sual əvəzliliklərinin əksəri poetik mənada fikrin emosionallığının artmasına xidmət etmişdir. Əlavə etmək lazımdır ki, ümumxalq, daha doğrusu, xalq yaradıcılığı səpkində yazılmış Fədainin “Bəxtiyarnamə” əsərinin dilində işlədilmiş sual cümlələrinin tərkibindəki sual əvəzlilikləri həqiqi, məntiqi sual mənasında işlədilmişdir. Bu da o deməkdir ki, suallıq funksiyası yalnız dialoq nitkində reallaşır.

Əmr cümləsi

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlədilmiş əmr cümlələri də müasir dilimizdə olduğu kimi, əsasən əmr, xahiş, təkid, nəsihət məqamlarında meydana çıxan bu tipli cümlələr daha çox üslubi seçiyyəsi ilə seçilir. Ona görə də mənbələrdə müşahidə etdiyimiz faktları aşağıdakı qruplar üzrə şərh etmək mümkündür:

a) xitabların köməyi ilə düzələn əmr cümlələri:

Ey dərdə qılan məni giriftar!

Qıl hikmətilə əlaci-bimar!

“Vərqa və Gülşə”

Gün sarı şəbnəm gəldikcə *çəməndən çəkilin!*

Saib Təbrizi

Saqiya, meydan *rifu qıl* can bulmuş könlümü...

Saib Təbrizi

Elə tapşır, çıxdılar yoldan əgər yoldaşlar
Saib Təbrizi

Dedi: – Oğul, eşit, *ol gəl xəbərdar!*
Fədai

Utan həqdən, buna *qılma xəyanət.*
Fədai

b) felin əmr şəklinin III şəxsin teki və c. ilə ifadə olunmuş əmr cümlələri.

Məlumdur ki, təkhecalı fellər məhz əmr çağları ilə seçilmişdir. Bu baxımdan da dilimizdə əmr cümlələrinin formalaşma tarixi də qədim və maraqlıdır.

Mən istənənəm dərdimi cənane *desinlər.*
Qövsü Təbrizi

Gətirsinlər ki, sultan müştəridir.
Fədai

Eyləsin izyəd müeyssər,
Hər nə kim, kam eyləmiş.
Əmani

İslahına eylədim cəsəret,
Namusuna *yətməsin xəsarət.*
“Vərqa və Gülşə”

Bütün bunlar və bunlarla yanaşı əmr cümlələrinin sintaktik inkişaf xüsusiyyətləri bir daha onu təsdiq etdi ki, Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşunun təşəkkül və formalaşma tarixi çox qədimdir.

Nida cümləsi

Azərbaycan dilində nida cümlələri də özünəməxsus bir inkişaf prosesi keçirmişdir. Hər cür inkişaf prosesinin sadədən mürəkkəbə doğru baş verdiyini nəzərə alsaq, sözügedən cümlələrin də qədim tarixə malik bir hadisə olduğuna inanmaq olar.

Müxtəlif sistemli dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də nida cümlələri də nida, xitab və xitab sözlərinin köməyi ilə formalaşmışdır.

Afərin məqbuli-həqdür məzhəbi;
Çün xilafı-ədət ırməs məşrəbi.
Əmani

Ahu fəryad ki, bu taleyi-nafermanım;
Axurül-ömr məni biserü zaman etdi.
Əmani

Şahi-mən, dər quye-to ta key konəm *fəryad hey;*
Daxi taqət qalmamışdır, *dad hey, bidad hey!*
Ey dolanim başına, sənəz degil *dil şad hey!*
Saib Təbrizi

Fəğan ki, söz deməyə doğru sözlü yar azdır.
Qövsü Təbrizi

Beləliklə, dildə bu ilkin cümlə tiplərinin şərhindən məlum oldu ki, cümlə söz birləşmələrinin ən çox inkişaf etmiş elə bir növüdür ki, o dildə formalaşmış hər cür bitkin, bütöv bir fikri ifadə edə bilən sintaktik bir kateqoriyadır. Elm, texnika və ümumiyyətlə, siyasi, sosial-ictimai həyat inkişaf etdikcə, dilin ifadə forması olan bu cümlələr də genişlənir, yeni və mürəkkəb bir quruluşlu cümlələr meydana çıxır.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində cümlə, onun quruluşunun bir sıra tipləri işlənilib aşkara çıxarılmışdır. H.Mirzəzadə yazır: “XIX əsrin ortalarına qədər heç bir durğu işarələrinin yoxluğu mətnin oxunmasına ağırlıq versə də onun məzmununa heç bir xəter gətirə bilməmişdir” [13].

Qeyd etməliyik ki, dilimizin ilk “Tarixi morfologiya”sı və “Tarixi qrammatika”sını yazmış H.Mirzəzadə cümlədən bəhs edərkən onun dörd tipini göstərmişdir:

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi.
3. Əmr cümləsi.
4. Nida cümləsi.

Müəllifin müəyyən etdiyi bu cümlə tiplərini zəngin orta əsr yazılı mənbələri əsasında ətraflı şərh etmişdir. Burada eyni zamanda cümlə üzvləri də araşdırılmışdır.

Mürəkkəb cümlələr

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə sadə geniş cümlələrin qrammatik baxımdan birləşib daha geniş mənə ifadə edən ön mükəmməl birləşmələridir. Daha doğrusu, "Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir".

Müasir həyatda, elə ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə də bizi əhatə edən təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələr eyni tipli cümlələrlə ifadə oluna bilmir. Ona görə də mürəkkəb cümlələr də mənə və məzmunca iki şəkildə formalaşdır:

- 1) tabesiz mürəkkəb cümlələr;
- 2) tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tərkibi mənə və məzmunca bir-birinə yaxın olan cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələr, tərkibindəki cümlələrin ziddiyyət və s. anlayışları ifadə edən cümlələr isə tabeli mürəkkəb cümlələr olaraq formalaşmışdır. Mürəkkəb cümlələrin bu xüsusiyyətləri baxımından dilçiliyimizin görkəmli alimləri – M.Ş.Şirəliyev, A.Axundov, Z.X.Tağızadə, R.Rüstəmov, Ə.Z.Abdullayev, Q.Kazımov, S.Mehdiyevanın dəyərli tədqiqatları vardır. N.Z.Hacıyeva, V.A.Serebrennikovun tədqiqatları da qeyd olunmalıdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələri bir-birini izləyən eyni cümlələrin məcmusudur. Ona görə də tabesiz mürəkkəb cümlələr bir neçə növə ayrılmışdır: 1) qarşılaşdırma; 2) aydınlaşdırma-böhlüşdürmə; 3) səbəb-nəticə; 4) zaman, ardıcılıq; 5) müqayisə-bənzətmə və s. tipləri müşahidə olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlələr quruluşca iki qrupa ayrılmışdır: a) bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr; b) bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Könüldə qönçələnir cahan-cahan fəryad;
Dilim bu vechdən eylər zaman-zaman fəryad.

Qövsü Təbrizi

Könül titrər, gözüm görməz, əlim tutmaz, ayaq getməz;
Görər heyranlığım canan, xəyal eylər ki, təkkindir.

Qövsü Təbrizi

Bu rəhrövə rahdur o mənzil,
Bu badiyədür, o Kəbəyi-dil.

"Vərqa və Gülşə"

Səni mən eylədim ecazı ikram;
Məni sən eylədin rüsvayü bədnam.

Fəda

Görünce bağbani doğru insan;
Özü-öz feline oldu paşiman.

Fəda

Var dərdim çox, vəli dərd əhli azdır dəhrdə.

Qövsü Təbrizi

Qönçeyi-lalə kimi bağlıdır ağzım, amma;
Görünür pərdədə xuni-dilü daği-cigərim.

Qövsü Təbrizi

XVII əsr yazılı mənbələrindən gətirdiyimiz tabesiz mürəkkəb cümlələr mənacə qarşılaşdırma əlaqəsində işləmişdir. Onlar sadə cümlələrin birləşməsindən yaranıb ümumi bir iş, hərəkət bildirmişdir. Göründüyü kimi, burada qarşılaşdırılan tərəflərdən biri ikinci üçün ziddiyyət, güzəşt, inkarlıq, nəticə məzmunu bildirir. Bu tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkibləri arasına *amma*, *ancaq* bağlayıcılarını əlavə etsək, onların mənası dərhal meydana çıxar.

Qeyd etmək lazımdır ki, N.Z.Hacıyeva, B.A.Serebrennikovun əsərində bu tipli tabesiz cümlələrin tərəfləri bəzən *-ib* fəli bağlama şəkilçisi ilə düzəlmiş, xəbəri həmcins olan sadə cümlələrdən əmələ gəlir. Ümumxalq dili xüsusiyyəti olan klassik üslubun nəsr qolu üçün seçiyyəvidir. XVII əsr nəsr abidəsi olan "Tibbnamə"də onlar genişdir; məsələn: Sanu üçün bir az kömmunu su ilə *qaynadıb* və bir gecə dəxi ayaza *qoyub*, sonra bir qasıq çirşələr şəfa bular.

b) bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bu tipli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında bağlayıcı sözlər xüsusi yer tutur. Onlar eyni zamanda bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif mənə qruplarının yaranmasında daha qabarıq yerə durmuşdur.

1. Birləşdirmə bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlə yarananlar: *və, həm, həm də, da, də, nə, nə də*; burada *və* bağlayıcısı daha çox nəsr üslubunda fəal olmuşdur. Məsələn: Bir miqdar aqırqərha və bir miqdar əfyonu və bir miqdar dəxi üstüxdusu və bir miqdar sənayihə dəxi

möhkəm qarışdırıb... yesələr... Allah-təəllanın izni ilə xilas olarlar ["Tibbname"]. Bədii üslubun şeir qolunda XVII əsrin sənətkarı Fədaiin "Bəxtiyarname"sində nisbətən tez-tez müşahidə olunur:

Və sultan əmrini edincə itmam;
Günəş batdı və oldu vaxtı-axşam.

Fədai

Həm yuxunu artıq eylər, həm qılır biydar söz.

Qövsü Təbrizi

Həm rəzmdə xəstə ona şücaət;
Həm bəzmdə hətmə ona səxavət.

"Vərqa və Gülşə"

Hani ol bəxt, ol bəxtəsa kim, kakili-müşkin kimi;
Ya öpüm hərdəm ayağın, ya dolanım başına.

"Vərqa və Gülşə"

Burada qeyd etdiyimiz birləşdirici bağlayıcıları tabesiz mürekkəb cümlələrin tərkib hissələrini ardıcılıq, zaman və səbəb-nəticə əlaqələri ilə birləşdirməyə xidmət etmişdir.

2. Bölüşdürmə əlaqəsi bildiren bağlayıcılar: *ya, ya da, gah, gah da, gah da ki və s.*

Xah ağlat, gah güldür,
Dideyi-heyran sənindir.

Qövsü Təbrizi

Var bir bidad edən üşşaqə, amma bilmənəm,
Bəxtədir, ya çərx, ya dövrü-zəmandır, ya nədir?

Qövsü Təbrizi

Əzəs ki, xilafı-adət irdi rəvişin,
Düşməni dustığə nə zəhr və nə qənd oldun.

Əmani

Eşidib bu sözü ol iki rəna,
Gedərlər gahi zirü gah bala.

Fədai

Gətirdiyimiz nümunələr bir daha təsdiq edir ki, *xah (-gah), ya, və nə* bağlayıcı sözləri tabesiz mürekkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında əlaqə yaratmışdır.

3. Qarşılaşdırma bağlayıcı sözləri: *amma//əmma, leyk//leykin //ləkin və leykin.*

Xədəngi-ğəməni viranə könüldin,
Keçürdin *leyk* zahir bolmadı, qan.

Əmani

Sana daim müyəssər boldu,
Şirin vəslə, ey Xosrov,
Vəli bu şükre bir gün yadı-Fərhad etmədin hərgiz.

Əmani

Qalır canda vəli yüz ahü həsrət.

Fədai

4. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yəni, belə ki.*

Madehi-Cibril əmin hər zaman;
Yəni ki səccə deyiləyihissələm.

Əmani

Gətse belə eysi-zindəkani,
Yəni ki, bu mayeyi-cəvani.

"Vərqa və Gülşə"

Əmma büti-sitəm-rəsidə,
Yəni Vərqayı-qəmkeşidə.

"Vərqa və Gülşə"

Qeyd etməliyik ki, əsas olan yazılı mənbələrdə, xüsusilə XVII əsrin böyük sənətkarlarının əsərlərində sözügedən tabesiz mürekkəb cümlələrin bu qrupuna aid faktlar demək olar ki, yox kimidir. Maraqlıdır ki, elmi üslubun məşhur nümunəsi olan Məhəmməd Yusif Şirvaninin "Tibbname"sində də yəni izahedici bağlayıcı sözü ilə düzələn tabesiz cümlələrə təsadüf olunmur. Hətta Məsihinin "Vərqa və Gülşə"sının klassik nəsr üslubunda yazılmış "Dibaçə"sində yəni aydınlaşdırıcı sözüne rast gəlmədik. Əlavə edək ki, H. Mirzəzadənin 1990-cı ildə çap olunmuş "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" əsəri və zəngin müasir dil materialları əsasında yazılmış prof. Q. Kazımovun "Müasir Azərbaycan dili sintaksisi" əsərində də *yəni* bağlayıcı sözünün nisbətən məhdudluğu qeyd olunmuşdur [28, 350; 351]. Bizə belə gəlir ki, yəni aydınlaşdırıcı bağlayıcı sözü müasir Azərbaycan dilində *yanılı/yanı* şəklində işləkdir.

Tabeli mürəkkəb cümlə. Qeyd etmək lazımdır ki, tabeli mürəkkəb cümlələr də XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bitkin bir şəkildədir. Onların leksik tərkibi birinciden fərqli olaraq biri-birini tamamlayan baş və budaq cümlələrinin tabelilik əlaqəsi ilə meydana çıxır. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların rəngarəng baş və budaq cümlələrinin müasir formalarından fərqlənməməsi bir daha onu təsdiq edir ki, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu çox qədim bir inkişaf prosesinin nəticəsidir.

Tablesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin də formalaşması prosesində bağlayıcı sözlər mühüm yer tutur. Ona görə də tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranması və inkişaf proseslərinin öyrənilməsi məsələləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Ş.Şirəliyev, A.Axundov, Z.X.Tağızadə və b.

Ə.Z.Abdullayev özünün "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr" adlı əsərini sözügedən cümlələrin tədqiqinə həsr etmişdir. Türkologiyada N.Z.Hacıyeva, B.A.Serebrennikov və b. qeyd etmək lazımdır.

Nəhayət, prof. Q.Kazımovun yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərində yazır: "Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin mənə və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir [28, 299].

Mürəkkəb cümlələrin hər iki növü müəyyən bağlayıcı sözlər vasitəsilə yaranıb meydana çıxır. Demək lazımdır ki, dilimizin sintaktik quruluşu bağlayıcı sözlər, yaxud qrammatikləşmədən ön bir sıra anlayışlar sözlərin bir-birinə yanaşması, müəyyən sözün təkrarı və intonasiya ilə ifadə olunmuşdur. Lakin mürəkkəb cümlələr isə təfəkkürün məhsulu olan böyük fikir və düşüncələri bu yolla ifadə etmək mümkün ola bilməzdi. Ona görə də dildə mürəkkəb cümlələr yaranmışdır. Yüksək təfəkkürün tərzinin məhsulu olan cümlələr və onların tərkib hissələri, məsələn, baş və budaq cümlələri müəyyən bağlayıcı sözlər vasitəsilə birləşərək tabeli mürəkkəb cümlələri bütöv bir sintaktik vahidə çevrilmişdir. Deməli, tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas qrammatik xüsusiyyətləri onun tərkibini təşkil edən baş və budaq cümlələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələri budaq cümlələrinə görə təsnif olunmuşdur.

Tabeli mürəkkəb cümlələri tarixi yazılı mənbələr əsasında ilk tədqiq etmiş H.Mirzəzadə onları budaq cümlələrinə görə təsnif edərək beş növdən bəhs etmişdir [13, 354-370].

Mübtəda budaq cümləsi. Bu tipli budaq cümlələr *kim, kim ki, kimdir ki, hər kim ki, hər nə ki, hər nə və s.* bağlayıcı sözlərlə ifadə olunmuşdur. Mübtəda budaq cümləsi əsasən baş cümlədə buraxılmış mübtədani bildirir.

Məni-mühəqqəri seyd etdi ol hilal əbrü
Ki, çərx rəşk aparır payeyi-nişanəsinə.

Qövsü Təbrizi

Varlığını nisar edənı saymağıl əbəb kim,
Bu sifət ona əbədi intifa olur.

Əmani

O igid kim deyirsən şahə pabus,
Kıriftarı-bəla zindana məhbub.

Fədaı

Kim ki, bu ələmdə ömrün sərf edib yar atxarır.
Gənci gövhər dağıdıb viranədə mar atxarır.

Qövsü Təbrizi

Hər kim ki, girəm desə o bağə,
Meyl eyləsə seyri-bağı-rağə.

"Vərqa və Gülşa"

Durmaz dəxi hər kim ki düşübdür nəzərimdən.

Qövsü Təbrizi

Əsbabım-nişatü eys hazir,
Hər nə diləsən arada vafir.

"Vərqa və Gülşa"

Tutam ki, hər nə sən etdin təhəmmül,
Hanı mürüvvətin, ey çərxi-şoləbar sənin?

Qövsü Təbrizi

Göründüyü kimi, budaq cümlələrdə *kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər nə* bağlayıcı sözləri baş cümlələr arasında sintaktik əlaqə yaradaraq onları bütöv bir sintaktik vahid olaraq formalaşdırmışdır. Onlar → yeni budaq cümlələr baş cümlədə buraxılmış olan və əsasən də III şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan o (ol) əvəzliyi düşür, elə bu baxımdan da baş cümlədə buraxılmış mübtədani budaq cümlələr əvəz

edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tabeli mürəkkəb cümlə müasir dilimizdə çox geniş inkişaf etmişdir. Bu baxımdan da müasir Azərbaycan dilçiliyində bu problem demək olar ki, çox dərin elmi-nəzəri səviyyədə tədqiq edilmişdir (Ə.Z.Abdullayev, Q.Kazımov).

Xəbər budaq cümləsi. Dilimizdə xəbər budaq cümləsi də tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşması prosesində mürəkkəb cümlələrin tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Onlar eyni zamanda baş cümlənin xəbərinin izahına xidmət etmişdir. Aydındır ki, tarixən baş cümlənin xəbəri işarə və şəxs əvəzlilikləri ilə işlənir, eyni zamanda komponentlər arasında *ki/im* bağlayıcısı da iştirak edir. Müasir dilimizdə işlənən bir sıra sözlər (*orasi, burasi, elə, belə, o demək* və s.) işlənməsinə görə sonrakı dövrlərə gəlib çıxır.

Qeyd edək ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də təbii olaraq bunlara müvafiq xəbər budaq cümlələri öz əksini tapmışdır.

Yoldaş oldur kim, qara günlərdə yoldan çıxmasın.

Saib Təbrizi

Eylə tutsun kim, xəti-mişgin xəbərdar olmasun.

Qövsü Təbrizi

Səbə, kimdən alubsan, bu rəvişdə kimdür ustadın?

Avçı

Elədür kim, şəhr ara ənqadən etsünlər soraq.

Avçı

Onu da demək lazımdır ki, dövrün nəsr üslubunda, daha doğrusu, elmi üslubda bu tipli xəbər budaq cümlələri daha intensiv işlənmişdir: İstiqaya ələc budur ki, məzriven verələr və əgər zəifdirsə, səhər-səhər şərab əl-üsul dəxi soyuq və nə də çox isti ola ["Tibbname"].

Folklor abidələrinin dilini tədqiq etmiş S.H.Mehdiyeva xəbər budaq cümlələrinin *budur ki, oldur ki*, bağlayıcı sözlərlə yaranmış formalarının bəhs etmişdir [16, 337].

Prof. Q.Kazımov "Müasir Azərbaycan dili sintaksis" əsərində xəbər budaq cümləsini zəngin müasir dil materialları əsasında elmi-nəzəri baxımdan geniş şərh etmişdir [28, 336].

Tamamlıq budaq cümləsi. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində tamamlıq budaq cümləsi də kifayət qədər öz əksini tapmışdır. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, tarixən dilimizdə işlənən budaq cümlə tipləri müasir dildən xeyli məhdud olmuşdur. Xüsusən *o, bu, eləsi,*

beləsi, elaləri, belaləri və s. ilə yaranmış tamamlıq budaq cümlələri sonrakı dövrlərin məhsuludur [28, 358]. Buna oxşar mülahizəyə "Türk dillərinin tarixi müqayisəli qrammatikası: sintaksis" əsərində də rast gəlirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində doğrudan da tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan budaq cümlələri, xüsusən tamamlıq budaq cümlələri çox zəngindir. Bunu prof. Ə.Z.Abdullayevin "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə", prof. Q.Kazımovun "Müasir Azərbaycan dili sintaksis" əsərlərində də görürük.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dövrün yazılı mənbələrində, xüsusilə klassik bədii üslubun şeir qolunda sözügedən budaq cümlələrin məhdudluğu hiss olunur. Beləliklə, misallara müraciət edək:

Xəlayiq siz bilin təhqiq – yəqin ki,
Şahın var idi bir oğlu gizlin;
Var idi bir böyük malı, davarı;
Kim anınla keçərdi ruzigarı.

Fə dai

Hər bilir kim, səndin özgə yoxdur canan mana;
Olsa bu sözdə xilafım, olmasun iman mana.

Ə mani

Göründüyü kimi, burada baş cümlələr *siz bilin (nəyi)* budaq cümləyə *kim/ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Deməliyə ki, tabelik əlaqəsi orta əsr mənbələrində intonasiya ilə ifadə olunmuş hallarda öz əksini tapmışdır.

Xublar sevdüğüm görüb dedilər:
Ol quyaş var biz çü xəffaşüz,
Ey xoş ol aşiqi-seyda, bu fani dünyada;
Eşq sevdasidin özgə səri saman bilməs.

Ə mani

Qeyd etmək lazımdır ki, tamamlıq budaq cümlələri müasir dilimizdə daha çox zəngindir. Daha doğrusu, tabeli mürəkkəb cümlə və onun rəngarəng, baş və budaq cümlələri ümumxalq dilində təşəkkül edərək dilin daxili qanunauyğunluqları hesabına bədii üslubun nəsr janrı onların hərtərəfli inkişafına geniş yer açmışdır.

Təyin budaq cümləsi. Qeyd etməliyik ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində təyin budaq cümləsi də genişdir. Bu tipli budaq cümlələr də sintaktik əlaqələr və eləcə də *kim/ki* bağlayıcıları vasitəsilə yaranır. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin hər hansı bir üzvünü təyin edərək *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab olur.

Kim zahirdesən, batindən həm olgil ele.

Əmani

Bir-birə ol iki kuhi Əlbürz;
Çün kubeyi-pütük çaldılar gürz.

“Vərqa və Gülşə”

Abi-yaqut deyil əşki-rəvanım, mən onu;
Nə üz ilən edim ol ləli-göhrəbə fəda.

Qövsü Təbrizi

Əsərsiz ahimə sən vergilən əsər, ya rəb!
Bu nəxli qoymagilən böylə bisəmə, ya rəb.

Qövsü Təbrizi

Ol belədir kim, mənəm mərhəm bitirməz yəməni.

Qövsü Təbrizi

Əlavə etməliyik ki, bu tipli təyin budaq cümlələri üç növə ayrılır:

a) budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və baş cümlədəki mübtəda və ya tamamlığı təyin edir:

Sürməgün tünlərdə hicran şamı tut bidaş göz.

Qövsü Təbrizi

Han sözün səcide qıl, Qövsü Füzulidən eşit!”

Kim nə miqdar olsa əhlin eylər ol miqdar söz”.

Qövsü Təbrizi

b) baş cümlədə işarə əvəzliyi, eləcə də bir söz işlənmir; belə hallarda budaq cümlə baş cümlənin mübtədasını təyin edir:

Ol pak ki çəkərdi güldən azar,

Zəncirə olundur girifdar;

Ol əl kona düşsə sayeyi-cam,

Zahir olur idi rənci cümnam.

“Vərqa və Gülşə”

Mürüvvətsiz kişidə olmaz iman,
Olur felindən axir ol pəşiman.

Fəda

Gətirilən misallarda *ol pak ki, çəkərdi güldən azar, ol ki ona, mürüvvətsiz kişidə olmaz iman* təyin budaq cümlələri (*zəncirə olubdur girifdar*) baş cümlənin mübtədasını təyin etmişdir.

Zərflik budaq cümlələri. İkinci dərəcəli cümlə üzvlərindən olan zərflik sözləri mənə və kəmiyyətə maraqlı və zəngin olduğundan onlardan yaranmış budaq cümlələri də rəngarəngdir. Zərfliklərin bu xüsusiyyətlərinə XVII əsr yazılı mənbələrinə də təsadüf olunur. Onlar əsasən zaman budaq cümlələrinin baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı söz və *kim/ki* bağlayıcıları ilə bağlanaraq yaranmışdır: *ol vaxt, şol zaman, şol zamanda kim, ol zamanda kim, ol zamandan bərlü kim, ol dəmdə kim, ol gündə kim* və s.

1. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr:

Qızın atasını ol gün ki sultan.

Yetürdü qətlə, malın qıldı talan.

Fəda

Xəlayiq tənə eylər, hər zamanda.

Bizi mültəmz edərler hər məkənda.

Fəda

Bir vaxtdə kim əbri-bahar ola dürəşan.

Qövsü Təbrizi

Tərtib etgil cihazi-düxtər.

Dəmdür ki, kələ bu bürcə xəttər.

“Vərqa və Gülşə”

Ol gövhərə kim ola xiridar.

Vərün ol gün ixtiyarınız var.

“Vərqa və Gülşə”

2. Yer budaq cümləsi. Yer budaq cümləsi də baş cümlədə iş və hərəkətin icra olunduğu və baş verdiyi yeri, istiqaməti bildirmişdir. Bu tipli budaq cümlələr baş cümləyə *o yerdə, orada, anda, qanda kim, anda kim, hər qanda kim* və s. bağlanır:

Hər xəyalın qanda kim var, aşiqin yanıncıdır.

Ayrı gün rəyincə bu əflak fərmanındadır.

Qövsü Təbrizi

3. Tərzi-hərəkət budaq cümlələri. Bu tipli budaq cümlələri də baş cümlədəki hal-hərəkətin necə, nə cür baş verdiyini bildirmişdir. Onlar baş cümlələrdə fəli xəbərlərin *elə, belə* zərfliklərini izah etmişdir.

Öylə kim zahirdəsən, batində həm olgil elə.

Əmani

Elədür kim şəhrə ara ənqadən etsünlər soraq.

Avçı

Sənin eşqində oldum mən ciyərşün,
Necə kim Leylinin eşqində Məcnun.

Fə dai

Belə ki, mən görmüşəm zülfün könüllər kişverin,
Eylə tutsun kim xətm-mişkin xəbərdar olmasın.

Qövsü Təbrizi

Göründüyü kimi, klassik şeir üslubunda budaq cümlələr bəzən yalnız bağlayıcı sözlərlə, bəzən də müasir dildə olduğu kimi, *necə* kimi bağlayıcı sözlərlə başlanaraq baş cümlədə işlədilmiş *o qədər, o dərəcədə* və s. sözlərin məzmununu izah etmişdir.

Gədə olsun, pərişan ola həli
Olaydıq ol qədər, dünyədə zində
Onu görəydik biz belə gündə.

Fə dai

Könlümü, saqi, kəbəbü dağı büryan eylədin,
Ol qədər mey vermədin kim, bağrımı qan eylədin.
Qövsü Təbrizi

Kəmiyyət budaq cümlələri. Zərflik budaq cümlələri də quruluşca demək olar ki, müasir formalarından fərqlənir. Onlar da baş cümlədə qoyulmuş iş və hərəkətin icrasının miqdarını, qəderini göstərməklə eyni zamanda cümlələri *hər qanda kim, kanda (ki anda), gəlib çatdı həman... şəhərə* və s. budaq cümlələri “bu mülkün pədişahi onun öz qardaşdır” baş cümlələrindən birincisi *qanda kim, kanda (ki anda)* və ki bağlayıcısı vasitəsilə bağlanmış və məkan, yer zərfliklərini ifadə etmişdir.

Kəmiyyət zərfləri vasitəsilə düzəlmiş budaq cümlələri demək olar ki, müasir dilimizdəki növlərindən fərqlənir, onlar zərfliklər kimi kəmiyyətə də zəngindir.

Ədəbiyyat

1. Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1978.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II c.
3. Afina Əlizadə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, 1996.
4. Qəzənfər Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2000.
5. A. Qurbanov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.
6. Q.İ. Məşədiyev. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, 1990.
7. Ə. Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1957.
8. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1979.
9. Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебрянников. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., 1986.
10. Əbu Həyyan əl-Əndəlüsi. Kitab-əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Ərəbcədən tərcümə edən akademik Ziya Bünyadov. Bakı, 1992.
11. А.Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1956.
12. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə, I c., Bakı, 1978.
13. H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
14. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983.
15. Muradxan Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. I c., Bakı, 1989.
16. S. H. Mehdiyeva. Yazılı dastanların linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003.
17. Minayə Cavadova. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətlərində Xətayi dilində işlədilmiş bir sıra terminlər haqqında. MEA-nın “Xəbərləri” (Ədəbiyyat, dil və incəsənət ser.), Bakı, 1994, № 1.
18. Nizami Xudiyev. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005.
19. Pənci Firuzə. Məlik bəy Avçı və onun “Divanı” haqqında.
20. R. C. Məhərrəmov. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, 2006.

21. S.Cəfərov. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
22. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
23. T.Gənceyi. "Odlar yurdu" qəzeti, № 3/424.
24. Orta əsr tərcümə əsəri. Keçmişimizdən gələn səslər. Bakı, 1982.
25. Якуб Махмудов. Взаимоотношения государств Ахкюнлю и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991.
26. Seyidağa Onullahi. XIII əsrə aid türk dilində yazılı abidə – Şeyx Səfiəddin. "Qarə məcmuə" əsəri. Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Dilçilik məsələləri" toplusu, Bakı, 2000.
27. Pənci Firuzə. İkidilli lüğətlər və Azərbaycan dili (qədim və orta əsr lüğətləri üzrə). AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. "Elmi əxtarışlar", 2000, № 1-2.
28. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1964.

İKİNCİ HİSSƏ

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün bu dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə məxsus spesifik cəhətlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bir tərəfdən konkret tarixi-ictimai şəraiti dəqiq səciyyələndirməyə, digər tərəfdən isə ədəbi dilin daxilində gedən proseslərin mahiyyətini ardıcıl şəkildə, pillə-pillə izləməyə, müxtəlif tarixi dövrlər arasındakı varislik əlaqələrinin mexanizmini bərpa etməyə imkan verir.

Ədəbi dil öz mahiyyətinə görə ümumxalq dilinin yazılı norma-larla möhkəmləndirilmiş, cilalanmış forması olub ümumxalq dilinin müəyyən inkişaf mərhələsində meydana çıxan tarixi kateqoriyadır. Hər bir ədəbi dil, dilin ən yüksək mövcudluq forması kimi bilavasitə aid olduğu dövrün normalarını sistemli şəkildə təqdim edir. Normanın özü isə "konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür".

Tipoloji və funksional şəraitlərin müxtəlifliyindən asılı olaraq norma dilin həm leksik, fonetik və qrammatik laylarında, həm də funksional-üslubi diferensiallaşmasında özünü göstərən dəyişmə-lərə həssaslıqla reaksiya verir. Ədəbi dil tarixinin müxtəlif sinxron kəsiklərinin sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə normanın əhəmi-yəti xüsusilə böyükdür. Tarixən dəyişən dildaxili proseslər ilk növbədə normada təsbit olunur və arxaikləşməyə doğru gedən dil vahidləri ilə yeni formalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər məhz norma vasitəsilə nizamlanır. Bu mənada normativlik ədəbi dilin ən ümumi və əsas əlamətidir.

Lakin ədəbi dilin inkişafının elə dövrləri var ki, bu zaman norma onun başqa əlamətlərini arxa plana keçirir və az qala ədəbi dilin həmin dövrdəki xüsusiyyətlərinin yeganə göstəricisi olmaq hüququ qazanır.

XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi inkişaf yolu da məhz normanın əhəmiyyətinin kəskin şəkildə artdığı, normalaşdırma şüurlu müdaxilə zərurətinin meydana çıxdığı bir dövrdür. Əslində bir neçə müstəqil mərhələni əhatə etsə də, həmin dövr bütövlükdə müasir ədəbi dil normalarının təkamülü və formalaşması prosesini əks etdirir. Bu dövrdə ümumxalq dilinə məxsus leksik və qrammatik vasitələrin norma süzgəcindən keçirilməsi prosesi intensivləşir və ümumxalq dilindən götürülmüş bir sıra dil vasitələri ədəbi dilin müvafiq struktur laylarında və üslubi qollarında möhkəmlənməyə başlayır.

Azərbaycan ədəbi dili özünün bütün tarixi boyu ümumxalq dilinə əsaslanmış, onun zəngin ifadə vasitələrindən bəhrələnməmişdir. Bu keyfiyyət XVIII əsrdə xüsusilə qüvvətlənmiş və əvvəlki əsrlərlə müqayisədə ümumxalq dili zəmininə maksimum yaxınlaşma xəlqilik və demokratikləşməni ədəbi dilin başlıca inkişaf perspektivi kimi müəyyənləşdirmiş, sonrakı əsrdə isə davamlı prosese çevrilməsində möhkəm özlülük rolunu oynamışdır.

XVIII əsrdə ümumxalq dilinə məxsus ifadə vasitələrinin kütləvi şəkildə ədəbi dilə gətirilməsi, hər şeydən əvvəl, xalq poeziyasının, folklor qaynaqlarının yazılı ədəbi dilə güclü təsiri ilə bağlıdır. Bu dövrdə klassik janrlara müraciət edən sənətkarların dilində belə xalq ədəbiyyatından irəli gələn xüsusiyyətlər, şifahi ədəbi dilə qaynayıb-qarışma aydın şəkildə müşahidə edilir. Bu əsrdə qoşma janrının inkişaf edib üstün mövqə qazanmasında, sadəlik və aydınlığın ədəbi dilin əsas inkişaf xətti kimi müəyyənləşməsində realizm metoduna arxalanan Vaqif ədəbi məktəbinin misilsiz xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Məhz M.P.Vaqifin və onun ardıcıllarının səyləri nəticəsində artıq bu dövrdə qoşma üslubu, xalq şəri ənənələri bədii dilin əsas istiqamətverici qüvvəsinə çevrilmiş, ədəbi dildə xəlqi ənənələrə üstünlük verilmişdir. Bədii ədəbiyyatda bilavasitə xalqın həyatı, gündəlik məişəti ilə bağlı mövzuların öz əksini tapması bədii üslubun lüğət tərkibinə külli miqdarda canlı danışıq dili sözləri gətirilməsinə, məişət sözlərinin, etnoqrafik səciyyəli leksik vahidlərin ədəbi dilə yol tapmasına şərait yaratmışdır. Məhz bu əsrdə ilk dəfə olaraq canlı danışıq dilinə məxsus *çapmaq, sarışmaq, sallanmaq, dolanmaq, əndərmək* və s. tipli yüzlərlə leksik vahidlər şeir dilində poetizm səviyyəsinə yüksəldilmiş, bədii mətnin leksik-semantik həddləri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş,

ifadəlilik imkanları və təsir gücü qat-qat artmışdı. Dövrün ədəbi-bədii dilində canlı xalq dilinə məxsus hazır sintaktik vahidlərin, qoşa sözlərin, təkrarların kəmiyyətcə çoxalması ilə yanaşı, sintaktik quruluşda keyfiyyətcə yeni cəhətlər də özünü göstərir. Fərdi yaradıcılıq məhsulu olan ifadə və birləşmələrdə xalq dilinin sintaktik qəlibləri əsas yer tutur, xalq ruhunun qüvvətli təsiri hiss olunurdu. Beləliklə də, ədəbi dil bütövlükdə yüzlərlə xəlqi tellər vasitəsilə canlı xalq dilinə bağlanır, daxili dəyişmə prosesi keçirirdi. Həm də bu proses əvvəlki əsrlərdə tədricən toplanmış dil təcrübəsinin qanuni və məntiqi davamı, dilyarici faktorların ədəbi dilin inkişafına təsirinin təzahürü kimi meydana çıxırdı. XVIII əsrdə ədəbi dilin elə bir təbəqəsi yoxdur ki, bu təsirdən kənarda qalmış olsun. Bu proses hətta ilk baxışda daha mühafizəkar və gəcdəyişən kimi görünən söz yaradıcılığında da aydın müşahidə edilirdi. Canlı xalq dilində işlək olan morfoloji elementlər bədii dildə xüsusi fəallıq kəsb edir, analitik formalara ehtiyac nisbətən azalırdı. Canlı xalq dili üçün səciyyəvi olan müxtəlif şəkliçi morfemlərin işlənmə təzliyinin artması nəticəsində analitizmdən sintetizmə doğru meyil özünü göstərirdi.

Sadələşmə və canlı xalq dilinə yaxınlıq bədii üslubun nəsr qolunda da aparıcı istiqamətə çevrilmişdi. Əvvəlki dövrlərə aid seçli nəsr əsərlərindən fərqli olaraq bu dövrdə yaranmış "Şəhriyar" داستان, "Kəlibə və Dimnə", "Hekayeyi-düzd və qazi", "Cinanül-möminin" tipli orijinal və tərcümə əsərlərində canlı xalq dilinə məxsus təhkiyə tərz, qrammatik vasitələr, frazeoloji vahidlər əsas yer tutur. Nəsr əsərləri danışıq dilinin sintaktik konstruksiyaları hesabına zənginləşir, əsrlər boyu ədəbi dildə möhkəmlənmiş silsiləli izafət tərkibləri öz yerini həmin konstruksiyalara verməyə məcbur olur.

XVIII əsrdə canlı xalq dilinə məxsus keyfiyyətlərin ədəbi dilə gətirilməsi prosesi dialektfövqü səciyyə daşmış, bu və ya digər məhəlli dialekt xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmamışdır. Bu prosesdə şifahi ədəbi dil ənənələrinin həlledici təsiri, folklor qaynaqlarının əvəzsiz dil təcrübəsi az rol oynamamışdır.

XVIII əsrdə ədəbi dilin üslubi cəhətdən diferensiallaşmasında da müəyyən canlanma hiss olunur. Belə ki, ayrı-ayrı elm sahələrinə (daha çox təbəbətə və riyaziyyata) aid sadə və anlaşıqlı dildə yazılmış elmi əsərlər meydana çıxır, rəsmi və epistolary üslubların bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşir. Lakin bu dəyişikliklər hələ

tam funksional-üslubi diferensiallaşmaya gətirib çıxarmamış, köhnə üslublar sistemini parçalaya bilməmişdi.

XVII əsrdə canlı xalq dili elementləri ilə zənginləşən ədəbi dildə qrammatik paralellik hadisəsi özünü göstərir. Bu cəhət bezi fonetik əvəzlənmələrdə, fel şəkillərinin klassik formaları ilə yeni formalarının müvazi işlədilməsində və s. öz əksini tapır. Əslində bu proses ədəbi dilin inkişafında obyektiv qanunauyğunluğun ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki ədəbi dildə yeniləşmə prosesi qısa müddətdə, sıçrayışlarla baş vermir, o müəyyən zaman həddində kəmiyyət dəyişmələrindən keyfiyyət dəyişmələrinə doğru inkişafın dinamikasını özündə əks etdirir. Ümumxalq dilinin, eləcə də canlı xalq dilinin təsirinin artması ilə ədəbi dil yenidən formalaşmış, yalnız kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşir. Ədəbi dildəki dəyişikliklər yeni keyfiyyətlərin tədrici yığılması hesabına meydana çıxır və ilk dövrlərdə köhnə və yeni xüsusiyyətlərin paralel şəkildə işlədilməsi dialektik inkişafın tələbindən doğan zərurət kimi təzahür edir. Ədəbi dildəki yeni formalar birdən-birə sabitləşmə bilmədiyinə görə qrammatik paralellik müəyyən müddət qorunub saxlanır. Həm də bu paralelliyin özündə artıq ədəbi dil norması az və ya çox dərəcədə müəyyənləşir, müxtəlif struktur layların aparıcı meyilləri üzə çıxır. Bu baxımdan "arxaikləşmiş ünsürlərin dildən çıxma, yeniləri ilə əvəz olunma, eyni zamanda çoxvariantlılıqdan vahid qaydalılığa doğru inkişaf prosesi məhz XVIII əsrdən etibarən nəzərə çarpacaq dərəcədə fəallaşır, XIX əsrdə bu proses vahid sistem şəklində davam edir" [1, 56].

XVIII əsrdən başlayaraq ədəbi dildə xəlqiləşməyə doğru gedən intensiv inkişaf nəticəsində vahid ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsi yolunda ilk addımlar atılır. XIX əsrdə bu proses sabitləşmə mərhələsinə qədəm qoyur və həmin əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin milli ədəbi dil şəklində formalaşması ilə ədəbi dildə vahid normalılıq daha da möhkəmlənir. Ədəbi dil ümumünsiyyət vasitəsi kimi daha geniş işlənmə sahəsi qazanır və dildə ümumi anlaşma keyfiyyəti artır.

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından sonra ictimai və iqtisadi həyatda bir sıra dəyişikliklər baş verir. Köhnə xalq sisteminin ləğvi, yeni inzibati ərazi bölgüsünün və idarə üsulunun yaranması, kapitalist iqtisadi münasibətlərinin inkişafı mədəniyyətdə də müəyyən canlanma yaratmışdı. Milli mətbuat, teatr meydana gəlmiş, xalqın savadlılıq dərəcəsi bir qədər

artmış, Rusiyada və Avropada təhsil almış ilk ali təhsilli ziyalılar dəstəsi yetişmişdi. Məhz həmin dillərici faktorlarla əlaqədar milli ədəbi dilin formalaşması sürətlənmiş, ədəbi dilin inkişafında xəlqilik və demokratik meyillər daha da güclənmişdi.

M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov, Q.Zakir və başqa görkəmli söz ustalarının səyləri nəticəsində ədəbi dilin bədii, elmi və s. qolları ümumxalq dilindən götürülmüş yeni sözlər hesabına zənginləşmişdi.

Yaranmış yeni ictimai-tarixi şəraitlə əlaqədar ədəbi dilin, demək olar ki, bütün laylarında yeni keyfiyyətlər norma səviyyəsində təsbit olunmuş və vahidqaydalılığa doğru inkişaf prosesi qarşısıalınmaz daxili tələbata çevrilmişdi. Fonetik səviyyədə bu proses sözlərin müasir ədəbi dil normalarına uyğun variantlarının sabitləşməsində, qrammatik səviyyədə isə paralel işlədilən morfoloji vasitələrin canlı danışq dilinə yaxın formalarının üstünlük qazanmasında, bir sıra sintaktik konstruksiyaların, o cümlədən tezlil cümlələrinin, şəxssiz cümlələrin və s. cümlə tiplərinin işlənmə tərzinin artmasında qabarıq şəkildə meydana çıxmışdı. Bu dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibində semantik-üslubi genişlənmə xüsusilə intensivləşmiş, canlı xalq dilinin əsas zənginləşdirici mənbə kimi rolunun yüksəlməsi, həmçinin rus dilindən və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlərin milli ədəbi dilin leksikonuna qaynayıb-qarışması ilə lüğət tərkibi müthərrik inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu.

XIX əsrdə ədəbi dilin kommunikativ əhatəsinin genişlənməsi, tətbiq sahələrinin artması nəticəsində funksional-üslubi diferensiallaşmada da mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Əvvəlki dövrlərdə fəaliyyət göstərən üslublar sistemi yeni dillərici faktorların və onlara uyğun çevik dildaxili dəyişmələrin xarakterindən irəli gələn tələblərə cavab verə bilmədiyinə görə əvvəlki parçalanmış üslublar yeni şəkildə formalaşmışdı. Bu sistemdə aparıcı rol yenə də bədii üsluba məxsus idi; çünki milli dilin formalaşdığı mərhələdə, ədəbi dil vasitələrinin ümummilli dil vahidlərinə çevrildiyi və sabit normaların müəyyənləşdiyi dövrdə bədii ədəbiyyatın təşkiləddici funksiyası nəinki azalır, hətta qat-qat artırdı. Bununla belə, bədii üslub artıq bu dövrdə ədəbi dili təmsil etmək hüququnu, ədəbi dilə məxsus aparıcı xüsusiyyətləri daşımaq səlahiyyətini funksional baxımdan yeni yaranmış digər üslublarla – elmi və publisistik üslublarla da bölüşməli olur. Beləliklə, ədəbi dilin funksional üslubi ağırlıq mərkəzi təkcə bədii üslubun deyil, digər üslubların da üzünə yönəlir.

XIX əsrdə ədəbi dilin funksional-üslubi cəhətdən diferensiallaşması nəticəsində ayrı-ayrı üslublarda ümumədəbi dil normasının variantları əmələ gəlir, üslubdaxili proseslər məhz bu normalar vasitəsilə tənzim olunur.

Həmin normalarda ümumədəbi dil normalarının zəruri qismi təkrarlansa da, müəyyən qismi dil vahidlərinin seçilməsi və məqsəduyğun şəkildə tətbiqi, funksional təyinatın spesifik cəhətləri ilə bağlıdır, bu və ya digər üslubun müstəqil şəkildə mövcudluğunu şərtləndirir. Bu cəhətdən ədəbi dilin müxtəlif üslubları daxilində də yeniləşmə və zənginləşmə prosesləri özünü göstərir. XIX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən ədəbiyyatda tənqidi realizmin qüvvətlənməsi, eləcə də hekayə, dram və satira janrlarının meydana gəlməsi, xalq şəri üslubunun yazılı ədəbiyyatda möhkəmlənməsi ilə bədii üslubun ifadəlilik imkanları da artmışdı. Bədii üslubun lüğət tərkibində canlı xalq dilinə yaxınlıq daha aydın hiss olunurdu. Məişət sözləri, loru danışqı tərzii ilə bağlı leksik vahidlər satira dilində tez-tez işlədilir və satirik üslubun mühüm leksik-üslubi göstəricilərindən birinə çevrilmişdi.

Elmi üslubda da daxili təkmilləşmə prosesi gedirdi. Termin yaradıcılığı üçün canlı xalq dilinin ehtiyatlarından getdikcə daha çox istifadə olunur, "Əkinçi" qəzetinin timsalında elmi-kütləvi üslubun ilk nümunələri yaradılır və kütlələr arasında yeni elmi biliklər təbliğ edilir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində əvvəlki dövrlərdən başlanmış dildaxili proseslər sifahi və yazılı ədəbi dil normaları vasitəsilə qəti şəkildə təsbit olunur. Ədəbi dilin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması ilə bağlı xüsusiyyətlər lüğət tərkibinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətilə dəyişməsinə daha çox aydınlıq kəşf edir. Yeni janr və ədəbi məktəblərin meydana çıxması öz növbəsində xalq danışqı dilinin zəngin ehtiyatlarının bədii dilə (deməli, həm də ədəbi dilə) gətirilməsində, ədəbi dil normasına çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda, klassik bədii dildə əvvəldən işlək olan leksik vahidlər keyfiyyətə yeni bir üslubi-semantik mühitə – satirik üslub mühitinə və yeni ictimai şəraitin məzmununa uyğunlaşdırılır.

Ədəbi dildə normativliyin rolunun yüksəlməsi ilə leksik və grammatik formaların milli müəyyənliyi də dəqiqləşirdi. Bu, xüsusilə ona görə vacib görünür ki, XX əsrin əvvəllərində türk ədəbi dilinin təsiri

ilə dilimizin əvvəlki dövrlərinə aid bəzi arxaik formalar ədəbi dildə görünməyə başlayır. Lakin canlı xalq dilini hər cür könər təsirlərə qarşı qoyan "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ardıcıl və bəzən mübarizəsi nəticəsində bu formalar ədəbi dildə normativlik hüququ qazana bilmir, ədəb dilin leksik və morfoloji sisteminə yad ünsür kimi normadan istisna seçiyyəsi daşıyır.

Bu dövrdə ədəbi dilin üslubları daha da inkişaf edib diferensial-üslubi əlamətlərini möhkəmləndirir, çoxvalentlik milli ədəbi dilin əsas xüsusiyyətlərindən birinə çevrilir. Ayrı-ayrı funksional üslubların yeni dillərarici faktorlara uyğun sabit ifadəlilik vasitələri müəyyənləşir. Ədəbi dilin inkişafında elmi və publisistik üslubların xüsusi çəkisi artır. Bədii üslubda şəxələnmə baş verir, romantik əsərlərə, uşaq ədəbiyyatına, satira və tərcümə dilinə aid xüsusiyyətlər formalaşır. Elmi üslubun elmi-kütləvi və elmi-publisistik qolları geniş yayılır. Mətbuatın xalqın gündəlik həyatına daxil olması ilə publisistika qüvvətli təsir vasitəsi kimi daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır və publisistik üslub canlı xalq dilinin inceliklərini özündə əks etdirir. Əvvəlki əsrlərlə müqayisədə normanın bütün atributları sabitlik qazanır və milli ədəbi dilin bütün tətbiq sahələrini öz nəzarəti altına alır. Ədəbi dil normasının tətbiqinə şüurlu nəzarətdə mətbuat orqanlarının rolu yüksəlir. "Düzür, bütün mətbuatda fonetik-orfoqrafik, leksik-grammatik norma gözlənilmir, yaxud norma eyni tələblərlə tətbiq olunmur, ancaq vahid norma uğrunda güclü mübarizə gedir və mətbuat orqanı öz imkanı daxilində ona əməl etməyə çalışır" [206, 6].

Bu dövrdə ədəbi dil uğrunda gedən mübarizələr ictimai-siyasi mübarizənin tərkib hissəsi kimi özünü göstərirdi. Bu mübarizədə xalq danışqı dilinə əsaslanan və bütövlükdə xalqilik keyfiyyəti ilə aşılanmış ədəbi dil forması süni, qondarma ədəbi dil nümunələrini öz yolundan kənara atdı, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ahəngdar və normativ inkişafına tarixi zəmin yaratdı, ədəbi dilimizin vüsətili tərəqqisini təmin etdi.

Azərbaycan ədəbi dilinin XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər keçdiyi inkişaf yolunu seçiyələndirən bu qısa qeydlərdən görüldüyü kimi, həmin dövrdə ədəbi dilin ümumxalq dilinə maksimum dərəcədə yaxınlaşması və vahid ədəbi dil normalarının formalaşması prosesi başa çatır. Təbii ki, bu proses yüksələn xətt boyunca inkişaf etmiş və nəzərdən keçirilən bütün dövr ərzində müxtəlif şəkillərdə təzahür etmişdir. Ədəbi dilin ayrı-ayrı struktur

layları və funksional-üslubi diferensiallaşması hər əsrdə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də "Azərbaycan ədəbi dili tarixi"nin II cildində ədəbi dilimizin XVIII əsrdən XX əsrin 20-ci illərinə qədərki inkişaf tarixi konkret əsrlər üzrə bölünərək tədqiq edilmişdir. Əsərdə ilk dəfə bütöv şəkildə XVIII, XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus xüsusiyyətlər diltarici faktorlarla əlaqələndirilərək sistemli təhlilə cəlb edilmiş, ədəbi dilin inkişafında aparıcı istiqamətlər fərqləndirilmişdir. Göstərilən dövrlərdə ədəbi dilin özünün xarakterində müşahidə olunan leksik və qrammatik spesifikasiyaların əsərin strukturunda da nəzərə alınmışdır. Belə ki, XVIII əsr ədəbi dili başlıca olaraq bədii üslubun aparıcı xüsusiyyətləri fonunda tədqiq edilmişse, XIX əsrdə funksional üslubi diferensiallaşmaya diqqət bir qədər artırılmış, XX əsrin əvvəllərinə aid tədqiqat isə bütünlüklə funksional üslubların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi istiqamətində aparılmışdır.

XVIII əsr Azərbaycan xalqının inkişaf tarixində, mədəni yüksəlişində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Məhz tarixi-ictimai amillər Azərbaycan ədəbi dilinin də inkişaf etməsinə, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə imkan yaratmış və XVIII əsri əvvəlki dövrlərin ədəbi dilindən yeni xüsusiyyətləri ilə fərqləndirmişdir.

Bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xəttində üç məsələ diqqəti cəlb edir:

1) danışıq dilinə, sadəliyə doğru meylin qüvvətlənməsi, heca vəznli şeirlərin geniş yayılması və qoşma üslubunun ədəbi dilin inkişafında əsaslı rol oynaması. Bu dövrdə yazılı ədəbi dil ilə şifahi ədəbi dil, xüsusən qəzəl, məsnəvi dili ilə bayatı, qoşma, gəraylı və dastan dili arasında qaynayıb-qarışma prosesi güclənmiş və nəticədə, yazılı ədəbi dilin bədii üslub qolları sırasında yeni bir üslub – qoşma üslubu tam formalaşmışdır.

XVIII əsrdəki Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əlamətlər əsasən qoşma üslubunun əlamətdar cəhətləridir. Belə cəhətlərin əsası ədəbi-bədii dilin ümumxalq dili vahidləri hesabına – sadə sözlər, ifadələr, ibarələrlə zənginləşdirilməsi, ərəb, fars dillərindən alınma sözlərin, ifadələrin isə məhdudlaşdırılması ilə bağlıdır.

2) XVIII əsrdə yaranmış nəsr əsərləri və bunların ədəbi dilin inkişafına təsiri.

3) Klassik üslubun qoşma üslubu ilə yanaşı davam etməsi.

XVIII əsrdə klassik üslubun davamı, əsasən, Şirvan şairlərinin yaradıcılıq fəaliyyətində özünü göstərir. Onların dilində füzuliyənə ifadələr işlədilir. Bu baxımdan xüsusilə Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcür Şirvani, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Baba Şirvani (XVIII əsrin ikinci yarısı) kimi şairlərin dil-üslub təcrübəsi maraqlıdır. Klassik üslubun bu cür maraqlı mühafizəsi görünür Şirvan-dakı mədəni-tarixi mühitlə bağlı olmuşdu.

1. XVIII əsrin ictimai-siyasi hadisələri – ölkənin qəsbkarların hücumlarına məruz qalması, onların amansız siyasəti, özbaşınalığı əhali arasında daim narazılığa, kütlələrin mübarizəsinin genişlənməsinə, üsyanlarına səbəb olmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısından Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması, xanlıqlar arasında şəxsi mənafələr uğrunda gedən mübarizələr vahid Azərbaycan dövlətinin yaranmasına mane olur, dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Azərbaycanda yaranmış bütün bu tarixi hadisələr, çaxnaşmalar, vuruşmalar dövrün ziyanlı – yazıçılar, tarixçilər, şairlər tərəfindən qələmə alınır. Beləliklə, XVIII əsrdə orta əsrlər romantizmi təbii olaraq öz mövqeyini itirir və bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatı realizmə meylin qüvvətlənməsi ilə səciyyələnir. XVIII əsrin poeziyasında realist dünya baxışının əsas təzahür formalarını Araz Dadaşzadə düzgün müəyyənləşdirmişdir. O, realist meyilləri, təsvir edilən tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin reallığında, haqqında danışılan adamların hərəkət və davranışının real təsvirində, məkan və müəyyən dərəcədə zaman konkretliyində, dünyəvi və nikbin hisslərin güclənməsində, onların həyatilik duyğuları ilə sintezində, milli-etnoqrafik, məişət koloritinin dəqiqliyində, nəhayət, ədəbi dil və üslubun xəlqiliyində görmüşdür.

Bu dövrdə realizmə, xalq dilinə meyil daha da artmış, şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri getdikcə qüvvətlənmiş və ədəbi dilin inkişafında əsas istiqamətverici amilə çevrilmişdir.

XVI əsrdə, Füzulinin dediyi kimi, "Hər məhfiqin zinəti, xirədmənlər sənəti" qəzəl sayılırdısa, xüsusən XVIII əsrdən başlayaraq xalq ədəbiyyatı və qoşmalar, nağıl və dastanlar, Vidadinin şahidlik etdiyi kimi, şəhər məclislərində də şirin-şirin oxunmuşdur.

Külli Qarabağın abi-həyatı,
Nərmü nazik bayatıdır, bayatı,
Oxunar məclisdə xoş kolimatı,
Ox kimi bağrını dölər, ağlarsan.

Aşıq şəri də bu dövrdə böyük nüfuz qazanır, məclislərdə xanəndələr qəzəllərlə yanaşı, heca vəznində yazılmış qoşmaları oxuyur, onların xalq arasında yayılmasına kömək edirdilər.

Bu təsir eyni zamanda XVIII əsrdə yazıb-yaratmış qeyri-azərbaycanlı yazıçıların yaradıcılığına da müsbət təsir etmişdir. Bu dövrdə xarici işğalçılara qarşı birləşib birgə mübarizə aparmış Zaqafqaziya xalqlarının ədəbiyyatı bir-birinə çox yaxın olmuşdur.

XVIII əsr şerində qoşma üslubunun, heca vəzninin üstün mövqə tutması ədəbi dilin bədii qolunun xalq poeziyası, xalq dili təsiri ilə inkişaf etməsinə geniş imkan yaradırdı. Ədəbi dilimizdə tarixən "Müqabil məqam" tutan, lakin heç də bir-birini inkar etməyən başlıca ictimai üslublar sisteminə xalq ədəbi dili üslub xətti XVIII əsrin ikinci yarısında nəticə etibarilə aparıcı mövqeyə keçdi.

Artıq klassik üslubda yazılmış qəzəllərdə belə sadələşmə, xalq dilinə yaxınlaşma meyli əsas yer tuturdu. Beləliklə, bu dövrdə yazılı ədəbi dil ilə şifahi ədəbi dil, xüsusən qəzəl, məsnəvi dili ilə, bayatı, qoşma, gəraylı və dastan dili arasında qaynayıb qarışma prosesi güclənmiş və nəticədə yazılı ədəbi dilin bədii üslub qolları sırasında yeni bir üslub – qoşma üslubu tam formalaşmışdır.

Azərbaycan şəri tarixində realizmə qüvvətli meyil göstərən və realist şerin ilk nümunələrini yaradan Vəqif, Vədadi kimi şairlər bu dövrdə yetişmişdir. Hər iki şairin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində olduğu kimi, ədəbi dil tarixində də yeni mərhələ açmışdır. Vəqif XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yeni inkişaf xəttinin əsasını qoyan, öz yaradıcılığı ilə ədəbi dilin lüğət tərkibinin, ifadə formasının zənginləşməsində böyük xidmətlər göstərən sənətkarlardan biri olmuşdur. "Azərbaycan dilinin yeni səhifəsi XVIII əsrdə Vəqiflə açılır" (M.İbrahimov) sözləri təsadüfi deyilməmişdir.

Beləliklə, sadəliyə, aydınlığa doğru istiqamət bu dövrün ədəbi dilinin əsas inkişaf xətti oldu. Burada qəliz, anlaşılmaz, silsiləli ərəb-fars tərkiblərinə nisbətən az təsadüf edilir, əksinə, XVIII əsrə qədər ədəbi dildə işlənməyən xalq sözləri, məişət sözləri lüğət tərkibində geniş yer tutmağa başlayır, ədəbi dilə yeni nəfəs gəlir. Məhz elə bu dövrdə "Əsli və Kərəm", "Əmrah və Səlminaz", "Novruz", "Şah Abbas və pineçi" kimi dastanlar yaranır. Ədəbi dilə çoxlu atalar sözləri, frazeoloji ifadələr daxil olur, bunlar isə ədəbi dilin ab-havasını dəyişir, onun xalq dili əsasında inkişafını istiqamətləndirir:

Bülbül tək güləndə oldum,
Şənə tək tələndə oldum,
Mən ulusdan, eləndə oldum,
Sən ağlama, mən ağlaram.

"Səyyad" dastanı

Dəli könül, mənəndə sənə əmanət,
Demə bu dünyada qalım yaxşıdır,
Bir gün olar qohum-qardaş şad olur,
Demə ulusum var, elim yaxşıdır.

"Novruz"

Ədəbi dil milli xüsusiyyətlərlə zənginləşir, bu da öz növbəsində klassik formaları dildə məhdudlaşdırır. Canlı xalq dilinin təsiri tək lüğət cəhətindən deyil, qrammatik cəhətdən də özünü göstərmişdir. Əgər XVIII əsrə qədər ədəbi dildə söz birləşmələrinin quruluşunda ərəb, fars dillərinin, xüsusilə izafətlərin təsiri qüvvətli olmuşsa, artıq bu dövr bədii dildə xalq dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin, sintaksisinin təsiri daha çox müşahidə edilir. XVIII əsrdə bir sıra sözdüzdəci şəkildə, qrammatik kateqoriyalar daha da məhsuldarlaşır və beləliklə, ədəbi dilin lüğət tərkibinə onlarla yeni söz və ifadələr daxil olur.

2. XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin şeir qolu ilə yanaşı, nəsr qolu da inkişaf etməyə, təkmilləşməyə başlayır. Bu dövrdə artıq tərcümə əsərləri ilə yanaşı orijinal nəsr əsərləri də yaranırdı. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrdə də nəsr qolu daha çox tərcümə əsərləri ilə zəngindir. Dünya dillərinin əksəriyyətinə tərcümə olunmuş "Kəlilə və Dimnə" kimi bir əsər ilk dəfə bu dövrdə Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

XVIII əsr tərcümə nümunələri içərisində "Hekayeyi-düzd və qazi"nin tərcüməsi də dilin sadəliyi, danışq dilinə yaxınlığı, ümumiyyətlə, sadə bir üslubda tərcümə edilməsinə görə diqqəti cəlb edir. Həm də özlüyündə "Kəlilə və Dimnə", "Düzd və qazi" mövzusu, məzmunu xalqdan götürülən, onun psixologiyasına, ruhuna və dilinə yaxın olan əsərlərdir.

XVIII əsrdə dini mövzuda olan kitablara da çox təsadüf olunur. Bunların əksəriyyəti Kərbəla hadisələrinə həsr edilmişdir. Bu dövrdə Füzulinin "Hədiqətüs-südə" əsərini xatırladan "Cinanül möminin" kitabı tərcümə edilmişdir. "Kəlilə və Dimnə", "Düzd və qazi" tərcü-

mələrindən fərqli olaraq "Cinanül möminin" əsərinin dili daha qəlizdir, ərəb-fars tərkibləri, dini səciyyə daşıyan sözlər, istilahlər burada əsas yer tutur.

XVIII əsrdə orijinal nəsrin ən gözəl nümunəsi "Şəhriyar" dastanıdır. Məzmunu "Şəhriyar və Sənuber" adlı xalq dastanından götürülmüşdür. Müəllifi hələlik məlum deyildir. "Şəhriyar" dastanının giriş hissəsində klassik üslubun üstünlüyü, habelə ayrı-ayrı tiplərin danışdığındakı ağırlıq göstərir ki, əsərin müəllifi mükəmməl mədəni təhsili görmüş, o dövrdə rəsmi ədəbi yazı normalarını bilmiş və buna öz üslubunda müəyyən qədər yer vermişdir. Əsər əsasən nəsr nümunəsi olsa da, burada çoxlu qoşma, bayatı, gəraylı, qəzəl və mükəmməslərdən də istifadə edilmişdir. Qəzəllər klassik üslubda yazılmışdır. Bunlarda ərəb-fars sözlərinə, tərkiblərinə daha çox təsadüf edilir. Qoşmalar isə tamamilə xalq bayatılarını xatırladan bir üslubdadır.

Oğlan, qal bizim ölkədə,
Cavan, al məni, al məni!
Mənim tək gözəl tapmazsan,
Vallah, al məni, al məni!

Vaqif, Vidadi və bir sıra el şairlərinin tamamilə xalq dili səpkinsində yazdığı əsərləri ədəbi dilimizin bədii qolunun XVIII əsrdəki inkişaf mənzərəsini aydınlaşdırmaqda bizə yaxşı material verdiyi kimi, orijinal nəsr nümunəsi olan "Şəhriyar" dastanı da bu dövrdə bədii nəsr dilimizin inkişaf mənzərəsini, istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

3. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XVIII əsr ədəbi dilində klassik üslub davam etmişdir. Lakin XVII-XVIII əsr qədər ədəbi dildə klassik üslub aparıcı olmuş, bədii dildə əsas yeri şeir qolu tutmuş və bu şeirlərin əksəriyyətini ərüz vəzninin müxtəlif bəhrlərində yazılmış qəzəllər təşkil etmişdir. ərüz vəzninin bəhrlərinin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinə, fonetik sistemində, ümumiyyətlə, onun ahəngdarlığına, ruhuna çox vaxt uyğun gəlməmiş, lüğət tərkibi cəhətdən qəzəllərdə ərəb-fars sözləri, tərkibləri nisbətən çox işlənmiş, bədii təyinlər, təşbehlər, məcazlarda ərəb və fars dillərindən alınmış sözlər üstünlük təşkil etmişdir.

XVIII əsrdə klassik üslubun ədəbi dildə mövqeyi, şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz cəhətlərə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənirdi. Lakin

bununla yanaşı, klassik üslub hələ də ədəbi dildə özünü saxlayırdı. Belə ki, Vaqif, Vidadi, habelə Bülbül, Katibi təxəllüslü bir sıra el şairləri qoşma, gəraylılarla yanaşı, ərüz vəznində qəzəl, müəşşər, müstəzad, mükəmməslər yazmışlar. Tək klassik şeirin təsiri ilə yazılmış qəzəl, mükəmməs, müəşşərdə deyil, heca vəznində olan qoşmalarda da klassik üslubun təsiri özünü göstərmişdir. Bununla əlaqədar nümunələr müvafiq bölmələrdə verilmiş və izah edilmişdir.

Sadə üslubda yazılmış qoşmalarda klassik şeirdən gələn söz və ifadələrin işlənməsi göstərir ki, XVIII əsr şairləri tam bir üslubda yazıb-yarada bilməmiş, onların yaradıcılığına, dilinə hər iki üslubun təsiri olmuşdur.

Klassik üslubda yazılan qəzəllərdə nəinki ərəb-fars sözləri, tərkibləri olduğu şəkildə saxlanmış, hətta Azərbaycan sözlərinin ahəngi vəznə naminə pozulmuş, ərəb-fars dillərinin tələffüz qanunlarına tabe edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cəhət Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixində yeni səhifə açan Vaqif, Vidadi kimi şairlərin şeirlərində belə bəzən özünü göstərir.

Əşqə düşmək sənə düşməz, qocalıbsan belə dur,
Belə işlər yenə Vaqif kimi *oğlan*ə düşər;
Ümidim vardır kim, bu qara gün getməyə *baş*ə.

Vaqif

Göründüyü kimi, vəznə naminə *oğlan*, *baş* sözlərinin Azərbaycan dilindəki ahəngi pozularaq *oğlanə*, *başə* şəklində işlənmişdir. Başqa qəzəllərdə də *qan*, *qara*, *yan* sözlərinin ahəngi pozularaq *qanə-qanə*, *yanə-yanə* kimi verilmişdir. Halbuki heca vəznə ilə yazılmış şeirlərin əksəriyyətində nəinki Azərbaycan sözlərinin ahəngi və tələffüz qaydaları gözənilmiş, hətta ərəb-fars sözləri Azərbaycan dilinin ahənginə, tələffüzünə uyğunlaşdırılmışdır. "Kür qırağının ecəb seyrəngahı var; Yaşılbaş sonası hayıf ki yoxdur" mısraları ilə başlanan tək bir qoşmasında Vaqif uzun müddətdən bəri klassik şeirimizdə ərəb dilindəki tələffüzünü, ahəngini saxlayan *heyf*, *cahan*, *qaidə*, *cəmal*, *həq* və s. sözləri Azərbaycan dilinin ahəng qanununa uyğunlaşdırılaraq *hayıf*, *cahan*, *qayda*, *haq* kimi işlətmişdir.

Ümumxalq dilinin güclü "təzyiqi" ilə ədəbi dildə nəinki milli dil vahidlərinin sıxlığı artır, eyni zamanda bir sıra alınmış sözlərdə fonetik və fonografik milliləşmə gedir: *zülüm*//*zulum*, lala, qara kimi

yazı formaları meydana çıxır və hətta bu forma XIX əsrin ortalarında nəzəri dilçilik ədəbiyyatında ana dilinin faktı – norması kimi qeyd olunur.

Əruz vəznində yazılmış şeirlərdə klassik üslubun təsiri özünü daha qabarıq göstərmişdir. Bu təsir həm leksik, həm də müəyyən qədər qrammatik cəhətdən olmuşdur.

Vaqifin elə müxəmməsləri, müəşşərləri vardır ki, tək-tək sözlər müstəsna olmaq şərtlə, başdan-başa klassik üslubdan gələn söz və ifadələrdən ibarətdir. Məsələn, "Ey büti-tutizəban, gəl ki, məqalın istərəm; Təşneyi-didarınam, abi-züla'nın istərəm" misraları ilə başlanan 92 sətirlik müəşşərdə yalnız feller və xəbərlər asan, anlaşılan sözlərdən ibarətdir. Qalan söz və ifadələr silsiləli ərəb-fars tərkibləridir. Yaxud, "Ey mahi-şərəf, möhrü vəfalər götüribsen!" misrası ilə başlanan müxəmməs başdan-başa bu səpkidə yazılmışdır.

Ey nüsxe-yi-fərruxrəqəmi münşi-yi-qüdrət,
Əbruyi-lətifin xəti-mənşuri-səadət,
Sərlövhi-rüxün məsdəri-dibacəyi-fitrət,
Məzmuni-vücudun, bəli, imdadi-inayət,
Müxlislərə ehsanü səxalər götüribsen!

Vaqif

Bu şerin dilinin ağırlığını hər bir oxucu hiss edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, beş bəndlik bu şeirdə yalnız bir neçə fel anlaşıqlıdır. Qalanları çətin anlaşılan söz və tərkiblərdir.

Doğrudur, XVIII əsrdə ədəbi dilin inkişafında xalq dilinə, şifahi xalq poeziyasına olan yaxınlıq, sadəliyə meyl nəsr əsərlərinin dilinə də öz təsirini göstərmişdir. Bunu nəsr nümunələrində xalq dili söz və ifadələrinin artması, xalq dili sintaksisinin təsiri ilə izah etmək olar. Bütün bunlarla yanaşı, istər tərcümə və istərsə də orijinal nəsr əsərlərinin müəllifləri klassik üslubun təsirindən yaxa qurtara bilməmişlər. Müəlliflərin, həm də ayrı-ayrı personajların dilində bu üslub davam etdirilmişdir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün bu dövrün nəsrindən nümunələr gətirək.

Orijinal nəsr nümunəsi olan "Şəhriyar" əsasən xalq danışq dilinə yaxın olsa da, bu dastanın dilində də klassik üslubun təsiri hiss olunmaqdadır. "Şəhriyar"-ın birinci səhifəsində oxuyuruq:

"Raviyani-əxbər və həmd-i-sənən xoşgöftar, naqilani durərəbar və tutiyani-şəkkər şəkən şirin asar hər əyyam keçən ruzgar namindən xəbər verur, qərəz ki, bəni-adəm saği-ruzigar müxalif əlindən məclisi-bisat nainbisat dünyadə ağər eys-işrət və ağər qüssə və möhnət camin nuş edə lazımdur xub və xürrəmi için şükr və qüssə və gəmi için, səbr qıla ta ki, qürb dərgah olan zaman öz əməli-napəsəndindən şərməndə və xəcil olmiya və əməli şayəstə səbəb ilə sərəfraz və beynəl əmsəlvəl iqrən məbəyində rusəfid və xürrəm ola.

"Şəhriyar" dastanındakı dialoqlarda, dəyişmələrdə dil olduqca sadə, nağıl, dastan üslubundadır. Lakin müəllifin təsvirlərində, yüksək təbəqəyə məxsus tiplərin dilində klassik üslubun təsiri hiss olunmaqdadır. "Klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası köhnə Azərbaycan ədəbi dilinin yenisi ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarırsa, burada məsələnin kifayət qədər mürəkkəb olduğu şübhəsizdir: klassik üslubun Füzuli zirvəsi folklor üslubunun Vaqif zirvəsi ilə "əvəz" olunmaqla iş bitmir – bu, necə deyirlər, aysberqin üzdə olan, görünən hissəsidir, funksional üslubların təbii-tarixi diferensiasiyası gedir, dilin obrazlar sistemi dəyişir və nə qədər paradoksal olsa da, hələ bundan sonra da klassik üslubla folklor üslubunun imilissiv (gizli) dialektikası davam edir"[5, 276].

"Kəlilə və Dimnə" əsərinin dili əvvəlki əsrlərə aid tərcümələrə nisbətən sadə xalq dilinə yaxın olsa da, klassik formalar burada da hiss olunmaqdadır. Məsələn, "Kəlilə və Dimnə"-nin birinci səhifəsini açanda oxuyuruq: "Bismillahir-rəhmanir-rəhim və bəhə nəstəin şükr sənaye həm də biqiyas həzrəti əlləmül-ğüyübə və sətarül-üyübə cəllə şənhü leysə gəmişləhü şeyün və hüvvə səmiül bəsir qüdrəti-kamiləsindən mövcudati-ülya və məxluqati-süflanın dilində cari etmişdir".

Belə bir giriş o dövr nəsr əsərlərinin, demək olar ki, hamısında vardır. Bu, ərəb və fars dillərinin təsiri ilə əsrlərdən bəri sabitləşmiş bir ənənə idi ki, uzun müddət ədəbi dilimizdə öz təsirini saxlamışdır.

Klassik üslubun təsiri dini mövzularda yazılmış əsərlərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Burada qəliz ərəb, fars sözləri, silsiləli izafət tərkibləri daha geniş işlənmişdir. Şübhəsiz ki, bu əsərlər geniş xalq kütləsi üçün anlaşılmaz olmuşdur. XVIII əsrin bir sıra tarix kitabları əksərən Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş, ərəb, yaxud fars dilində yazılmışdır.

Klassik üslub feodal-ruhani görüşləri təbliğ edən saray şairlərinin yaradıcılığında tamam başqa şəkildə davam edirdi. Bu şairlər geniş xalq kütlələrindən ayrılıb saraylarda yaşayı, özlərini güclənməkdə olan realist cərəyana qarşı qoyur, qəliz dildə yazır, əsasən, nəzireçiliklə məşğul olurdular. H.Arslı bu şairləri xarakterizə edərək yazır: "Şeirdə realist meyillər qüvvətləndikcə bir sıra xanların sarayında davam edən mürtece ədəbiyyat da müqavimətini daha çox artırırdı. Gəncə və Şəki xanlarının saraylarında yaşayan Fətəli bəy Hali, Məhəmmədhusəyn xan Müştəq, Hacı Məhəmməd Zari, Rafi və Nəsehi kimi şairlər saray şəri ənənələrinə daha çox sadiq qalır, nəzireçiliyi davam etdirməyə çalışırdılar. Şirvanda yaşayan bir çox şairlər də bunların səsinə səs verir, realist şərin nümayəndələri ilə mübarizə aparırdılar" [1, 83].

Saray şairlərinin mühüm bir hissəsi fars dilində yazırdı. Azərbaycanca yazanların dili isə həddindən artıq qəliz ərəb-fars tərkibləri ilə dolu olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrdə klassik üslubun davamı eyni şəkildə olmamışdır. Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirən Nisət Şirvani, Şakir Şirvani, Məhəcur Şirvani, Zülali, Ağdaşlı Zari və s. sənətkarlar yetişir ki, ərəz vəznində qəzəllər, şeirlər yazsalar belə, onların dilini, o dövrdə dini motivlərdə qəsidə yazan şairlərlə bərabər tutmaq olmaz. Bu şairlər xalqın istək və arzularını tərənnüm etmiş, mütərəqqi görüşlü olmuş, sadə və aydın yazmağa cəhd etmiş, xalq dilinin poetik xüsusiyyətlərini şərəf gətirmişlər. Onlar qəzəl və qəsidədən çox müstəzadlar, müxəmməslər yazmış, ərəz vəzninin Azərbaycan dilinə uyğun, heca vəzninə yaxın bəhrlərini seçmiş, hətta ərəz vəzninin bəzi bəhrlərini Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağa cəhd etmişlər.

H.Arslı XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan şerini xarakterizə edərkən çox doğru olaraq yazır: "Əruz vəznində yazan şairlərin mühüm hissəsi bu vəzni canlı dilin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğunlaşdırır... heca vəzninə yaxın yeni ərəz bəhrləri meydana gəlir ki, bunlar heca olmasalar da, əruzun məlum bəhrlərinə də uyğun gəlir" [1, 36].

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlərin heca vəznində yazılmış qoşmaları, gəraylıları da vardır.

Bələliklə, XVIII əsrdə xalq dili əsasında yazılmış əsərlərə klassik üslub təsir etdiyi kimi, sadə qoşma üslubu da öz növbəsində

ərəz vəznində yazılmış qəzəl, müəşşər, müstəzad, müxəmməslərin dilinə təsir göstərmişdir. Bu da tamamilə təbiiidir. Çünki hər iki üslubda yazan sənətkar aydındır ki, özünü bu üslubların təsirindən qurtara bilməzdi. Vəqif, Vədadi və el şairlərinin ərəz vəznində yazdıqları qəzəlləri, müstəzadları, müəşşərləri, müxəmməslərinin dilində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, klassik üslubun təsiri ilə bərabər qoşma üslubunun təsiri də güclü olmuşdur. Bu dövrdə yazılmış "Dolanım başına, allahı sevirsən, gen getmə", "Öz ayağınla gəlibsən, sənə qurban gedərəm", "Mən səni görməkdən ötrü, bəri, bir göz, ey sənəm", "Canım hövlündən aya neylərdən heç bilmənəm", "Salmaq nəzəridən mənə cananə düşürmü?", "Ala gözler nergizi-məstanə tək şəhlələnir", "Müştaqəm qamətinə, gərdəninə, qollarına" və s. misrələrlə başlanan müxəmməsləri, həmçinin "Ağlaram", "Küsmüşəm" rədifli qəzəlləri xalq bayatıları şəklində olan qoşmalardan fərqləndirmək olmur. Bu qəzəllərdə də qoşmalardan gələn *ağzı şəkər, ağ əl, piyalə göz, al yanaq, göyçək qabaq, oynar bulud, ala gözə, şəhlələnmək, sevdələnmək, zibələnmək* və s. kimi söz və ifadələrə təsadüf edirik.

Göründüyü kimi, xalq dilindən, aşiq şerindən alınmış sözlər tək qoşmalarda deyil, qəzəllərdə, müxəmməslərdə də müvəffəqiyyətlə işlənmişdir. Klassik üslubda yazılmış şeirlərdə də onlarla yeni, orijinal qafiyələrə, rədiflərə təsadüf etmək mümkündür.

Şübhəsiz ki, bütün bu amillər XVIII əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, xalq dilinə yaxınlaşmasına və milli dil ünsürlərinin ədəbi dildə genişlənməsinə qüvvətli təsir etmiş, bələliklə də, milli ədəbi dilin yaranması üçün zəmin yaratmışdır.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarında qarşısalınmaz demokratikləşmə prosesi gedir, məhz, bu mərhələdə milli ədəbi dilin minimumu müəyyənləşir.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu da inkişaf edirdi. "Əsli və Kərəm", "Şah Abbas və pinəci", "Abdulla və Cahan", "Əmrəh və Səlmənaz" kimi dastanlar, nağıllar bu dövrdə yaranmışdır.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də elmi üslubun formalaşması üçün imkan yaradan bir sıra elmlər üzrə kitabların, vəsaitlərin yazılmasıdır. Son zamanlarda əldə edilmiş sənədlərə, xüsusən əlyazmalara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, XVIII əsrdə azərbaycanca bir neçə tibb

kitabı, kitabçası, bir neçə tarix kitabı, kitabçası, bir sıra sərf kitabları, lüğətlər, hesab, astronomiya, coğrafiya məsələlərinə həsr edilmiş kitabçalar, eləcə də dini təbliğat-təlimat məzmunlu kitab və kitabçalar yazılmışdır.

Doğru elmlər üzrə "Üsulı-əssəbə" (yeddiqilik üsulu); "Kitabı-ruznamə"; təbiət elmləri üzrə "Kitabi-Tibbi-mənafeül-nas"; ictimai elmlər üzrə "Təvarixi-zəmani-Şah Abbas ibn Xudabəndə", "Risaleyi-fəzaili-Şami-şərif", "Səfəviyyə padşahları" və s. kitabçalar haqqında elmi üslubun ilk nümunələri kimi Ə.Dəmirçizadənin "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" kitabında qısa məlumat verilir. Elmi-nücum (astronomiya) elminə dair yazılmış "Kitabi-ruznamə", təbiət elmləri üzrə "Kitabi-tibbi-mənafeül-nas", ictimai elmlər üzrə "Təvarixi-zəmani-Şah Abbas ibn Xudabəndə", "Risaleyi-fəzaili-Şamü-şərif", "Səfəviyyə padşahları" dilçilik qolu üzrə bir sıra tədris vəsaitləri, dini təlim-təbliğ qolu ilə əlaqədar dini mövzularda, islam dininin tarixinə, izahına, şəriətin təliminə həsr edilmiş nəsr əsərləri də mövcuddur.

Bütün bu əsərlər XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif elm sahələrinə aid dava, əlac, məcun, əfzun, mürekkəb qidalar, beyin, mədə, bağırsaq, nəbz, səfra, yel, müalicə, damardan qan almaq; tarixlə əlaqədar qoçubaşı, əsgər, tufəngçi, əmir, xaric, təvarix, cəng etmək, əsir etmək, müxtəlif onomastik vahidlər Şam, Dəməşq, Dərbənd, Gürcüstan və s. söz və ifadələr daxil olmuşdur.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi müəyyən dövrə qədər ancaq bədii əsərlər üzərində aparılmışdır. Doğrudur, bu mənbə əsasən ədəbi dilin bədii qolu – üslubu üçün material verir, başqa qolları müəyyənləşdirmək üçün elmi-tarixi əsərlər, müxtəlif yazışmalar və s. əsas götürülməlidir. Lakin ayrı-ayrı dövrlər üzrə əldə başqa materiallar olmuş, onların isə çoxusu məlum səbəblər üzündən ərəb-fars dillərində yazılmışdır. Digər tərəfdən ədəbi dilin bütün qolları, üslubları müəyyən tarixi inkişaf mərhələsində eyni səviyyədə olmamışdır.

Belə ki, XIX əsrə qədər ədəbi dilin əsasını bədii üslub təşkil etmiş və bu üslub da daha çox poeziya ilə bağlı olmuşdur. Ədəbi dilin digər üslublarının yaranması isə sonrakı inkişaf mərhələlərinə aiddir. Məsələn, mətbuat üslubunun, habelə bədii dilin müxtəlif janrlarının yaranıb inkişaf etməsi XIX əsrlə bağlıdır. Yaxud

Azərbaycan xalqının tarixində elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı əsasən XIX əsrdən başlayır, XX əsrdə ən yüksək səviyyəsinə çatır. Odur ki, bu mərhələdə elmi üslub tam formalaşır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir yazıçı əsərlərində təbii olaraq dövrünün ədəbi və canlı danışq dilinin xüsusiyyətlərini bu və ya başqa şəkildə əks etdirir. Məhz ona görə də istər lüğət tərkibinin mənzərəsinin və istərsə də bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün bədii əsərlər tədqiqatçıya kifayət qədər material verir. Təsədüfi deyildir ki, nəinki tarixi qrammatika, ədəbi dil tarixi tədqiqatçıların, hətta müasir dilimizin elmi qrammatikasını yazan, izahlı lüğətini tərtib edənlərin də əsas materialı ayrı-ayrı yazıçıların, şairlərin bədii əsərləri olmuşdur.

Doğrudur, Ə.Dəmirçizadə XVIII əsrdə yeni üslubi qolların formalaşmasında ilk addımların atılmasını, ilk nümunələrin yenidən yaranmasını göstərir, müəyyən mənbələr haqqında qısa məlumat verir [4, 258]. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, XVIII əsrdə elmi üslub tam formalaşmamış, geniş fəaliyyət göstərməmişdi. Odur ki, XVIII əsr ədəbi dilinin mənzərəsini vermək üçün bizim də tədqiqatımızın mənbəyini bədii materiallar təşkil edir.

İş yazılarkən Vəqif və Vidadinin çap olunmuş qoşmaları, müqayisə üçün Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunda Vəqif və Vidadi ilə əlaqədar olan mənbələr də nəzərdən keçirilmiş, habelə heca vəznində şeirlər yazan Məlali, Həmid, Xəstə Qasım, Dərviş Bülbül, Arif Şirvani, Miskin Məhəmməd, Şikəstə Şirin, Raci, Zabit, Zəif və digər onlarla el şairlərinin əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz bu şairlərin əsərlərindən götürülən nümunələrin çoxusu Salman Mümtazın iki cilddən ibarət "Azərbaycan ədəbiyyatı. El şairləri" (1927) kitabından götürülmüşdür. Bunların bəzilərinin qoşmalarına (Həmid, Məlali, Dərviş, Bülbül, Xəstə Qasım) ayrı-ayrı cümlələrdə təsadüf etmək mümkündür. Bu cümlələrdə XVIII əsrdə yaşamış bir sıra şairlərin müxtəlif vəznə yazılmış əsərlərindən çoxlu nümunələr vardır. Orijinal nəsr nümunəsi olan "Şəhriyar" dastanı, ilk dəfə XVIII əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş "Kəsilə və Dimnə", "Hekayeyi-düzd və Qazi" və s. əsərlər də tədqiqat obyektinə olmuşdur.

I FƏSİL

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LEKSİK VƏ FRAZEOLÖJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı abidələri ilə tanışlıq göstərir ki, onun lüğət tərkibində mühüm dəyişikliklər olmuşdur. Hər şeydən əvvəl ədəbi dilin lüğət tərkibi ümumxalq dili hesabına zənginləşmiş, bura mənə və formasına görə yeni sözlər daxil olmuş və bir sıra qəliz, anlaşılmaz sözlər, ifadələr lüğət tərkibindən çıxmışdır. Bu dövrdə yazılmış əsərlərdə dövrün inkişaf tələbatına uyğun olaraq müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün ümumxalq danışığından, bir çox şivələrdən sözlərin, ifadələrin alınmış işlənilməsi dil vahidlərinin ümumiləşmə prosesini gücləndirmiş, milli dilin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Beləliklə, XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət prosesləri gedir, lakin keyfiyyət prosesləri əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq daha mühümdür, aparıcıdır, ona görə ki, həmin əsrlərdə ədəbi dilin tarixində yeni mərhələ özünü göstərmir, həm də yeni dövr başlanır və bu yeni dövr ədəbi dilin leksikasının demokratik əsaslar üzərində yenidən təşkilini təmin edir, ona sabit milli keyfiyyət verir – sonrakı mərhələlərdə leksik normada artıq daha çox kəmiyyət dəyişmələri gedir”.

XVIII əsrdə, giriş hissəsində qeyd edildiyi kimi, ədəbi dilin üslubları ilə əlaqədar iki əsas cəhət nəzər-diqqəti cəlb edir: 1. bədii üslubun aparıcı qolu olan heca vəznli qoşmaların üstünlüyü; 2. klassik üslubun davam etməsi. Şübhəsiz ki, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik və frazeoloji tərkibi həmin üslublar əsasında izah edilməlidir.

Beləliklə, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində olan söz qatlarını mənşə, mənə qrupları, həm də hansı üsluba aid olmalarına görə təsnif edib tədqiq etmək məqsəduyğun olar.

Bu dövrdə də ədəbi dilin lüğət tərkibinin əsasını ümumxalq Azərbaycan dili, xüsusilə canlı danışiq dili, habelə ərəb, fars sözləri

təşkil edirdi. Ərəb, fars sözlərinin müəyyən təbəqəsi klassik üsluba bağlı idisə, digər hissəsi əsrlərdən bəri dildə işlənən, ümumxalq dilinin də əsasında duran, bir növ lüğət tərkibinin fəal fonduna çevrilmiş və Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşan sözlər idi. Bunlar haqqında ayrıca deyil, müxtəlif söz qruplarında yeri düşdükcə bəhs olunacaqdır.

XVIII əsrdə canlı danışiq dilinin sadə söz və ifadələri ilə yanaşı, klassik üsluba bağlı mürəkkəb tərkiblər, izafətlər, formalar da lüğət tərkibində müəyyən yer tuturdu. Qeyd etmək lazımdır ki, tək qəzəl, müxəmməs, müəşşərlərdə deyil, hətta heca vəznində yazılmış qoşmalarda belə klassik şeirdən gələn *zəban*, *muy*, *müjgan*, *ləb*, *dəhan*, *hılal*, *peygan*, *kuy*, *əttar*, *ab*, *eyn*, *didə*, *əşk*, *liqa* və s. kimi sözlərə, *ləli-ləb*, *dür-dəhan*, *mahi-mücvəvas*, *bülbülizər*, *tiği-hicrən*, *yari-həmdəm*, *ərşi-ələ*, *manəndi-mələk* və s. kimi bədii təyinlərə təsadüf olunur. Lakin qeyd etməliyəm ki, klassik üslubda yazılmış şeirlərdə, nəsr əsərlərində bu təsir daha qüvvətli olmuş, qəliz ərəb–fars sözləri, izafət birləşmələri daha çox işlənməmişdir. Məsələn, ərəz vəznində yazılmış qəzəllərdə, nəsr əsərlərinin müqəddimələrində, xüsusilə törcümələrə *sücut*, *müştəvəş*, *müqərrər*, *təhəyyür*, *təhəmmül*, *təqva*, *yəğma*, *ətval*, *əmval*, *məva*, *bəzm*, *düzax*, *mühəyya*, *rindan* və s. kimi sözlərə, *mülazimati-asitaneyi-şir*, *elmi-nücum*, *qövli-şərik*, *məsaili-şəriyyə*, *məzayidi-badi-sərsər*, *zinyəti-ruyi-zəmin*, *laşkəri-napayidar*, *seylabi-xuni-ali*, *cayı-tənəndaz*, *mehrabi-əbrur*, *xədəngi-şiddəti-sərməyə* və s. söz və birləşmələrə təsadüf olunur.

Lakin XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində xüsusi bir cəhət də nəzərə çarpır ki, o da dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində lüğət tərkibindən çıxmış bəzi ərəb, fars sözlərinin bu dövrdə daha çox paralel, sinonim şəkildə mövcud olmasıdır. Məsələn, klassik üslubda bir növ ənənəvi xarakterli *zəban*, *çəşm*, *eyn*, *mah*, *müjgan*, *rah*, *dəst*, *libas*, *dəhan* və s. sözlər bu dövrün yazılarında, xüsusilə heca vəznli şeirlərdə daha çox sinonim qarşılığı ilə işlənməmişdir. Məsələn: *yol-rah*, *göz-çəşm-eyn*, *iş-əmr*, *ağac-dirəxt*, *mahal-müşkil*, *iş-kar*, *yuva-aşıyana*, *qoşun-laşkar*, *düz-nəmək*, *çörək-nan*; *söz-süxən*, *baş-sər* və s.

“XVI–XVII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinə ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlərin kütləvi axını dayanır, bu, hər

şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, ümumşərq (genetik müəyyənliyi olmayan) təfəkkür tipologiyasının funksionallığı aradan qalxır, əvəzində isə etnik təfəkkür canlanır və milli mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda yayılmış klassik təfəkkür tipologiyası məhz milli mədəniyyətin təşəkkülü prosesində həmin prosesin prinsiplərinə tabe olur, üzərində işlənir, mənimsənilir (daha doğrusu, yenidən mənimsənilir)” [4, 283].

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini ümumxalq dilindən gələn məişət sözləri, idiomlar, frazeoloji ifadələr, atalar sözləri, məsəllər təşkil edir. Burada hətta bədii üslub üçün seçiyyəvi olan bədii təyinlər belə daha çox xalq dili tərzindədir. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz izafətlər əsasən klassik üslubda olan yazılarda işlənmişsə, qoşmalarda, xalq yaradıcılığı əsasında yazılmış dastan və poemalarda artıq zülfipərişan, gənəci-xəndan, navaki-mujgan, qaməti-şümşad, aşiq-nalan, ləli-dürəşan, bazari-eşq, zənciri-zülf və s. izafətlər əvəzinə Azərbaycan dili birləşmələri, bədii təyinlər daha çox işlənmişdir. Vəqifin, Vidadinin, şəkili Molla Qasımın, Xəstə Qasımın, Şikəstə Şirin, Qurban, Zabit, Bülbül təxəllüslü şairlərin qoşmalarında göycək yanaq, ay qabaq, qaymaq dodaq, halqa birçək, ağ sinə, tər sinə, qara tel, bal dodaq, şəkər dodaq, gül yanaq, gül buxaq, nazik bel, şəkər gülüş, yanar bilək, yaşılbaş sona və bu kimi birləşmələr əsas yer tutmuşdur ki, belə ifadələrə xalq mahnılarında, aşıq ədəbiyyatında bu gün də təsadüf etməkdəyik.

Məna və quruluşuna görə yeni, orijinal görünən birləşmələr də bu dövr materiallarında çox işlənmişdir. Bunlara *can mürği, zəlimin toru, ömrün yağısı, oğrun əsan yel, sinə beşiyi, can quşu, möhnət yükü, eşq bəhri, can evi, tənə oxu, qoynun içi, ömrün çıraq, mənə karxanəsi* və s. kimi birləşmələri misal göstərmək olar.

Qəm, gözəllik, ixtilat, qiblə, məhəbbət, məlahət kimi mücərrəd isimlərin iştirakı ilə düzəlmiş *qəm ləşkəri, hicran ləşkəri, ixtilat bazarı, gözəllik bağı, qiblə yeli, dil şəhri, məhəbbət toru, məhəbbətkanı, Məcnun ovlağı, Leyli dağı* kimi birləşmələr üslubi funksiyalarına görə maraqlıdır.

Belə orijinal birləşmələrə “Kəlilə və Dimnə”də daha çox təsadüf edilir: *heyrat başı, fikir dizi, aclıq odu, tədbir əli, tədərük ətəyi, acluq ləşkəri, məkr qapısı, şadlıq qapısı, fitnə qapısı, bəla qapısı,*

sənduq sinəsi, hiylə kəməri, intiqam kəməri, qocaluq ləşkəri, məhəbbət qapısı, bəla toxumu, cəfa qapısı, nizam-intizam toxumu və s.

Bütün bu ifadələr bədii əsərlərin dilinə xüsusi gözəllik, şirinklik gətirməklə bərabər, onun yeni ifadələrlə zənginləşməsinə kömək etmişdir.

Xalqın həyat tərzini təsvir edən qoşmalar vasitəsilə XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə onlarla məişət sözləri daxil olmuşdur. Məsələn, yemək və ərzaq adlarını bildiren *noğul, şəkər, qənd, zoğal, axta, düyü, kərə yağı, sarı yağ, pendir, kişmiş, süyüt, tərə, tərşun, reyhan, ət, motal, darı, taxıl, çörək, əppək, ağ lavaş, şəkər, mixək*; ev əşyalarının adını bildiren *yorğan, döşək, palaz, kilim, çırağ*; gündəlik məişətlə bağlı *bazar, tükan, میزان, tərəzi, müştəri*; təsərrüfatla əlaqədar *toxum, alağ, bostan, kotan, bol, bolluq, çalağan, qarğa, sərçə*; ev heyvanları və quşlarının adlarını bildiren *dana, buzov, inək, ördək, qaz, toyuq, cücə* və s. kimi sözlərə heca vəznində yazmış bütün şairlərin şeirlərində rast gəlmək mümkündür.

Məişət sözləri içərisində geyim adlarını bildiren sözlər də maraqlıdır. Burada həm ədəbi, həm canlı danışq dilində, həm də dialektlərdə işlənən *aylıq, örpək, kəlağayı, ləçək, yaşmaq, cuna, zər bürüncək, zər balax, köynək, nimtənə, geyim, güləbətin, qızıl düymə, toqqa, kəmə, gümüş kəmə, məst, sarı başmaq, çuxa, çul, çarqat* və s. kimi sözləri misal göstərmək olar. Geyim adları içərisində *-lik, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər də çoxdur. Bunlara Vəqifin, Vidadinin qoşmalarında daha çox təsadüf edilir. Bu şairlər xalq arasında işlənən *dizlik, ətklik, başlıq* kimi sözlərlə yanaşı, özləri də həmin şəkilçi vasitəsilə *üzlük, tellik, ətklik, çarqatlıq* kimi sözlər düzəldib işlətmişlər.

XVIII əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibində sadə danışq dili felləri xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili fellərlə zəngindir. Fəllər rəngarəng mənalarına görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Məhz bu rəngarənglik, məcazi mənadakı müxtəliflik bir felin bir neçə sinoniminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, bu mənalar konkret mətnə müəyyənləşir. Məsələn, *tükənmək, yayınmaq, əymək, ərimək, çatmaq, burulmaq, sallanmaq, sığallanmaq, əndərmək, qalamaq, talamaq, sulanmaq, qarımaq,*

başlanmaq və s. kimi fellərin sadə danışq dilində olan məcazi mənalarından bu dövrün şairləri geniş ölçüdə istifadə etmişlər.

Nə deydi könlünə, menden *yayındın*...

İkisin də gerek gözəl *öyməli*...

Vaqif *öyünmə* ki, kəmalımız var...

Bir deməzsən, *arıməyin* nədəndir?

Qəmzən mənə *çapdı*, gəl bax yarama...

Səg rəqibi üstümüzə *əndərdin*,
Mənə gizlin bir nişanə göndərdin.

Vaqif

Heç bilmədim dövrən necə *dolandı*,
Yandı cismim atəşlərə qalandı;
Nə müddətdir *dolanırsan* elləri,
Ellər nə diyarə getdi sevgilim.

X.Natəvan

Yar yanında *yaslanıram* mən yüz il.

Zakir

Ağqız oğlu Piri, sən mənə *əkmə*.

Vaqif

Bunlardan başqa, *bağlanmaq* (əlaqənin kəsilməsi), *batmaq* (bolluq), *dolamaq* (hərhləmək, bağlamaq), *dolanmaq* (fırlanmaq, yaşamaq, illərin ötüb keçməsi), *qovmaq* (illəri ötürmək), *sallanmaq* (getmək, gəzmək, üzü aşağı getmək) və s. fellərin danışq dilində olan müxtəlif mənalarından geniş istifadə olunmuşdur. Canlı danışq dilinin *çapmaq*, *dəlmək*, *sökmək*, *belləmək*, *ürkətmək*, *bulanmaq*, *biçilmək*, *sulanmaq*, *burulmaq*, *çəkilmək*, *çulğalanmaq*, *düzülmək*, *sarışmaq*, *belləmək* kimi felləri heca vəznli qoşmalarda daha çox poetik sözlər kimi xüsusi ekspressiv, emosional rənglə işlənmişdir. Mətnəki mənalarına görə bu fellər cümləyə xüsusi obrazlılıq verməklə bərabər, fikrin daha qüvvətli ifadə olunmasına xidmət etmişdir. Ümumiyyətlə, dövrün şairləri fellərin dilə olan rəngarəng mənalarını seçmiş, məqsədlərinə uyğun işlətməmiş,

beləliklə də, lüğət tərkibinin genişlənməsinə, zənginləşməsinə xidmət etmişlər.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbət motivləri əsas yer tutsa da, dövrün mühüm ictimai-siyasi, tarixi hadisələri də ayrı-ayrı şairlər tərəfindən qələmə alınır, tarixi mənzumələr yaranmağa başlayır. Məsələn, Şakir Şirvaninin "Əhvali-Şirvan" tarixi mənzuməsində Nadir şahın Şirvana hücumu, Ağa Məsih Şirvaninin şerində 1749-cu ildə mənəb və hökmranlıq uğrunda çalışan Əhməd xan Şahsevənin törətdiyi qanlı müharibələr, Şikəstə Şirinin Tiflis faciəsinə həsr olunmuş mənzuməsində İran qəsbkarlarının zülm və talanı real və bədii şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmçinin başqa şairlərin də şeirlərində xanlıqlar dövründə baş verən üsyanlar, zəhmətkeş kəndlələrin amansızcasına istismarı, habelə xalqın arzu və istəkləri verilir. Ümumiyyətlə, XVIII əsr ədəbiyyatında real mövzular əsas yer tuturdu. Bütün bunlarla yanaşı, dini mövzuları qələmə alan, dini təbliğ edən klassik şeirlər, nəzirlər yazan şairlər də var idi. Şübhəsiz ki, bu mövzular, müxtəlif üslublu yazılar dövrün ədəbi dilinin lüğət tərkibinə müxtəlif leksik qruplara dair sözlər getirmişdir. *Halal*, *haram*, *namaz*, *dua*, *təsbih*, *ehsan*, *səccadə*, *Quran*, *məhşər günü*, *məzaristani-ələm*, *Kərbəla meydanı*, *cənnətül-məva*, *ruhi-rəvan*, *qadir allah*, *hökmü-Süleyman*, *şəhid eləmək*, *vay günü*, *iman*, *Tövrat*, *İncil* və s. bu tipli şəriət terminləri ən çox dini mövzularda yazılmış əsərlərdə işlənmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu terminlərin əksəriyyəti XVIII əsrdə həm də danışq dili sözləri olmuşdur.

Tarixi hadisələrə həsr olunmuş əsərlər vasitəsilə müxtəlif ölkə, şəhər və xalq adlarını bildiren söz və terminlər lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Məsələn, Ağa Məsih Şirvaninin tarixi mənzuməsində Şirvan, Badikubə, Quba, Qumuq, İlisu, Ağsu, Təbriz, Buxara, Yəməni və s. toponimlər ölkə və şəhər adları; *firəng*, *ingilis*, *mol-tanı*, *rus*, *gürcü*, *müsəlman*, *erməni*, *ləzgi*, *avar*, *qumuq*, *qubardin*, *çexen* və s. kimi etnonimlər, millət və xalq adları işlənmişdir. Müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin (Şah Nadir, Şeyx Şamil, Rüstəm Zal), həmçinin dövrün xanlarının (Mirzə Məhəmməd xan, Pənah xan, Məhəmmədhusəyn xan Müştəq, Cavad xan, Hacı Cələbi və s.) adlarından istifadə olunmuşdur. İctimai təbəqənin nümayəndələrini bildiren *bəy*, *xan*, *qul*, *kəndxuda*, *rəiyyəti*, *füqəra*, *fağır*, *ərbab*,

kəndli, məzlumlar, qüvvətli, zəif kimi terminlərə də bu dövrün yazılarında rast gəlmək mümkündür.

Müxtəlif döyüşlərə həsr olunmuş şeirlər tarixi mənzumələr vasitəsilə *qoşun-ləşkər, ləşkəri-nəpəyidar, döyüş-cəng-vuruş, vuruş meydanı, atəş, aləm, ələm açmaq, top, qılinc, qalxan, dəstə, suvar, düşmən, qarət, talan, talamaq, zülm, binayi-zülm* və s. kimi sözlər terminlər lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Deməli, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi canlı danışıq dili sözləri ilə yanaşı, ictimai-tarixi hadisələrlə bağlı yeni söz qatları ilə də zənginləşmə prosesi keçirirdi.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili yuxarıda qeyd edildiyi kimi, canlı danışıq dilinə çox yaxın olmuş, bu dövrdə yazılı ədəbi dillə danışıq dili arasında, xüsusilə lüğət tərkibi, ifadə tərzinə nöqtəyindən ciddi fərq olmamış, canlı danışıq dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsaslı mənbə olmuşdur. Məhz bu prosesdə dialekt və canlı danışıq dili sözləri, formaları da yazılı ədəbi dillə keçmişdir.

Dialektizmlər. Qeyd edildiyi kimi, XVIII əsrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin əsasını ümumxalq Azərbaycan dili sözləri təşkil edirdi. Bu dövrdə klassik şeir janrları ilə yanaşı, heca vəznli qoşma janrının inkişaf edib üstün mövqə qazanması, şeirin bu növündə onlarla yeni mövzuların, həm də bilavasitə xalqın həyatı, gündəlik məişəti ilə bağlı mövzuların ədəbiyyata gəlməsi ədəbi dilin lüğət tərkibinə külli miqdarda canlı danışıq dili sözləri gətirmişdi.

Məlumdur ki, ümumxalq dilinin formalaşmasında bir çox yerli dialekt xüsusiyyətləri də məhdudluqdan çıxıb ümumişləklilik xarakteri qazanır. Daima ümumxalq dilindən qidalanan, istifadə edən və zənginləşən ədəbi dillə ümumxalq dili səciyyəsi qazanmış dialekt və şivə sözləri də daxil olur. Ümumxalq dilinin formalaşması prosesində bir çox yerli dialekt sözləri geniş işləklilik hüququ qazanır ki, belə sözlərin müəyyən hissəsi yazılı ədəbi dillə keçir, digər hissəsi isə canlı danışıq dilinin malı olur.

XVIII əsrdə hələlik ədəbi dilin həm ləksik tərkibi, həm də müəyyən qrammatik formaları (fonetik-orfoqrafik, morfoloji, sintaktik) normalaşdığı bir mərhələdə canlı xalq dilində yaşayan dialekt sözləri, xüsusiyyətləri də ədəbi dillə daxil olurdu. Odur ki, bu dövrdə ədəbi dilin istər ləksik, istərsə də qrammatik normalarına sədd çəkmək, bu və ya digər əlaməti tam dialekt xüsusiyyəti kimi

qiymətləndirmək doğru olmaz. Çünki bu dövrdə ədəbi dil canlı danışıq dili, habelə dialektlərin əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan ləksik və qrammatik xüsusiyyətlərin hesabına zənginləşmə prosesi keçirirdi. Məhz belə bir inkişaf mərhələsində klassik formalarla yeni əmələ gəlmiş ləksik və qrammatik keyfiyyətləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

XVIII əsrdə klassik üslub davam etdiyi üçün canlı dildən gələn sözlər, ifadələr, formalar daha çox klassik formalarla sinonim cərgələrdə birləşir, omonim mənalara meydana çıxarır, söz yaradıcılığı prosesini genişləndirir. Bütün bu prosesdə dialekt xüsusiyyətləri də özünü aydın göstərirdi.

Dövrün dil faktlarından çıxış edərək deyə bilərik ki, ədəbi dillə dialekt xüsusiyyətləri bir-birinə qarşı durmurdu. Bunlar yalnız müəyyən cüzi fərqlərlə seçilirdi. Məhz bu baxımdan da həmin fərqli cəhətləri canlı danışıq dili formaları kimi qiymətləndirmək daha doğrudur. Bunu aşağıda gətirdiyimiz ləksik və qrammatik faktlar sübut edəcəkdir.

Qeyd etməliyik ki, XVIII əsrin ədəbi dilində, xüsusilə onun bədii qolunda nəzərə çarpan dialekt xüsusiyyətlərində qərb qrupu dialektlərinin (Qazax, Qarabağ) təsiri daha çox hiss olunur ki, bu da, şübhəsiz, Vaqif ədəbi məktəbinin təsiri ilə əlaqədardır.

Göstərdiyimiz kimi, bu dövr bədii dilində təsadüf olunan canlı danışıq dili – dialekt sözlərinin əksəriyyəti ədəbi dil sözlərinə sinonim kimi işlənmişdir.

Ədəbi dilin *uzaq* sözü ilə yanaşı, sinonim kimi canlı danışıqda işlənən *iraq, gen, yana* sözlərinə tez-tez təsadüf olunur: Gətmə məndən sən *uzağa*, Fatimə;

Uzaqdan bax, yaxşı fəhm et satiro;
Müştaq olmayandan qaçar *irağa*.

Vaqif

İraq yerin tərkibini qıl.

"Şəhriyar"

Bəhanə tutubun bizdən *gen* gözmə;
Ey cavan qız, məndən belə gözmə *gen*;
Nəçin otursan məndən *yana* sən?

Vaqif

Uzaq sözü ilə bir sinonim cərgədə birleşən *gen* həm də omonim xarakterlidir. Belə ki, *uzaq* sözünə sinonim olduğu tək, ədəbi dilin *enli* sözünə də sinonim kimi xüsusilə Vaqifin qoşmalarında çox işlənmişdir:

Biri uzun qaşlı, həm *gen* qabaqlı;
Yumru ola buxağı *gen* ola üzü.

Vaqif

Dirrik//*dirlik* – yaşayış (yaşamaq, dolanmaq üçün zəruri olan nemətlər), həyat mənasında.

Dirrik – tərəvəzə yaxşı keşş çək;
Səndən ayrı *dirlik* mənə haramdır,
Diriliyin zövqü ləb-dəhəndədir;
Say qənimət *diriliyin* dəmini.

Vaqif

Bu söz *dirrik* şəklində meişət, həyat, yaşayış mənasında Gəncə, Şamaxor dialektində geniş işlənir.

Yəsər – fərasətsiz, bacarıqsız.
Oğru ayıtdı ki, ey qazi sən nə *yəsər* qazısən.
"Hekəyeyi-düzd və qazi"

Qayım – bərk.

Nə *qayım* durubdur ol sərvqamət;
Təzəcə dəyənək alıbsan ələ;
Qayım tut ki, naghah düşər ağlırsan;
Qayım-qayım sarınmağın nədəndir?

Vaqif

Eşik – həyəət, həyətyanı, evdən kənar (bayır).

Eşiyində yüz min qullar dolanır;
Yaslanıb *eşiyində* qalmağa,
Bir belə gözələ qurban olmağa,
Vaqif kimi qəllaş kimşə gərəkdir.

Vaqif

Qazi *eşiyinə* gəldi, içəri girdi.
"Hekəyeyi-düzd və qazi"

Maraqlıdır ki, Vaqifin qoşmasında *eşik* sözünün *li-* şəkilçisi ilə *eşikli* formasında işlənməsinə təsadüf edildi:

Bir cənnət *eşikli*, əla məkanlı.

Vaqif

Yol – dəfə.

Bir *yol* yönü gör kim bizim eyvanə düşərmə?;

Həm yoldaşını, həm özünü görmüşəm yüz *yol*...
Sən də bir *yol* ərkan gözet, sevdiyim!
Mən ha sənə ol məh üzünü görmüşəm yüz *yol*.

Vaqif

Ocaq – od qalanan yer; tayfa, nəslin əsasını təşkil edən ailə. Omonim xarakterli bu söz XVIII əsr bədii əsərlərində geniş işlənmişdir:

Bunlar da gözəldir *ocaqlarından*...

Bu *ocaq* böylə ocaqdır ki, işıq aya salır...

Bu ocaq böylə *ocaqdır* eyləmiş nur iqtibas.

Vaqif

Birinci nümunələrdəki *ocaq* "əsil", "nəsil", o biri nümunələrdəki od qalanan yer isə daha çox poetik, məcazi mənə çalanı ilə "ışıq", "nur" mənasında işlənmişdir. *Ocaq* sözünün "nəsil", "ailə" mənası ümumxalq dilində daha çox "Gəlin ocağa gələr", "Ocağı dağılan" və s. kimi idiom xarakterli ifadələrdə yaşamaqdadır.

Qabaq – alın, üz. Bu sözə sinonim kimi hər iki mənada xüsusilə Vaqifin şeirlərində tez-tez təsadüf olunur:

Zülfün başı taxtalanıb *qabaqda*...

Səməni iyli, səhəbi zülf, ay *qabaq*,
Münəvvər üz, lələ zənəx, tər buxaq;

Bulut zülfə, ay *qabağa*, yay qaşa,
Qoy doyunca baxsın, etsin tamaşa...

Binadən – əvvəldən.

Bir gözəl ki, şirin ola *binadən*;
Sən elə gözəlsən, *binadan* Pəri!

Vaqif

Cavad ki, zühür etdi anadan;
Bir mərd idi özəl başdan-*binadan*.

Zabit

Canlı danışq dilində bunun “özül”, “əsas” mənası daha geniş yayılmışdır.

Ayam – dövr, zaman.

Mənim kimi bu *ayamda*,
Kim bu zülmi görər canım.

Raci

Aş – xörək.

Gər mətbəxində *aş*, plovnan bişməsə.
Şirvanlı Molla Əsədulla

Zəhər ilə yoğrulsun *aşın*.

Qərib

Ədəbi dildə istiqamət bildirən, bu dövrdə canlı xalq dilindən, dialektlərdən gələrək tərəf mənasında işlənən *yana*, *bəri*, *sarı* sözləri daha geniş yayılmış, sinonim cərgə təşkil etmişdir:

Üz çevirmiş yenə Mədinə *sarı*,
Mən də yönüm sənə *sarı* tutmuşam.

Gəlmədin üstümə, nə *yana* gətdin?

Şəhrdən-şəhrə girib hər *yan* çalib çox şaşvü dəst.

Özəl özü deyər: di dur gəl *bəri*...

Zülfün xəttəsini körgöz, *bəri* bax!
Dostluq yolu belə olmaz, *bəri* bax!

Vaqif

XVIII əsr yazılarında dialekt xarakterli fellər də nəzər-diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili fellərlə zəngin olan bir dildir. Fellər özlərinin rəngarəng mənalara görə fərqlənir. Məhz bu rəngarənglik, məcazi mənadakı müxtəliflik bir felin bir neçə sinoniminin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, bu mənalara konkret mətndə müəyyənləşir. Məsələn, ədəbi dilin bədii qolunda ümumxalq xarakteri daşıyan *tükənmək*, *yayınmaq*, *əymək*, *ərimək*, *çapmaq*, *burulmaq*, *sallanmaq*, *əndərmək*, *qınamaq*, *əmmək*, *əylənmək*, *qalanmaq*, *talanmaq*, *qarırmaq*, *başlanmaq* və s. kimi sadə danışq fellərinin hansı məqamlarda işləndiyini yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirmək mümkündür ki, bu da yazıçıların sənətkarlığı, dildən istifadə etmək bacarığı, üslubu ilə sıx şəkildə əlaqədardır.

Düyyəylə yağ hamı çoxdan *tükənmiş*;
Ət heç ələ *düşməz* motal da yoxdur.

Vaqif

Nə deydi könlünə məndən yayındın?

Vaqif

Vaqif öyünmə ki, kəmalımız var;
Bir deməzsən, *əriməyin* nədəndir?
Qəmzən məni çapdı gəl bax yarama;
Sən rəqibi üstümüzə *əndərdin*.

Vaqif

Yandı cismim atəşlərə *qalandı*.

Vidadi

Ağqız oğlu Piri, sən məni *əkmə*.

Vidadi

XVIII əsr qoşma üslubunda yazmış şairlərin əsərlərində canlı danışq dili səciyyəli dialekt sözləri də geniş işlənmişdir. Bu fellərin də əksəriyyəti ədəbi dil felləri ilə sinonim cərgədə işlənmişdir. *Yaşımaq* – gizləmək. Hər iki söz heca vəznli qoşmalarda sinonim kimi çox geniş işlənmişdir:

Gah göstərdin, gah *gizlətdin* yanağı;
Səni qamışlıqda *yaşıran* fələk;
Məndən üzünü *yaşırasan* sən elə bica;

Yaşırsan tamam, durubsan gəndə;
Məni görcək bilməm nəçün yaşınır.

Vaqif

Qurbanam qələm qaşına; İstər ki, məndən yaşına.
“Şəhriyar”

Yaslanmaq – uzun müddət bir yerdə qalmaq.
Yar qapında yaslanaram mən yüz il.

Qasım

Yaslanıbn eşiyində qalmağa...
Vaqif kimi qollaş kimse görəkdir.

Vaqif

Əğlənək/əylənək. Omonim xarakterli bu fel aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir:

a) *ləngimək:*

Aman allah, yar *əyləndi* gəlmədi.

Rza

Heç *əylənmə* irəlidi, gərdə gəl.

Vaqif

Fikir çəkmə, məni yola sal ki, *əğlənək* hər tərəfə ziyandır
“Şəhriyar”

b) *dayanmaq, durmaq:*

Əylən, getmə; Oğru gəldi, *əyləndi*.
“Hekayeyi-düzd və qazi”

Xoş gəlibsən göz üstünə,
Buyur *əğlən*, bir danışaq.

Şikəstə Şirin

c) *saxlamaq* mənasında:

Əyləmə, əgər qəbul etməyib saxlayasan mən şərəyi-eşqə tab etmənəm, əldən gedərəm; Bir neçə gün bizlərə qonaq əziz və qar-daşlar kimi *əğlən* inşallah səni murad mətləbinə yetirik [“Şəhriyar”].
Kirimək – susmaq.

Mürüvvət sənindir deyib *kiridi*.

“Şəhriyar”

Danışmayıb *kiməyin* nədəndir?

Vaqif

Oğlan cavab verməyib *kiridi*.

“Şəhriyar”

Bu söz qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş işlənir.

XVIII əsr yazılarında *əndərmək* (tökmək), *yayınmaq* (getmək, uzaqlaşmaq), *dolamaq* (bürümək), *qalamaq* (yandırmaq) kimi canlı danışıq dili fellərinə çox tez-tez təsadüf etmək mümkündür.

XVIII əsr ədəbi dilinə – bedii üslubuna canlı danışıq dili, dialektlər tək leksik deyil, qrammatik cəhətdən müəyyən təsir etmişdir. Leksikada olduğu kimi, həm də qrammatik təsirdə də məhdud cəhətlərə nisbətən müstəqil, yəni həm canlı danışıq dilinə, həm də dialektlərə məxsus xüsusiyyətlər özünü daha çox göstərir. Bu, köməkçi nitq hissələrinin, eləcə də ayrı-ayrı qrammatik formaların işlənməsində müşahidə olunur.

Dək qoşmasının xalq dilində və dialektlərdə işlənən *cən*, *tən*, *təkin/dəkin* variantlarına dair istənilən qədər misal gətirmək olar:

Sənin canın üçün ölən *günəcn*,
Hərgiz düşməz özgə xəyalə Vaqif.

Vaqif

Elə ki on beş yaşına gəldi, öz-özünə fikir edib ki, nə *zəmanətən* mən atamın əlinə baxub özüm bimərifət qalacağam; Ta bu *halətən* heç dil açub bir kəsə bir söz deməmişdi [“Şəhriyar”].

Daim çəkərəm şübhə *təkin* hər gecə nalə.

Vaqif

Sana bir qətdara basaram ki, ruzi-*qiyamətədəkin* sölənə;
Qazi xəşəmindən *səhərədəkin* uyumadı.

“Hekayeyi-düzd və qazi”

Qeyd etməliyik ki, bu variantlar yalnız XVIII əsrdə deyil, əvvəlki və sonrakı əsrlərin materiallarında da işlənmişdir. Bu haqda “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası”nda oxuyuruq: “Müasir ədəbi dilimizdə *dək* qoşmasının canlı şivələrimizdə işlənən *dəkin*, *təkin* forması XVII-XIX əsrlərin yazılarında işlənmişdir”.

Yaxud müasir ədəbi dilimizdə *ilə* şəklində sabitləşən qoşmanın tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif formalarına təsadüf etmək mümkündür.

XVIII əsr yazılarında *ilə* qoşmasının canlı danışq dili, dialekt xarakterli *ilən* tələffüz forması daha işlək olmuşdur.

Sən görəkdir Vaqif *ilən* gəzəsən;
Gülab *ilən* zülfün çıxasın öyer.

Vaqif

Qoymaz ki, yar *ilən* olum aşına

Xəstə Qasım

Bir adam ki, ləqmə *ilən* dost olur,
Olur yağış *ilən* qar aşnalığı.

Xəstə Qasım

Sonra qoşmasının yanaşması ilə düzələn mürəkkəb zərflərin tərkibində həmin qoşma əvəzlənir, dialekt xarakterli mürəkkəb birləşmələr yaranır:

a) qeyri-müəyyən *belə* əvəzliyi ilə:

Bundan belə bizi sərəfraz eyle.

Xəstə Qasım

Çox vaxt "bundan sonra" birləşməsindəki sözlərin hər ikisi dəyişdirilib dialekt ifadə tərzində işlənir:

İndən belə ölsəm arzu çəkməməm;
Olur *indən* belə qiyamətimiz.

Vaqif

İndən belə dəxi nə şərt edərsən;
İndən sonra hamu pərvanə deyər.

Şikəstə Şirin

b) *Sonra* qoşması bəzən *geri* zərflə ilə də əvəz olunur:

Sərbəsr geysin qara bundan *geri* dövrən Cavid!

Vaqif

c) birləşmədəki *sonra* qoşması ixtisar edilir:

Ondan qurban edim canı mən sənə.

Vaqif

Yeni əvvəl yoldaş, ondan yol.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdən üstünlük təşkil edir.

XVIII əsr yazılarında az da olsa dialektlərə məxsus bəzi fonetik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Məsələn, qərb qrupu dialekt və şivələrində söz əvvəlində *h* səsinin düşməsi özünü ön sıra saitlərindən (*ö, ü*) əvvəl göstərir. Belə bir fakta Vaqifin qoşmalarında da təsadüf olunur:

Bir *ürkü* salırsan, ay aqılə sən.

Yenə qərb qrupu dialekt və şivələrinə xas *v* səsinin *y* ilə əvəzlənməsinə təsadüf olunur:

Üz göstərdin, yıxdın *öyün* Vaqifin.

Nümunədə *v>y* əvəzlənməsi ilə yanaşı, *ö>a* əvəzlənməsi də vardır. Yiyəlik halda bitişdirici *n* samitinin *y* samiti ilə əvəzlənməsi də müşahidə edilir.

Ey oğlan, məgər *aneyin* bağrı daş idi,
Sənin tek cavanı qoydu ki, çölə çıxasan?

"Şəhriyar"

q>x əvəzlənməsi bir sıra dialektlərə məxsus fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Bu xüsusiyyətə XVIII əsr yazılarında da təsadüf olunur.

Gəlməyib ilimiz degildir *bollux*;
Taxılmızsız olmasa acından *öllux*.

Bəndə

Həmçinin *r* samitinin söz ortasında və şəkilçilərdə qeyri-sabitliyi başqa abidələrdə olduğu kimi, XVIII əsr abidələrində də nəzərə çarır.

Gözəl canı, gözəl tendən *alısan*;

Ona söz yox ki, hər nə desəm *yaraşı*;

Vaqif

Felin başqa zaman şəkilçilərində də *r* samitinin düşməsi və əvəzlənməsi özünü göstərir ki, bu haqda sonrakı bənddə danışılacaqdır.

Ümumiyyətlə, *r* samiti türk dillərində sabit deyil. Bu, həm yazılı abidələrdə, həm də canlı dialekt və şivələrdə müşahidə olunur.

Canlı danışq dilinə xas olan assimilyasiya hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. Elə assimilyasiya hadisələri vardır ki, onları danışq dilinin təbii fonetik xüsusiyyəti kimi qəbul edib orfoepiya qaydalarına daxil etmək olar. Məsələn, *rl>ll* tam geri dissimilyasiyanın növü kimi danışq dili üçün xarakterik hesab oluna bilər. Təsədüfi deyildir ki, məhz canlı danışq dilinin təsiri ilə XVIII əsrin yazılı bədii nümunələrində bu fonetik xüsusiyyət özünü geniş şəkildə göstərir.

Bilübən hile *qatallar*,
Səni dərdlərə *atallar*,
Axır qul deyüb *satallar*;
Aşıqlər cəfa *çəkəllər*,
Əlif tək qəddin *bükəllər*,
Axır mətləbə *yətəllər*,
Sürəllər səfa səbr elə.

“Şəhriyar”

Yaxud, assimilyasiya nəticəsində ismin çıxışlıq hal şəkilçisi *-dan*, *-dən* bu dövrün yazılarında daha çox *-nan*, *-nən* ilə işlənmişdir:

Biz doymadıq yarın şirin *dilinnən*,
Şəkər *parçasınnan* ləbi-*balınnan*,
Mina *gərdəninnən* incə *belinnən*;
Tər sinə *üstünnən* salmaz bu yerdə.

Vaqif

Bir qrup assimilyasiya hadisəsi sırf danışığa, yaxud dialektlərə məxsusdur. Məsələn, dialekt və şivələrimizdə qeyri-qəti gələcək zamanda nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, *n*, *l* samitləri ilə bitən fellərdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri

I şəxsdə assimilyasiya nəticəsində *-nam*, *-nəm*, *-nik*, *-lam*, *-ləm*, *-liq*, *-lik* formasında özünü göstərir [13, 243].

Bu fonetik xüsusiyyətə XVIII əsrin bədii üslubundan, xüsusilə heca vəznində yazılmış qoşmalardan istənilən qədər misal gətirmək mümkündür:

Mən ha səni nuri-ilahi *sannam*,
Camalının şölesinə *dolannam*,
Atəsinə mərdü mərdanə *yannam*.
Bu xasiyyət mənə pərvanəndir.

Vaqif

Gəl bunu saz və söz ilən görüm dada *biləmmi*?

“Şəhriyar”

Billəm çox uşaqsan üreyin toxdur.

Vaqif

Mən ha *billəm* sən cananə bənzərsən.

Aşıq Rza

Görməsəm, *qıllam* ah-zar.

Zabit

Bizcə, bu fonetik xüsusiyyət də sırf dialekt və şivə deyil, canlı danışq dilinin tələffüz xüsusiyyəti kimi qeyd olunmalıdır. Belə ki, canlı danışq dilində geniş yayılmış bu xüsusiyyət XVIII əsr şairlərinin dilinə qüvvətli təsir etmiş, şifahi dildən yazı dilinə keçmiş, qoşma üslubunda daha geniş işlənmiş, beləliklə, özünü yazı dilində də möhkəmlətməyə çalışmışdır. Ədəbi dilin danışq dili hesabına zənginləşdiyi bir mərhələdə bütün bu cəhətlər yazılı ədəbi dil üçün də təbii hesab oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət yazı dilində müşahidə olunan bu formalar müasir danışq dilində və dialektlərdə geniş işlənir.

XVIII əsrin yazılarında sırf dialekt xarakterli, həm də əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrinə məxsus xüsusiyyətlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, felin bacarıq şəkli inkarının *-amma*, *-əmma* şəkilçisi ilə ifadə olunmasına bu dövr şairlərinin əsərlərində təsadüf olunur:

Ağlayan gözümü *siləmməz* oldim;

Yalançı dünyada *gülməmməz* oldim.

Dərli Məhəmməd

Belesi *olammaz* heç vilayətdə.

Vaqif

Yaxud indiki zamanın xüsusi şəkilçilərlə *-er, -or, -ör, -er* ifadəsi qərb qrupu dialektlərinə məxsus hal kimi qeyd olunur. İndiki zamanın *-r, -er* şəkilçisi ilə ifadəsinə məhdud dairədə olsa da bu dövrdə rast gəlinir.

Bağçada olan çiçəklər derməgə nazlar *gəler*,

Qarşıdakı qarlı dağlar yol verin nazlar *gələr*.

Qaracaoğlu

-alı, -əli, yalı, -yəli qərb qrupu dialekt və şivələri üçün daha səciyyəvi fəli bağlama şəkilçisi hesab edilir. Bu şəkilçilərə başqa qrup dialekt və şivələrimizdə demək olar ki, təsadüf olunmur.

XVIII əsr şairləri üçün bu fəli bağlama ən işlək forma olmuşdur.

Bahar oldu quru çaylar *daşalı*,

Söküldü könlümün bəndi neyləyim.

Katibi

Sən *gedəli* üzüm-gözüm gülməyir.

Zeif

Camalın gözümdən nəhan *olalı*,

İstəmə baxmayım dünyaya Pəri!

Sən *gedəli* mən ziyadə ağlaram;

Gedəli zülfün elimdən piçü təbə düşmüşəm;

Yeni ki, *olalı* sənə mən aşıqı-didar,

Hərgiz deyil, əhvalıma bir kimse xəbərdar

Vaqif

Dialekt və şivələrə məxsus bir qrup şəkilçilər, formalar da vardır ki, onlar ədəbi dilin müəyyən inkişaf mərhələlərində işlək olmuş, sonralar yazılı dildən çıxmış, canlı dildə, dialekt və şivələrdə qalmışdır. Məsələn, qeyri-qəti gələcəyin inkar şəklil uzun müddət yazılı ədəbi dildə qədim forma hesab olunan *-manam, -mənam, -man, -mən* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Bu şəkilçilər

vasitəsilə ifadə olunmuş qeyri-qəti gələcəyin inkar forması XVIII əsr materiallarında da geniş yer tutur.

a) *-manam, -mənam* şəkilçisi ilə:

İstəmənam bu dünyanın malını.

Vaqif

Bilmənam ki, sənə nə demiş əğyar:

Ta ölünce əl götürməmə sənə;

Mən mülkəm, sənədən *düşmənam* çaşa.

Vaqif

Şəhriyarsız şad olubun *gülmənam*,

Ruxsardan qanlı yaşı *silmənam*,

Öz başıma sırım deyər *bilmənam*;

Mən sənədən ötri əjdaha kamına varsam *qorxmanam* nə ki, bəni-adəmdən.

"Şəhriyar"

b) *-man, -mən* şəkilçisi ilə:

Dəman fəryadı-zarımda əbəz dağlara ün düşmüş;

Dərmən dərdi-eşqü möhnəti-dildarsız bir dəm.

Vaqif

Nazlıca dilbərin yüzünə *gəlmən*;

Eşqin sevdasından özümü *bilmən*;

Bu dərdi sən verdin dəxi ayılın.

X.Natəvan

Bilmən niyə bəxti qərə olmuşam.

Şikəstə Xatir

Deyər *bilmən* mənə oda salan var.

Əsgər

Bu şəkilçilər hazırda Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində işlənməkdədir. M.Ş.Şirəliyev göstərir ki, həmin şəkilçilər müasir türkmən və türk dialektlərində də işlənir [13, 246].

Yenə də klassik ədəbi dildə fəlin əmr şəklinin II şəxsin təkli üçün işlək olan *gilən* XVIII əsrdə də geniş istifadə edilən formalardan olmuşdur:

Pervanelər kimi dolan başına,

Ateş tutub yana-yana *degilən*.

Vaqif

Ey Dimnə, mən sənə əvvəl demədim ki, xianət qılma, öz cəzandır
çəkilən.

Bu xam sevdadır bundan düşülən.

"Kəlilə və Dimnə"

Bu şəkilçi də danışq dilinə, dialektə məxsusdur. Müasir dili-
mizdə, canlı danışqda, həmçinin bir qrup dialekt və şivələrdə
– *kınan/qınan*, –*kinən/uynan/ynan* və s. variantları işlənərkəndir.

Dialekt xarakterli klassik formalardan biri də – *ıban* feli
bağlamasıdır. Klassik ədəbi dildə işlək olan bu feli bağlama da
müasir dialektlərin bəzilərində qalmaqdadır.

XVIII əsrdə bu feli bağlamaya istər klassik, istərsə də qoşma
üslubunda yazılmış əsərlərdə təsadüf etmək mümkündür:

Durubən sərv kimi başımə sal sayə gəlin,
Məcnun oldum *düşübən* vadiyi-səhrayə gəlin.

Bəndə

Xəzan dəgmiş qönçə kimi *saralıban* solan dilbər.
Zəif

Bilmən niyə bəxti qarə olmuşam,
Heyva kimi *saralıban* solmuşam;
Yalvarubən mən əğyarə ağlaram.

Şikəstə Xatir

Dərya tək *axıban* çaya dönmüşəm;
Nazlı-nazlı danışuban güləndə;
Dönürsən şəkərə, qəndə, bala qız!

Vaqif

Müəyyən şəkilçilərin, qrammatik formaların uzun müddət
yazılı ədəbi dildə olması, müasir ədəbi dildən çıxıb bir çox dialekt
və şivələrdə indi də yaşaması göstərir ki, bu cəhətlər vaxtilə xalq
dilində geniş işlənmiş və məhz xalq dili vasitəsilə bədii üsluba,
yazı dilinə keçmiş, sonrakı inkişaf mərhələsində, xüsusilə müasir
dövrde orfoqrafiya qaydalarının nizama salındığı, qrammatik for-
maların normativləşdiyi bir vaxtda artıq yazı dilində işləmək hüqu-
qunu itirib dialekt və şivələrdə qalmışdır.

XVIII əsr mənbələrindən götürülmüş dialekt xarakterli fonetik,
qrammatik və leksik xüsusiyyətlər də göstərdi ki, həmin mə-

hələdə yazı dili ilə canlı danışq dili – geniş dairədə işlənən dialekt
və şivə xüsusiyyətləri ilə daima əlaqədə olmuş, biri digərini zən-
ginləşdirmiş, bir sıra canlı danışq dili xüsusiyyətləri yazılı dilə
keçməklə ədəbi dilin malı olmaq imkanı tapmışdır. Bu haqda
L.V.Şerba yazır: "Mənə belə gəlir ki, ədəbi dil yaratmaqdan çox,
xalqdan götürür. Çünki hər bir dil geniş xalq kütləsi içərisində
zənginləşir, inkişaf edir, yaranır. Məhz bu baxımdan da ədəbi dil
daima xalq dili və dialektlərlə əlaqədardır. Əgər ədəbi dil dialekt
"əsasından" ayrılarsa, Antey kimi bütün qüvvəsini itirər və indiki
latın dili kimi ölü dilə çevrilər".

Arxaizmlər. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf xətti
ilə əlaqədar olaraq onun lüğət tərkibi də olduqca müxtəlif cəhətlə
idi. Yuxarıdakı bəhslərdən də aydın olduğu kimi, onun lüğətində
bir tərəfdən canlı danışq dili sözləri genişlənir, çoxalır, bura
ümumxalq xarakterli dialekt sözləri daxil olur, digər tərəfdən isə
klassik üslub davam etdiyi üçün bu üslubla əlaqədar ərəb, fars
sözləri, tərkibləri özünə yer tapırdı. Əvvəlki əsrlərin yazılı mənbə-
lərində işlənmiş, uzun müddət bir sıra türk dilləri üçün ortaq olmuş,
müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş sözlər, qədim Azərbay-
can dilinə aid formalar da bu dövrün ədəbi dilində qalırdı. Lakin
qeyd etməliyə ki, arxaikləşmiş sözlər, formalar XVIII əsrdə nis-
bətən azalmış və ən çox klassik üslubda olan yazılarda təsadüf
olunurdu. Vaqifin, Vidadinin, habelə qoşma üslubunda, heca vəz-
nində yazan şairlərin əsərlərində arxaik sözlərə, formalara çox az
təsadüf olunur, klassik şeir vəznində yazılmış əsərlərdə isə bu
cəhət üstünlük təşkil edirdi. Vaqifin, habelə onun təsiri ilə yazan
başqa el şairlərinin qəzəllərində klassik formaların, arxaik sözlərin
üstünlüyü dərhal hiss olunur. XVIII əsr ədəbi dilində, xüsusilə
qoşma üslubunun yaradıcılarından olan Vidadinin, Vaqifin şeirlə-
rində rast gəldiyimiz bu kimi leksik vahidlərin araşdırılması həm
dilimizin lüğət tərkibini diaxron planda izləməyə kömək edir, həm
də ədəbi dilimizin inkişafında müstəsna rol oynamış, XVIII əsr
sənətkarlarının əsərlərinin leksikasının qədim köklərə nə dərə-
cədə bağlılığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

XVIII əsrdə işlənmiş qədim sözlərin bir qismi ədəbi dilin son-
rakı inkişaf mərhələsində məlum səbəblərə görə tam arxaikləşmiş,
bəzilərinin bir, yaxud iki mənası köhnəlmiş, bəziləri müəyyən söz
köklərində, ifadələrdə, atalar sözlərində qalmış, bir qismi isə müa-

sir ədəbi dilə şəkilcə dəyişmiş halda gəlib çıxmışdır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə həmin sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

I. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tam arxaikləşmiş sözlər.

a) Adlar

Amac (hədəf, nişangah).

Xublar işindəki qıyğac olursan;
Anların təninə *amac* olursan.

Vidadi

Amac sözünə Nəsimidə də rast gəlirik:

Məni *amac* edib eynin bu məniden nişan atdı.

Bu sözə yazılı abidələrimizdə çox az-az rast gəlmək olur. Həmin leksik vahid fars dilinə keçmiş türk mənşəli söz kimi qəbul olunur.

Dışqaru-tışrə-dışra, dışarı (kənar, bayır mənasında).

Qazinin şəhərdən *dışqaru* bir bağı var idi;
Qazi tayifəsinə namünasibdir ki,
Nisfül-leylə evdən tişrə çıxmaq.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Sənubər bitib qalxub *dışqaru* çıxdı.

"Şəhriyar"

Bu məsəli götürdüm ta biləsən hər kişi özünə münasib işə məşğul olmaq gerek və əyaq əndazədən *dışxaru* qoymamaq gerek ["Kəlilə və Dimnə"].

Bu sözə *dışrə* şəklində əvvəlki dövrlərin yazılarında (Nəsimidə, "Şühədanamə"də, "Səfvət-üs-səfa"də və s.-də) təsadüf olunur. Onun *taşkaru, taşra, taşru* formasında ən qədim türk dili abidələrində işlənməsi qeyd olunmuşdur.

Biləsinçə-ardınca: hər biri Dağıstan içrə külli-ləşkər sərvəri; Biləsinçə neçə başçı, cümləsi meydan əri (Vid.)

Eyü – yaxşı.

Dördüncü Mərxilər, oğru saəti *eyüdür*;
Alimin yatması cahilin ibadətindən *eyüdür*.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Bu sözün *yeg* variantına Vaqifin qəzəllərində təsadüf olundu:

Sərvdən *yeyrək*, sənubərdən dəxi bala Pəri.

Vaqif

Eyü ən qədim türk mənbələrində, "Kitabi-Dədə Qorqud" داستانlarında, klassik ədəbi dilimizdə işlənmişdir.

Ordubad, Quba, Şamaxı dialektlərində Mahmud Kaşgari divanındakı kimi *yeg* forması (Sənnən *yeg* olmasının yaxşısı – Ordubad; Sənnən *yegin* olmasının bir dustum var – Quba) indi də işlənməkdədir [13, 242].

Ün – səs.

Eşqindən salmışam ələmə bir *ün*;
Ün yatmaz onun səmtinə əsla yenə məndən;
*Ünüm*dən titrədi tamam vilayət.

Vaqif

Düyün – toy.

Düyün oldu bütün xublar yığıldı.

Vaqif

Suç – günah:

Suçumu, dərdimi sana demişəm.

Vaqif

Ulus – kənd.

Dağ-daş yanar, *ulus*-oymaq, el ağlar.

Vidadi

Kəndi/kəndü – öz.

Qazi həzrətləri bir gün *kəndü* səadət-xanasında qərar tutub mütaliə edərkən nəğah bir hədisə rast gəldi; Əlimi kəssən, hələ sən kimi bir bəqıl görəkdi ki, bir vaxt evdən çıxsa, *kəndini* həlakətə sala ["Hekayeyi-düzd və qazi"];

Fərəhindən bir zaman mədhuş olub, *kəndudən* getdi.
"Kəlilə və Dimnə"

Kəndü əvəzliyi uzun müddət klassik dilimizdə *öz* əvəzliyi ilə yanaşı, sinonim kimi işlənmişdir.

Şol (o). XVIII əsr yazılı mənbələrində əsasən *ol//o* işlənmişdir. Lakin bəzi hallarda *şol* əvəzliyinə də təsadüf olunur ki, bu əvəzlik *o*, *ol*-a nisbətən az işlək olmuşdur. Hər kimsə ki, cüssənin böyüklüyünə etibar qıla *şol* bəndə giriftar ki, ol rübah olmuşdur ["Kəlilə və Dimnə"].

Qədim türk dillərində də olmuş və bir sıra müasir türk dillərində işlənməkdədir.

Nərədə – harada.

Kəşəf xəbər aldı ki, ey yeganə bu vaxtdək *nərədə* idin.
"Kəlilə və Dimnə"

Ayaq – qədəh, cam.

Dolandıqca cami-eşq dövründə *ayaq* artar.

Vidadi

XVIII əsrə qədər çox tez-tez təsadüf olunan bu ləksik vahidə sonrakı dövrlərdə çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür.

Dürlü – müxtəlif, cürbəcür.

Fələk saldı *dürlü-dürlü* odlara.

Vidadi

Munca ki, sərpə bəzənib *dürlü* cəvahir.

Vidadi

Bu ləksik vahid də qədim Azərbaycan sözlərindəndir. XVIII əsrdə çox nadir hallarda təsadüf olunur. Yazılı abidələrimizdə tez-tez rast gəlik:

Nə dərsə olardı, qayıbdən *dürlü* xəbər söylərdi.

"Kitabi-Dədə Qorqud"

Həzəran *dürlü-dürlü* səndən ötrü
Ki, vardır məndə, şahın könlü bilsin.

Xətayi

Yəğma – talan, qarət.

Külli-varın etdilər taracu *yəğma*, tarümar.

Vidadi

Yəğma qədim Azərbaycan sözlərindəndir. Bu arxaik vahid XVIII əsrdən əvvəlki dövrdə nisbətən işlək olmuş, XVIII əsrdən etibarən arxaikləşmişdir. Azərbaycan dilinin Quba dialektində bu sözdən düzəlmiş *yağmalamaq*, müasir türk dilində isə "yağma" şəklində işlənməkdədir.

Tuş – bərabər, oxşar.

Tuş oldu sənə xəstə Vidadi, bu əcəldir;
Taydan-*tuşdan* ixrac eyləmədinmi?

Hər iki nümunədəki *tuş* sözünün mənalari arasında zəif də olsa yaxınlıq duyulur. Ehtimal etmək olar ki, bu iki məna bir ümumi mənanın sonralar işlənməsindən yaranmışdır. Qədim mənbələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu ehtimal özünü bir qədər də doğruldur. Qədim türk dili lüğətində – *tuş* sözünün – tən ilə yanaşı işlənərək bərabər, oxşar mənalarını bildirməsi qeyd olunmuşdur. Canlı danışiq dilində indi də işlənən *tay-tuş* qoşa sözündəki – *tuş* sözü də "bərabər", bir şeyə *tay* olmaq mənasındadır. Deməli, buradakı "tuş" sözü ilə tam sinonimlik təşkil edir. *Tuş olmaq* birləşməsi də qədim yazılı abidələrimizdə fel komponentinin fərqlənməsi ilə işlənməmişdir (*Tuş bolmaq*).

Sadaq – oxqabı.

Vidadiyi-xəstə oxu miyandır,
Qur şan tər sadağın oxumu yandır...

"Sadaq" dilimizin ən qədim vahidlərindəndir. Bu sözdən həmin mənada "Kitabi-Dədə Qorqud"da istifadə olunmuşdur:

Sadağında səkkiz oxun vergil mana!

"Şühədanamə" əsərində də bu sözə təsadüf olunur:

Belində bir münəqqəş *sadaq* dobtolu ok...

Çəri – qoşun.

Çokdi ümmə xanü Əhməd xan cəngətaş *çəri*.

Vidadi

Klassik əlzbî dilimizdə işlək olmuş bu söz XVIII-XIX əsr ədəbi dilində də vardır. Sabirin satirik şeirlərində təsadüf edilir.

İçrə.

Ləl daş içrə xəzinə dəxi viranə düşər;
Benzər bulut içrə giren məhətaba;
Qarabağ *İçrə* bir şair Kəlimüllah Musadır.

Vaqif

Şimdi.

Qazi ayıtdı: ay canım gecə nəçün bana belə etdin?
Şimdi gəldin.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Kibi.

Yenə adətəki *kibi* mərkəbə rəqib oldu.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Adlara dair misal gətirdiyimiz sözlərin əksəriyyəti XVIII əsr ədəbi dili üçün arxaikləşməkdə idi. Çünki bunlar çox nadir hallarda işlənirdi.

b) Fəllər

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində hər cür yad ünsürlərdən kənar və tarixən sabit olan fəllər öz milli xüsusiyyətlərini tam əks etdirir. Lakin bu dövrün lüğət tərkibində müasir ədəbi dildə işlənməyən fəllər də vardır ki, bunlar XVIII əsrin sonlarına qədər ədəbi dildə qalan, vaxtilə türk dillərinin çoxusu üçün ortaqlıq olan, ən qədim türk dillərində və müasir türk dillərinin bəzilərində işlənən sözlərdir. Həmin fəllər aşağıdakılardan ibarətdir:

Urmaq – vurmaq.

Bərq *urub* gün tək çıxar bir huriyyəkar hər sabah.

Vaqif

Gah *urardıq* məhəbbətdən laf-kaf.

Razi

Müjganım *urur* tənə oxun göydə hilalə.

Vaqif

Qayət qəzəbindən mar ayıtdı: ey səvar!

Mən ta səni *urmayınca* yaxandan əl götürməmə.

"Kəlilə və Dimnə"

Urarsan sən dəxi riş üstünə riş.

"Kəlilə və Dimnə"

Onu mürdəyi-cənəvər xiyal eyləyüb, caynağına *urub* həvayə çıxdı.

"Kəlilə və Dimnə"

Qədim türk dillərində bir neçə mənada işlənmiş "urmaq" fəlinə XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilin bədii qolunda təsadüf olunur; müasir qıpçaq qrupu türk dillərində hazırda da işlənməkdədir. Oğuz qrupu türk dillərində isə *vur* şəklində sabitləşmişdir.

İrmək – çatmaq, yetişmək.

Həyatım bağının *irdi* xəzanı.

"Kəlilə və Dimnə"

Onuncu vəsiyyət oldur ki, hər kimsəniyə zərər eyləsən, sənə həm zərər *irəşür*, xeyr eyləsən, xeyir *yetişür*.

"Kəlilə və Dimnə"

Yar sevibən vüsəlinə *irmədim*.

Razi

Ayıتماق. Bu fəl *demək, danışmaq və soruşmaq* mənasında nəsr əsərlərində geniş işlənmişdir.

a) "Demək" mənasında:

Şotorbə *ayıtdı*: təqdirdən hər nə miqdar olmuşsa ol vücuda gələcəkdir;
Muş *ayıtdı*: ey zağ, kərəm eylə hiyləni mənə salma

"Kəlilə və Dimnə"

Oğru *ayıtdı* ki, ey qazi, amma rəvayət edərlər, peyğəmbərin hədisi üzrə bir kimsənə bidət tutsa, Allahın lənəti onun üzərindədir

"Hekayeyi-düzd və qazi"

b) "Soruşmaq" mənasında:

Xorus *ayıtdı*: bizdə nə bəbəfahıq gördünüz və necə bədəhdlik müşahidə qıldunuz?; Dimnə *ayıtdı* ki, ey Kəlilə, hər kimsə ki, padşahın qapusunda ol məşəqqəti qəbul eylədi, axırı səadətə *yetişür*

"Kəlilə və Dimnə"

Oğru ayıtdı ki, ey qazi, bir kimsə dəryyəyə qər q ola, çıxa, uryan namaz qıla, caizmidir?; Oğru ayıtdı ki, ey qazi evdə dəxi köynəyin varmıdır?
"Hekayeyi-düzd və qazi"

Ay felindən törəmiş *ayıtmaq* felinə qədim türk dili abidələrində, Azərbaycan dilinin klassik nümunələrində tez-tez təsadüf olunur.

Azərbaycan dilinin klassik nümunələrində tez-tez təsadüf olunan "ayıtmaq" feli Azərbaycan, qaqauz və çuvaş dilləri müstəsna olmaq şərtlə müasir türk dillərinin hamısında işlənir.

Sağınmaq – qorunmaq.

Qapılarda çox toxuna-toxuna;
Ömərden, Osmandan gözümə *saxına*.

Vidadi

Bu fel qədim türk dili abidələrində güman etmək və qorumaq mənalarında işlənmişdir. Füzuli bu sözdən çox istifadə etmişdir. Saqın, nalan olursan buriyə tək, məcidi girmə. Borovkov da bu sözü "Orta Asiya təfsirinin leksikası" kitabında qeyd almışdır.

Ulaşmaq – birləşmək, yaxınlaşmaq.

Vəfa qıl bir vəfadara, ulaşma hər btiqrare.

Vidadi

Bu arxaik felə XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilində çox nadir hallarda təsadüf etmək olur. Xətayi, Füzulidə, "Şühədanamə"də nisbətən işlək olmuşdur. Ulaşmaq felinin *ulğasmaq* fonetik variantına Sabirin satiralarında rast gəlinir.

Müasir ədəbi dil üçün tam arxaik olmuş bu fel *ulğasmaq* fonetik variantında Laçın şivələrində də işlənir. Siznən *ulğasdıgım* gün dağılıydi.

II. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün qismən arxaikləşmiş sözlər.

Bu qəbildən olanların çox hissəsi bugünkü Azərbaycan dilində müəyyən sözlərin kökündə, atalar sözlərində, ifadələrin tərkibində qalmışdır. Bunlar vaxtilə ədəbi dilə tam müstəqil vahidlər kimi özlərinin ilkin mənalarını saxlamış, sonrakı inkişaf mərhələlərində mənalarını saxlamaqla yalnız müəyyən məqamlarda işlənmişdir. Məsələn, "al" sözü vaxtilə hiylə və qırmızı mənasında işlək olmuş,

hazırda isə yalnız müəyyən birləşmə tərkibində izini saxlamışdır. XVIII əsr nümunələrində hər iki mənası vardır:

Gündə yüz al eyləyən qəlbi qaradan küsmüşəm.
Vaqif

İstəmənəm bu dünyanın malını;
Qovğasını, fitnəsini, alını.
Vidadi

Geymişən bu gün yaşıldan, aldan.
İbrahim bəy

Qədim türk dili lüğətlərində bu sözün hiylə mənası qeyd alınmışdır. *Danla* – sabah, səhər mənasında "Kitabi-Dədə Qorqud"da – Danla qızını mənə verəsən, – dedi. Xətayidə – Bu günün fürsətin *danlaya* verəm: yolunda rahat nadan deyilmi. Müasir dildə *dan ulduzu*, *dan namazı* kimi birləşmələrdə qalmışdır.

Yağı-düşməni, *qızıl-qırmızı*, *oymaq*, *ulus* kimi sözlərə müasir bədii üslubumuzda rast gəlinir. *Ün* – səs sözü haqqında da eyni fikri demək mümkündür.

XVIII əsr ədəbi dilimizdə Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün ilkin mənası arxaikləşmiş sözlərə də təsadüf edilir. Məsələn, Qutcan mənasında:

Ol gün ki, hümmətin çəkilür,
Səfi-qutun qurur, gözün durar ağlarsan.
Vidadi

Həmin leksik vahid müasir dildə *matı-qutu qurumaq* ifadəsində qalmışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından ilkin mənasını dəyişmiş arxaik fellərə də XVIII əsr yazılarında təsadüf etmək mümkündür.

Sürmək – qovmaq.

Sürmə mən Məcnuni qanundan, ey Leyliyi dəhr.
Vidadi

Mindigindən tez-tez düşürən fələk,
Belə qoymaz, bir gün *sürər* ağlarsan.
Vidadi

Allah muradını versin o yarı;
Rəqibi kuyindən *sürsün* o yarı.

Vidadi

Daha çox Vəqif və Vidadinin əsərlərində təsadüf olunan “qovmaq”, “uzaqlaşdırmaq” mənasında çıxış etməsi onun dialekt və şivələrimizdə indi də işlənən “sürgün etmək”, “qovmaq” mənası ilə əlaqədardır. Bu sözün Orta Asiya təfsirinin dilində həmin mənada işlənməsi onun köklərinin daha qədimlərə getməsinə sübut edir.

Sürmək felindən düzəlmiş “sürülmək” Nəsiminin dilində *qovulmaq*, *aradan çıxmaq* mənasında çıxış etməsi də sübut edir ki, *sürmək* felinin həmin mənalarda çıxış etməsi sırf üslubi mətni səciyyə daşıyır, türk kökü ilə tam bağlılığını göstərir. Müasir başqırd və tatar dillərində bu felin norma səviyyəsində sabitləşməsi, fikrimizi bir daha sübut edir.

Sındırmaq (məğlub etmək):

Bir-birilə danışır hər bir keçən sevdaları;
Sındırıb düşmənləri, kor etdiyi ədaləri.

Vidadi

R.Rüstəmov *sınmaq* felinin dialekt və şivələrimizdə, eləcə də danışq dilində “məğlub olmaq” mənasında işləndiyini öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir. *Sınmaq* felinin “məğlub olmaq” mənasına “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də təsadüf edirik. *Yağı basıldı, düşməni sındı.*

Canlı danışq dilində həmin mənə məcazlaşmış formada həm müstəqil, həm də frazeoloji ifadələrin əsas komponenti kimi çıxış edir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün məcazi mənaları qeyd olunmuşdur. Məcəzi mənalarından biri də məhv etmək, məğlub etmək, yox etməkdir. Köhnəlmiş idarə üsulunu *sındırıb* yenisini qurmaq; Qoşun *sındırmış*, qala fəth etmiş əsgər sevinci ilə *Durmuş* yatağına girdi (Mir Cəlil).

Ürəyini sındırmaq, *sözünü sındırmaq*, *başını sındırmaq*, *qol-qanadını sındırmaq* və s. kimi ifadələrdə də *sındırmaq* feli məcazi mənada olsa da, ilkin mənasını itirməmişdir.

Düzmək – düzəltmək.

Özgələrin əgrisini düzərken;
Öz işində qiyğac eyləmədinmi?.

Vidadi

Düzmək, *düzəltmək* felinin qədim mənasını bildirir. Müasir dilimizdə *düzəltmək* feli sabitləşmişdir.

Açmaq – açılmaq.

Könül qəmdən *açar*, yaxşı olur seyrü səfər Vəqif.

Vidadi

Elmi ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi, fel yaratmanın qədim formaları ilk dövrlərdə ikili xarakterli olmuşdur və türk dillərinin qədim abidələrinin dilində hər hansı kök və ya düzəltmə sözün eyni vaxtda həm təsirli, həm də təsirsiz olması müşahidə edilir. XVIII əsrdə bu qədim prosesin izlərinə rast gəlirik.

Açmaq felinin “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə verilmiş iyirmi mənə çalarından bu felin müasir dilimizdə təsirli növdə işləndiyi aydın olur. Deməli, müasir dildə bu söz təsirli feldir. Həmin söz Vidadinin dilində *könül açmaq* ifadəsinin tərkibində ilkin mənada və təsirsiz fel kimi işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *açmaq* feli həmin mənada *gül açmaq*, *çiçək açmaq* tipli birləşmələrdə çıxış etməkdədir. Bu tip fellərə *doğmaq*, *qurtarmaq*, *deyişmək* və s. sözlərinə göstərmək olar.

Uyumaq – yatmaq.

Qazi xəşməmindən səhərdəkin *uyumadı*.

Diləmək – istəmək:

Sizdən halallıq *diləməyə* gəlmişəm.

Hər iki fele ən qədim türk dili abidələrində, Azərbaycan ədəbi dilinin materiallarında rast gəlmək mümkündür.

Bulmaq – tapmaq:

Dəfinəni nə qədər axtardılar, *bulmadılar*.

“Kətilə və Dimnə”

Çarə bulmaz gəlsə yüz loğman indi.

Bəndə

Bulmaq felinin qədim türk dillərində “tapmaq”, “olmaq”, “axtarmaq”, “çatmaq” mənaları da göstərilmişdir.

Varımaq – getmək.

Varım şütürbeni görüm hali-əhvalına yetişüb xəbər götürürəm.

“Kəlilə və Dimnə”

Zağ işarəti-yaransa şir xidmətinə *vardı*, dua və sənə yerinə yetirdi.

“Kəlilə və Dimnə”

Bu sevdadan keçin, *varın* işinizə gedin.

“Kəlilə və Dimnə”

Mənsur kimi varub dardən asıldı.

Razi

Gələn varmı görüm yarı gördimi, *Varub* ert eylədim ona dərdimi.

Razi

Gətirdiyimiz nümunələrdə *varmaq* feli “getmək”, “gəlmək”, “çatmaq” mənalarında işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə həmin söz yalnız *fərqinə varmaq*, *əhəmiyyətinə varmaq* kimi mürekkəb felin daxilində qalmışdır.

Sormaq – soruşmaq. Bu fel uzun müddət klassiklərimizin dilində işlənmişdir. Tarixən qədim türk dillərində, habelə Azərbaycan ədəbi dilində omonim xarakterli olmuşdur. Belə ki, *sormaq* – *soruşmaq*, *sormaq* – *əmmək* kimi iki müstəqil mənada işlənmişdir. XVIII əsr yazılarında *soruşmaq* mənasında təsadüf edildi.

Sormaq eyb olmasın nə qədər qüdrətin vardır ki, mövci-deryadən intiqam alsan.

“Kəlilə və Dimnə”

Müasir Azərbaycan dilində *sormaq* felinin ikinci (əmmək, maye halında olan hər hansı bir şirəni içmək) mənası qalmışdır. Birinci mənəsi isə *soruşmaq* şəklində sabitləşmişdir.

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş fellərdən biri də “qılmaq”dır. XVIII əsrdə işlək olan bu fel həm müstəqil, həm də ən çox köməkçi fel kimi ədəbi dilimizdə paralel (*etmək* feli ilə) şəkildə XX əsrin əvvəlinə qədər işlənmişdir. Müasir dilimizdə *namaz qılmaq*, *səcdə qılmaq* kimi mürekkəb fellərin tərkibində qalmışdır.

Fonetik arxaizmlər. Arxaizmlər sırasına fonetik cəhətdən müasir ədəbi dildən fərqlənən bəzi sözləri də daxil etmək mümkündür. Fonetik arxaizmlərin də əksəriyyətinə klassik ədəbi dildə, qədim türk dillərində təsadüf olunur ki, bunların müəyyən hissəsi müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də, bir sıra türk dillərində sabitləşmiş və işlənmişdir.

XVIII əsrin yazılarında söz önündə y samiti müşahidə olunur.

Qurban olum nazlı yarın özünə;
Günəş cəmalinə göyçək *yüzünə*.

Razi

Məni yardan ayrı salan görüm *yüzün* siyah olsun.

Razi

Barmağında bir yüzüyü var idi, oğru ayıtdı ki, ey qazi, yüzüyü ver. Yüzüyü çıxarıb təslim etdi.

Qəm yeməzəm və dostlardan ötrü bu mələl mənə yüz vermişdir.
“Kəlilə və Dimnə”

Məkr qapısın yüzümə açma, amma necə edəlim bizə yer yüzündə sən ilə getmək mahaldır və sənə həm bizimlə göy yüzündə getmək.
“Kəlilə və Dimnə”

Dünən sözünün *dün* (Qazi ayıtdı ki, allahı seversiz, qoymayın onu içəri girməyə, *dün* gecə bana kitabsız yoluxdu, bu həqarəti etdi, hala ki, kitab almış gəlmiş qaziliğimi əlimdən alur – [“Hekayeyi-düzd və qazi”]; *Dün* gecə fələkə çıxdı fəryadım – Vaqif), *yaxın* sözünün *yavuş* (hükəmə vəsiyyəti səhifələrin vərəqlərində qələmi-hikməti ilə yazmışlardır ki, səkkiz tayfədən uzaq durmaq vacibdir və səkkiz tayfəyə *yavuş* durmaq münasibdir (“Kəlilə və Dimnə”)) Mən fəraqdan söyləyəm sən ərəqdan, mən *yavuşdan* söyləyəm, sən ıraqdan (“Kəlilə və Dimnə”), *toyuş* sözünün *tavuş* (Oğru bir *tavuş* öz önünə qoydu, bir *tavuş* qazi hərəminə göndərdi və birini də qaziyə verdi – “Hekayeyi-düzd və qazi”), həmçinin *harada*, *burada* sözlərinin *handa*, *qanda*, *munda* fonetik variantına da dövrün yazılı mənbələrində təsadüf edilir.

Tarixən bəzi əvəzliliklərin, bağlayıcıların da müasir dil baxımından arxaik formaları olmuşdur. Məsələn, şəxs əvəzliyi birinci şəxsin təkinde ta qədim dövrdən başlayaraq iki imlada – *mən*, *bən*, həmçinin yönlük halında *mana*, *bana* şəklində yazılmışdır.

XVIII əsr ədəbi dilində, xüsusilə heca vəznli qoşmalarda *mən*, *sən*, *mənə*, *sənə* üstündür, çox nadir hallarda yönük halında *mana*, *bana* formasına rast gəlinir. Klassik üslubda olan yazılarda, nəsr əsərlərində isə hər iki forma paralel şəkildə işlənmişdir.

Oğru ayıtdı ki, ey qazi sən nə yəsər qazısən ki, *bən* sənə qoyum bağ konarına gedəsən, bağbanı çağırısan *məni* tutasan. Bu vaxt da səndən *mana* mənəfətdür. Ay canım, gecə nəçün *bana* belə etdün. O yüzük *bana* babamdan yadigar qalmışdır, *bəndən* alma.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Dəli könül məndən *sana* amanat.

Qasım

Nə baxırsan maral gözlüm *mana* biganələr kimi.

Şikəstə Şirin

II şəxsin teki ismin hal şəkilçisini qəbul etdikdə *o>a* keçməsi də uzun müddət yazılı ədəbi dilimizdə paralel işlənmişdir.

Didarınə çox müştəq idim mən dəxi *anın*;

Sən nəçin xofini çəkərsən *anın*.

Vaqif

Qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş *ol* (o) əvəzliyi uzun müddət işlək olmuşdur ki, buna ədəbi dilin bütün inkişaf mərhələlərindəki yazı nümunələrindən istənilən qədər misal gətirmək olar. Həmçinin bəzi köməkçi nitq hissələrinin də arxaik variantına (*kimi* – *kibi*, *ki* – *kim*, *ilə* – *birlə*, *üçün* – *çün* və s.) XVIII əsr ədəbi dilində rast gəlmək mümkündür.

Buraya qədər gətirdiyimiz faktlardan aydın oldu ki, arxaizmlərin çoxusu paralel sinonimik şəkildə olmuş, XVIII əsr ədəbi dilində bunlar geniş işləklilikdən qalmış, müəyyən qrupu tək müasir dil baxımından deyil, həm də XVIII əsrin özü üçün də arxaikləşmiş söz və formalar olmuşdur. Təbii ki, ədəbi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində Azərbaycan dilinin təbiətinə, ifadə tərzinə, ahənginə, nəhayət, onun qrammatik quruluşuna uyğun gəlməyən sözlər dildən çıxmış, yalnız bəziləri dialekt və şivələrdə qalmışdır.

Frazeoloji ifadələr. Frazeeoloji ifadələr uzun əsrlərdən bəri xalq içərisində yaşayıb xalqın milli xüsusiyyətlərini, onun ifadə tərzini özündə cəmləşdirən ən qüvvətli ekspressiv dil vahidləridir. Fikrin

obrazlı, yığcam, sadə və təbii verilməsi üçün dildə bunlardan istifadə olunur.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi frazeoloji ifadələr, idiomlar, atalar sözü, zərbi-məsəllərlə zəngindir. Bu zənginləşmə bir tərəfdən xalq yaradıcılığı tərzində yazılmış heca vəznli qoşmaların hesabına idisə, digər tərəfdən nəsr nümunələri – "Şəhriyar" dastanı, nağıl üslubunda qələmə alınmış və ilk dəfə XVIII əsrdə tərcümə olunmuş "Kəlilə və Dimnə", "Hekayeyi-düzd və qazi" və s. əsərlərlə əlaqədar idi. Klassik üslubda yazan şairlərin əsərləri də dövrün ədəbi dilinin təsiri altında xalq ifadələri ilə zənginləşirdi.

Azərbaycan dilində olan frazeoloji ifadələr müxtəlif yollarla yaranır. Bunların böyük bir qismi insan orqanizminin müxtəlif üzvlərini bildiren *əl*, *ayaq*, *baş*, *damaq*, *qol*, *bel*, *üz*, *ciyər* və s. sözlərin fəal iştirakı ilə düzəlir. Belə ifadələrə XVIII əsr ədəbi dilindən – bədii üslubundan istənilən qədər nümunə gətirmək mümkündür.

Nə sudan keçmək mümkündür, nə fəraqından *əl götürmək* mümkündür.

"Kəlilə və Dimnə"

Əl-əldən üzülür, yaman çağıdır;
Mən ha qaldım həsrət *əlim yetişməz*;
Əlim yetməz namə yazıb dərdimi;
Göndərirəm badi-səbadan sənə.

Vaqif

Əlimi kəssən, hələ sənə kimi bir bəşiq gərəkdir ki, bivaht evdən çıxa.
"Hekayeyi-düzd və qazi"

Heyf olsun bu dəmdə *əllərdə qaldım*.

X.Nətov

Məkr sahibləri ittifaq etsələr, bir məzlum kimsənəni tez *ayaqdan salurlar* ["Kəlilə və Dimnə"].

Əl və *ayaq* sözlərinin iştirakı ilə düzəlmiş *əl bağlamaq* (xidmətində olmaq), *ələ gəlmək*, *əldən getmək*, *ələ düşmək*, *ayağa düşmək*, *ayaqdan çəkmək* və s. kimi xalq ifadələrinə bu dövrün yazılarında rast gəlmək mümkündür.

Üz çevirmiş yenə Mədinə sarı;
Göz doymaz vəsməli kaman əbrudan;

*Can üzölmöz səmən iyli keysudan;
Arzum budur gözüm dikəm gözünə;
Danışasan qulaq verəm sözünə.*

Vaqif

Başına dünya oldu dar.

Hamid

Heyfdür ki, dişvarlıq ilə bir yar *ələ götürəsən*, asanlıq ilə əldən itü-rərsən.

Dimnə ayıtdı: işin binası düşməni *ayaqdan salmaq* kəsreti-əvanşın deyildir.

"Kəlilə və Dimnə"

O zaman ki, Cavad xanı vurdular.
Sanasan *qırıldı beli* Gəncənin.

Gəncəli Həsən

Bunlardan başqa *canı daşa dönmək, canı üzölmək, cana gəlmək, qulaq vermək, qulağına yetişmək, könlü qana dönmək, bağı qan ilə dolmaq, bağı para-para olmaq, ağzı sulanmaq, bağı kababa dönmək* və s. kimi ifadələr də işlənmişdir.

Azərbaycan dili insanın müxtəlif hisslərini (sevinc, kədər, arzu, alqış və s.) ifadə edən və əksərən mücərrəd anlayışları bildirib isimlərlə fellərin birləşməsindən düzələn ifadələrlə də zəngindir.

XVIII əsr şairləri xalqın yaratdığı bu ifadələrdən geniş istifadə etmişlər. Xüsusilə, qoşma janrında belə ifadələrə daha çox rast gəlmək olur.

Gecə-gündüz həsrətini çəkməkdən.
Üzölbüdü, mənə dəxi can yoxdur;
Alırsan Vaqifin ağlını sordən;
Səni sevən çox bəlayə təş olur;
Ağıl gedir başdan, fərmauş olur,
Yaxa açib ta ki, sinə göstərdin,
Sərsər bağrımı qanə döndərdin.
Yada düşdü bağrım qan oldu yenə;
Yalvarban yarın könlün almadıq;
Həsərdindən könlü dönbüdü qana;
Sən mənim sözümə heç gətirmə şək;
Gözəllikdə tamam xalqı mat etmiş

Vaqif

Ey kişi bizim qəlbimiz necə daşa dönbüdü ki, müsibət günü xatirimizdən çıxıbdur.

"Şəhriyar"

Müxtəlif nitq hissələri ilə fellərin birləşməsindən düzələn ifadələr:

Mən bir qulam, canım *oda salmışam*;
Mən Vaqifəm, şükür, *yətdim murada*;
Üzöldü *taqətim*, aman bəri bax.

Vaqif

Vaqif kimi molladan *dərs almışam*.

Vidadi

Heç boylə *gəlməmişdi ili* Tiflisin.

Şikəstə Şirin

Arvad tayfası üçün *quyu qazmaq* çətin degil.

"Şəhriyar"

Övrət fəryad eləyüb dedi: Ey vay, *evin dağılsun*, burumun kəsdün.

"Kəlilə və Dimnə"

Nümunə gətirdiyimiz frazeoloji ifadələr xalq arasında geniş yayılmışdır. Bu dövrün ədəbi-bədii dilində elə ifadələrə də təsadüf olunur ki, onlar xalq dilindəki variantın bir qədər dəyişilmiş formasıdır. Məsələn, xalq dilində olan *ürək bərkətmək* ifadəsindəki *ürək, ciyər* sözü ilə əvəz edilərək *ciyər bərkətmək* şəklində işlənmişdir:

O zaman ki, aşnalığı tərək etdik,
Cüda düşdük, xeyli *ciyər bərkətdik*.

Vaqif

Bu əvəzetməyə M.P. Vaqif yaradıcılığında geniş təsadüf olunur: Ürəyin başını oda yaxmaq – ciyərin başını oda yaxmaq (Oda yaxdın ciyərimin başını), ürəyi qan olmaq – ciyəri qan olmaq (Gülab ilə zülfün çıxmasını öyər, Üzünə baxanda qan olur ciyər). Yaxud Vaqifin qoşmasında *qulağa salmaq* (Əğyarın sözünü qulağa salma), *ağırlıq satmaq* (Dindirirsən dinməz, ağırlıq satar) kimi ifadələr işlənmişdir ki, bunların xalq dilində başqa variantları vardır.

Bir sıra ifadələr isə mənalarına görə xalq dilində var, lakin yazıçılar tərəfindən tamamilə yeni formada işlənmişdir.

Sənin halın ol dirazgusun halına bənzər ki, quyruq istərkən qulaqdan çıxdı ["Kəlilə və Dimnə"]. Bu ifadə xalq dilində "Saqqal dalınca getmişdi bıqı qoydu gəldi" şəklində işlənir. Yaxud, Xurşid təxəllüslü şairin şerində belə bir ifadə işlənmişdir: Atam yoxdur mənə qoya yolimə; Qardaş yoxdur, əlin dügə dalimə. Burada "əlin dügə dalimə" ifadəsi *arxası olmaq*, *dayağı olmaq* idiomunun qarşılığıdır. "Şəhriyar" dastanının dilində yeni formada işlənmiş ifadələr daha çoxdur: Səbr ilə görüm ruzigar üzümüzə nə qapı açar; Şamama bəgim dedi: bundan sonra *söhbət və ixtilat boxcam büküləcəkdir*; Siz hər birindən bir kəlam cəm edüb *kəmal yükün bağlıybsız*.

Dilin obrazlılığı həm də bədii-frazeoloji ifadələrin işlədilməsi hesabına olur. Bu ifadələrin işlədilməsi bir tərəfdən bədii əsərlər vasitəsilə o dövrün ümumxalq dilinin lüğət tərkibinin mənzərəsini, digər tərəfdən isə yazıçıların sənətkarlığını, ədəbi-bədii dilin xalqa yaxınlaşma üsullarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

XVIII əsr şerinə, xüsusilə heca vəznində yazılan qoşmalara bir sıra orijinal bədii ifadələr gətirilmişdir. Vaqif, Vidadi, Xəstə Qasım, Xurşid, Kərəm, Bülbül, Şikəstə Şirin təxəllüslü şairlərin əsərlərində: *qara bağrın xəncər ilə bellənməsi*, *can mürğünün zülfə yuvalanması*, *könül bəndinin sökülməsi*, *saçın ilan quyruğu tək qıvrılması*, *hüsnün günə lağ etməsi*, *oxlar çəkmək*, *qatarlaşıb getmək*, *üzünə halqa qoymaq*, *qaş əymək*, *canını çalmaq*, *eşq bəhrini üzmək*, *sevdə səməndini minib gəzmək*, *incəlib yeni aya dönmək*, *dodaqlarından qan süzülmək*, *gözü bulaq kimi qaynamaq*, *ürəyi sökmək*, *məhəbbət yolundan ayaq kəsmək*, *kəmal yükün bağlamaq* və s. kimi onlarla yeni formalı orijinal poetik ifadələr işlənmişdir ki, bunların çoxusuna əvvəlki əsrlərin poeziyasında təsadüf olunmur.

XVIII əsrdə bədii dilin lüğət tərkibi atalar sözü, məsəllər, hikmətəməz sözlərlə də xeyli zənginləşmişdir. Bunlardan bir qismi xalq dilində olduğu kimi enilə, müəyyən hissəsi isə fərdi üsluba, əsərin məzmunu, şer qafiyəsi ilə əlaqədar bəzi dəyişikliklə işlənmişdir.

Gözlə sevən kimsə görə dəyana,
Dost yolunda çoxğun olur, qar olur;
Bir gün olur itirərsiz Vaqifi;
O qədər gözərsiz əli çıraqlı;
O alma yanağı, büllur buxağı,

Allah, bəd nəzərdən səlamət eyle;
Qoymaz göz önündən sevən sevnə;
Könüldən könülə yollar görünür;
Canandan ayrılan candan ayrılır;
Xalq içində bir misaldı sevdiiyim;
Aşıqə vəfalı bir həmdəm görə,
Həmdəmsiz bal yəsə, ona ağıdır

Vaqif

Deyirlər könüldən könülə yoldur;
Şükuhi könüldən niyə az keçər.

Şükuhi

Yar sevnin ürəyində yağ olmaz,
Könül bir şişədir daha sağalmaz.

Şükuhi

Demə böylə gedər dövrü zəmanə,
Bu gözəllik sənə qalmaz, a zalım.

Zabit

Mərdlər ilən göz ki, vəfadar olur,
Nəmərd odur yaxşı gündə yar olur,
Yaman gündə baxmaz ötər yan ilə;
Atalar deyiblər: tökülən dolmaz;
Qatıq üçün qışda ağlamaq olmaz.

Vidadi

Bəlkə mənim dövlətimə xilə bir söz vardır ola, təxirə qoyma, bu günün işini sabaha qoysan müsibət olur.

"Kəlilə və Dimnə"

Lakin bəzən yazıçılar xalq içərisində yaşayan ifadələrdən istifadə edərək daha yeni məsəllər, atalar sözü işlədirilər. Məsələn, M.V.Vidadi xalq arasında olan atalar sözünün məzmunundan istifadə edib "Özgələrin əyrisini düzərkən; Öz işimdə qıyqac eyləmədimmi?" kimi atalar sözünü xatırladan ifadə işlədir. Vidadinin işlətdiyi bu ifadəyə xalq dilində olan "Lampa öz dibinə işiq salmaz", "Qaşın düzəltdiyi yerdə vurub gözünü çıxartdı" kimi atalar sözü uyğun gəlir.

Belə orijinal formalı ifadələrə "Kəlilə və Dimnə"də də tez-tez təsadüf etmək mümkündür: Bunlarda mehri-vəfa, həqiqət olmaz imiş, demişlərdir ki, bir kimsənə ilə söhbət elə ki, sən qədrini bil; Padşaha xidmət etmək şurazər yerlərə toxum əkmək kimidir və s.

Arzu, istək, nifrət və s. hissələri bildirmək üçün xalq arasında müxtəlif ekspressiv, emosional ifadələr işlənir. Xalq dilindən geniş istifadə etmiş XVIII əsr şairlərinin əsərlərində belə ifadələrə çox rast gəlinir. Bunlardan *qargış bildirən*: Səg rəqibin bir daş düşsün başına [Həsən]; Lənət olsun, itkin olsun, üzün siyah olsun [Vaqif]; *yalvarış bildirən*: Allahı sevsiz, başına döndüyüm, qurban ollam [Aşıq]; Məgər sən insafə gəldin sevdiğim [Qasım]; *and bildirən*: vallah, allaha şükr olsun, sən canın üçün, haqq bilir, allahı sevsiz və s., *öyüd-nəsihət bildirən*: məndən sənə əmanət və s. kimi xalq ifadələri bu dövrün lüğət tərkibində əsaslı yer tuturdu.

Söz yaradıcılığı

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi inkişaf xəttində diqqəti cəlb edən yeni keyfiyyətlərdən biri də sözdüzdəldici şəkilçilərin məhsuldarlaşması, onların funksiyalarının daha da genişlənməsi, bəziliklə, ədəbi dilin lüğət tərkibinə yeni məzmun və formalı düzəltmə sözlərin daxil olmasıdır. Bunların bir qismi ümumxalq dilindən ədəbi dilə eynilə gətirilən, bir qismi isə yazıçılar tərəfindən müəyyən üslubi məqsədlərlə düzəldilən yeni sözlərdir. Üslubi xarakter daşıyan sözlərin müəyyən hissəsi geniş yayılmayıb konkret əsərlərdə qalsa da, dildəki sözdüzdəldici şəkilçilərin fəallaşmasına, onların semantik genişliyinə, şübhəsiz ki, xeyli kömək etmişdir.

Digər tərəfdən, ayrı-ayrı yazıçıların fərdi üslubunu müəyyənləşdirməkdə hər bir dil faktının mühüm rolu vardır. Bizim tədqiqat obyektimiz əsasən bədii materiallar olduğu üçün fərdi xüsusiyyətlər, üslubi cəhətlər daha çox nəzərə çarpır. Təbii ki, üslubla əlaqədar işlənmiş düzəltmə sözlər dilin daxili inkişaf qanunlarından, onun qrammatik və semantik sistemindən kənar olmamışdır. Odur ki, üslubla bağlı cəhətlər də konkret mərhələdə dilin inkişafını izləmək üçün tədqiqatçıya dəyərli faktlar verə bilər.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində söz yaradıcılığı prosesindən bəhs edərkən dilimizdə geniş işlənmiş, hazırda da Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində özünə möhkəm yer tutmuş düzəltmə sözlərdən deyil, o dövr üçün daha çox məhsuldar və səciyyəvi olanlardan danışacağıq.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində də söz və ifadələr üç yolla – morfoloji, sintaktik və semantik düzəlməlidir.

-lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində yeni söz yaratmaq prosesində həmişə məhsuldar olmuşdur. Ən çox isimlər və sifətlərə qoşularaq məkan, peşə, hal, vəziyyət, topluluq, ictimai mənsubiyyət bildiren, habelə mücərrəd anlayış ifadə edən isimlər düzəldir.

Tarixən daha çox mücərrəd anlayışları bildiren sözlərə qoşularaq mücərrəd mənalı isimlər düzəltmişdir. Bu da tamamilə təbii- dir. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi dilin inkişafında aparıcı rol bədii üsluba məxsus olmuşdur. Xüsusilə klassik üslub, qəzəl janrı ədəbi dilə mücərrəd məfhumları ifadə edən onlarla düzəltmə sözlər gətirmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində **-lıq** şəkilçisi vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər istər mənə, istərsə də formasına görə nəzər-diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə həm klassik ənənədən gələn sözlərin, həm də canlı danışq dili, xüsusilə məişət sözlərinin (geyim, yemək adları) **-lıq** şəkilçisi ilə düzəlməş orijinal formalarına təsadüf olunur. Bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə, müxtəlif leksik qruplara daxil olan sözlərə əlavə olunaraq bədii ifadə vasitələrinin yaradılmasında da məhsuldar olmuşdur.

Məlumdur ki, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə külli miqdarda məişət sözlərinin daxil olması ilə səciyyəvlənir. Odur ki, bu dövrün yazılarında **-lıq** şəkilçisi vasitəsilə düzəlməş onlarla əşya bildiren düzəltmə sözlərə də təsadüf olunur ki, bunların əksəriyyəti geyim adları ilə bağlıdır. Belə sözlərə Vaqif, Vidadi və el şairlərinin əsərlərində daha çox təsadüf olunur. Bu şairlər xalq arasında işlənən *dizlik, ətəklilik, arxalıq, başlıq, yaxalıq* və s. sözləri şərə gətirməklə yanaşı, özləri də *üzüklük, tellik, qarqatlıq, boyunluq* (boyundan asılan bəzək şeyləri mənasında) kimi üslubi səciyyəvi sözlər düzəldib işlətməşlər.

Biz müxtəlif nitq hissələrinə **-lıq** şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlməş, ümumxalq dilində, habelə bu dövrün materiallarında geniş işlənən *şənlik, yaxşıluq, gözəllik, xubluq, pərişanlıq, ayrılıq, bolluq, achiq, çiçəklik, sadəlik, təmizlik, qardaşlıq, elçilik* və s. kimi sözlərdən ətraflı bəhs etməyəcəyik. **-lıq** şəkilçisi vasitəsilə düzəlib üslubi səciyyə daşıyan onlarla düzəltmə sözlərə daha çox təsadüf olunur ki, bunlar söz yaradıcılığı prosesini izləmək üçün maraqlı nümunələrdir:

Sənin bu babda kitabı-hiylədən nə məsələ *yaddaşlığın* vardır.

Nəhayət, bir Cəmilə xatuni var idi ki, ruxi-zibası şəmsü qəməre *barabərlik* edərdi. Hər kimşə *tamahlıq* eyləsə, yaxşılıq təvəqqə etməmək gerek.

"Kəlilə və Dimnə"

Əvvəl gözəllərdə *gərəkdir çağlıq*,
Ondan sonra ola *sadəlik, ağılıq*,
Nə ağzında yaşmaq, üzündə yaylıq,
Çirkinlik üzünü bürüyəndədir;
Pəri çoxdur, nə fayda, heç birinin,
Adamlıq ədəsi, hayıf ki, yoxdur!
Dindirərsən dinməz *ağırlıq* satar;
Gözde *cadugərlik*, xalq da *fitnəlik*.

Vaqif

Nümunələrdəki *ağ* və *çağ* sözlərinin *-lıq* şəkilçisi ilə işlənməsi sırf üslubi xarakter daşıyır. Çünki hər iki söz mənasına görə *-lıq* şəkilçisi qəbul edib mücərrədləşə bilmir, yalnız konkret vəziyyətdə şair gözəli təsvir edərkən həmin sözləri işlətməmişdir. Ümumiyyətlə, XVIII əsr yazılarında bəzən sözlərin mənə qruplarını nəzərə alınmayaraq müxtəlif üslubi məqamlarda sərbəst işlənmələrinə yol verilmişdir. Nümunə gətirdiyimiz birləşmədəki *adamlıq* düzəltmə sözü adətən felle yanaşı (adamlığı var, adamlığı yoxdur) işlənə bilər, lakin *adamlıq ədəsi* şəklində işlənmir. Əksinə *-lıq* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş cəmlər də vardır ki, onlar yalnız təyini söz birləşməsində işlənir, lakin felle yanaşı gəlmir. Məsələn, *satmaq* felindən düzələn *satlıq* sözü təyini söz birləşməsində *satlıq mal*, *satlıq meyvə* və s. şəklində işlənir, felle yanaşı *satlıq etmək* kimi işlənmir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

De görüm neylədim sənə, a qanmaz;
Məni *satlıq edib* sədayə saldın.

Şikəstə Xatir

Gördüm əvvəl ki, binasın, *yarlıq etmək* deyil.

Vaqif

Nümunələrdən görüldüyü kimi, *satlıq*, *yarlıq*, *qardaşlıq* kimi mücərrəd anlayışları bildiren sözlər felle yanaşı gələrək konkret məfhumla çevrilmişdir. Bu birləşmələrdə isimlə fel arasında semantik əlaqə pozulmuşdur.

Maraqlıdır ki, *-lıq* şəkilçisi *qoca* sözünə əlavə edilərək *qocalıq* şəklində işləndiyi kimi, *pir* (qoca) sözünə qoşularaq *pirlik* şəklində də işlənməmişdir.

Və mənə *pirlik* vaxtında bəkəsi mərhum qoyub gedəsən.

"Şəhriyar"

Heyf bu nəqd ömrümi bədə verib, qədrini bilmədim və *pirlik* vaxtı üçün qutıləyəmüt zəxirə qılmadı.

"Kəlilə və Dimnə"

Bu şəkilçi bəzən məsdər kökünə də əlavə edilmişdir:

İndi de görüm gəlmək və *getməkliliyinə* səbəb nədir, bica gəzməzsən.

"Şəhriyar"

-lıq şəkilçisi *-sız* inkar şəkilçili konkret isimlərə əlavə olunub mücərrəd anlayış bildiren sözlər düzəldir. XVIII əsr yazılarında az da olsa belə, düzəltmə sözlərə təsadüf olunur:

Sən bilirsən biz *övladsızlıq* çox görüb və çox həsrətlər çəküb yüz min dua və sənə ilə səni tapmışıq.

"Şəhriyar"

Bu şəkilçi bəzən fars dili şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə, qəliz ərəb, fars izafət birləşmələrinin II tərəfinə əlavə olunaraq işlənməmişdir. Belə sözlərə əsasən qəzəllərdə və nəsr nümunələrində təsadüf etmək mümkündür.

Xorus ayıtdı, bizdə nə bibəfəliq gördünüz və necə *bədəhdlik* müşahidə qıldunuz.

"Kəlilə və Dimnə"

Hər kimin adına qürreysi-*əmirlilik* çıxma onu padşah edərüz.

"Kəlilə və Dimnə"

-lıq şəkilçisinin Avropa sözünə əlavəsi ilə düzəlmiş yalnız bir *qəmindatlıq* kəlməsinə təsadüf olundu:

Şanınçun *qəmindatlıq* yaraşı.

Şirvanlı Əhməd

XVIII əsr ədəbi-bədii dilində *lı* (*-li*, *-lu*, *-lü*) şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər nəzər-diqqəti daha çox cəlb edir.

-lı şəkilçisi isimlərə qoşularaq həm müəyyən əşyaya malik olma mənasını, həm də təsvir olunan tipin, əşyanın keyfiyyətini, ona xas olan xüsusiyyətləri, xasiyyəti bildiren sifətlər düzəldir. Belə sifətlər təyinedici xarakterdə olduğu üçün ən çox təyini söz birləşmələrində, frazeoloji ifadələrin tərkibində işlənir. Odur ki, -lı şəkilçisi dildə iki funksiyada çıxış edir. Birinci funksiyası sözdüzlətmədir, yəni sadə söz köklərinə qoşulduqda yeni mənalı söz düzəldir, söz birləşməsində isə qrammatik şəkilçi kimi forma yaradır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu şəkilçi bir növ birinci və ikinci funksiya arasında keçid xarakteri daşıyır.

-lı şəkilçisinin sözlərə qoşularaq nə kimi mənalara yaratması hansı söz kökünə əlavə edilməsindən çox asılıdır. Məsələn, isim kökünə əlavə edildikdə həmin predmetə sahib olma, mənsubiyyət mənalı verir ki, bu da müstəqil şəkildə işlənmiş sözlərə aiddir. Belə müstəqil düzəltmə sözlər kimi işlənmiş sifətlərə *dadlı, dardlı, unlu, zərli, qarlı, ləzzətli, cildli* və s. sifətləri misal göstərmək olar. Bu sifətlər həm müstəqil, həm də təyini söz birləşmələrində işlənmişdir.

Birləşmələrdə olan düzəltmə sifətlər daha çox təyini xarakterdə olur və məcazi məna bildirir. Bu cəhətdən XVIII əsr bədii dili bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. -lı şəkilçisi sanki bədii təyinlər, bədii ifadə vasitələri yaratmaq üçün ən fəal şəkilçi kimi şairlərin əlində qrammatik vasitəyə çevrilmişdir. Vəqifin, Vidadinin və onların üslubunda yazan el şairlərinin qoşmalarında olan bədii təyinlərin əksəriyyəti -lı şəkilçili sifətlərin iştirakı ilə düzəlməmişdir. Fikrimizi təsdiq etmək üçün müxtəlif şairlərin əsərlərində təyini söz birləşmələrinin tərkibində işlənən və -lı şəkilçisi vasitəsilə düzəlməmiş sözlərə diqqət edək: *ağ bədənli, büllür buxaqlı, lala zənəxdanlı, qonça dodaqlı, şirin dilli, bəstə boylu, mina gərdənli, marmar sinəli, durna avazlı, bənövşə iyli, tər gülüstanlı, incə belli, mah camallı, şəkər sözlü, şimşad qollu, yanağı xallı, əlvan kələğaylı* və s.

Bu dövrün bədii üslubunda, xüsusilə qoşmalarda -lı şəkilçili düzəltmə sözün iştirakı ilə düzəlməmiş bədii təyinlərin bir qismi *şirin dilli, marmar sinəli, incə belli, qonça dodaqlı, qırmızı yanaqlı, üzü xallı, şimşad boylu, qara telli, qara saçlı* və s. kimi ümumxalq dilində işlənən birləşmələrdirsə, əksəriyyəti üslubi səciyyəvi

orijinal və fərdi ifadələrdir. Nümunələrə diqqət edək: *Süzgün sümüklü, cənnət eşikli, açıq qabaqlı, gen qabaqlı, şimşad budaqlı, təzə çəmənlı, polad iynəli, şirin ləhcəli* [Vəqif]; *üzi meydanlı, sağrısı canlı* [Qubad], *sürahı şəkilli, pəri misallı, şahin baxışlı, eşqli canlar* [Şikəstə Xatir]; *Gögdə süzən al və yaşıllı quşlar* [X.Natəvan].

Şübhəsiz ki, belə düzəltmə sözləri birləşmədən ayrıldıqda müstəqil leksik vahidlər kimi mənalarnı saxlaya bilməzlər. Belə birləşmələrdəki sözlərə birləşmədən kənar müstəqil mənası olan düzəltmə söz demək çətindir. Bunlar üslubi səciyyəvi, həm də bədii üslubda işlənərək bir növ müəyyən formaya düşmüş bədii ifadələrdir.

Lakin bir cəhət faktıdır ki, məhz -lı şəkilçisi vasitəsilə düzəlməmiş sifətlər müəyyən formaya düşmüş bədii ifadələrin yaranmasında əsas olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, -lı şəkilçisi vasitəsilə düzəlməmiş sözlərə, birləşmələrə daha çox canlı danışq dili üslubunda yazılmış qoşmalarda təsadüf olunur. Bu cəhət Vəqifin üslubu üçün daha səciyyəvidir. Onun elə qoşmaları vardır ki, bir-iki söz müstəsna olmaqla bütün şeir -lı şəkilçili sifətlər vasitəsilə düzəlməmiş birləşmələrdən ibarətdir. Məsələn, "Bir fitnə fellinin, üzü xallının" mısrası ilə başlanan qoşmada "mən" və "qurbanıyam" sözləri müstəsna olmaq şərtilə bütün şeir: *üzü xallının, şirin dillinin, qənd məqallının, ağzı ballının, süsən muylunun, səmən boylunun, cənnət kuylunun, tuba boylunun, gözü tarlinin, ülfətinin, məhəbbətinin, şafəqqətinin* və s. orijinal söz birləşmələrinin əsasında qurulmuşdur.

Bu şəkilçi vasitəsilə düzəlməmiş sifətlərin böyük bir qismi fel məzmunlu olur, sintaktik funksiyada xəbər kimi çıxış edir:

Qazılar, bir yara könül vermişəm,
Şirin kəlamı var, xoş zəbanlıdır.
Hər zaman aşiqə mərhəmət eylər;
Adəti şəfqətdir, məhrəbanlıdır.

Molla Qasım

-lı şəkilçisi ilə düzəlməmiş sözlərin müəyyən qismi birləşmədə birinci şəxsin təkində şəxs sonluğu ilə tamamlanır. Bu ifadə vasitəsi də Vəqifin üslubu üçün səciyyəvidir:

Qaşı kaman, kiprikləri *qəməlim*,
Ağzı şəkkər, dodaqları *yeməlim*;
Ağzı xeyir sözlüm, dili *diləklim*,
Libası olvanım neçin gəlmədi?
Gəlmədi cananım, neçün gəlmədi?

Vaqif

-lı şəkilçisinin canlı danışq dilində olan *-dı, di* variantına da təsadüf olunur:

Şirin dilli, şirin sözlü, xoş *avazdı* ustasan.
"Şəhriyar"

-lı şəkilçisi məkan bildiren sözlərə qoşularaq həmin yere mənsubluq məzmunu ifadə edən sözlər düzəltmişdir. El şairlərinin əsərlərində Nimerli, Dələli, Muğanlı, Qiyaslı kimi sözlərə təsadüf olunur.

-lan, -lən şəkilçisi vasitəsilə adətən isim və sifətlərdən qayıdış mənalı təsirsiz fellər düzəlir. XVIII əsr ədəbi dilində yenə də üslubla əlaqədar olaraq, -lan, -lən şəkilçisi vasitəsilə daha çox bədii təyinlərdə, təyini söz birləşmələrində feli sifət kimi çıxış edən sözlər düzəlir. Məsələn, Vidadi *ara, para, bərə, çara* sözlərindən -lan, -lən şəkilçisi vasitəsilə feli sifətlər düzəldib təyini söz birləşmələrində işlətmişdir:

Ey həmdəmə, səni qanə qərç elər;
Gəl *tərpətmə* yaralanmış könlümü;
Ayrı düşmüş vətəninə, elinə;
Həmdərdindən *aralanmış* könlümü;
Şan-şan olmuş, *paralanmış* könlümü;
Heç bilmədim *bərələnməmiş* könlümü;
Bu möhnətdə *qaralanmış* könlümü...
Heç görmədim *çaralanmış* könlümü.

Vidadi

-lan, -lən şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş fellər də XVIII əsr materiallarında kifayət qədər işlənmişdir. Belə düzəltmə fellər daha çox bədii ifadə vasitəsinə çevrilmiş, əksəriyyəti fərdi üslubla əlaqədardır. Vidadidən gətirdiyimiz nümunələrə diqqət edək:

Elə bir leyliyəş yərə dil verdik...
Könül Məcnun teki *divanələnməmiş*...
Dolanır, çövrünür *pərvanələnməmiş*...
Ağzı sədəf, dişi *dürdanələnməmiş*...
Əqlü huşum mənədən *biganələnməmiş*...
Cığır parə-parə, dil *şanələnməmiş*...
Çapdı könlüm şəhrin, *viranələnməmiş*.

Vidadi

Doğrudur, -lan, -lən şəkilçisi isimlərə, sifətlərə qoşularaq müxtəlif mənalı fellər düzəldir. Lakin bu şəkilçilər dildə olan bütün isim və sifətlərə deyil, onların mənasından asılı olaraq müəyyən qisminə qoşulur. Bu dövrdə -lan, -lən şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş sözlərin səciyyəvi cəhəti orasıdır ki, onlar formaca yenidir, belə ki, XVIII əsrə qədərki poeziyamızda həmin formalar işlənməmişdir. Xalq dilinin yaradıcılıq xüsusiyyətindən istifadə edən qoşma şairləri həmin sözlər vasitəsilə fikirlərini daha yığcam, bədii şəkildə ifadə etməyə nail olmuşlar. Vidadidən gətirilmiş *divanələnmək, pərvanələnmək, dürdanələnmək, biganələnmək* və s. sözlərə diqqət edilərsə, fikrimiz daha aydın olar. Sevgilisinin dərdindən Məcnun kimi çöllərə düşüb dəli olmaq mənasını Vidadi ustalıqla, sənətkarına təkcə bir "divanələnmək" sözü ilə yığcam şəkildə ifadə edə bilmişdir. Yaxud, həmişə sevgilisini axtarmaq, onun ətrafında həsrətlə fırlanmaq mənasını şair özünəməxsus "pərvanələnmək" sözü ilə vermişdir.

Bu cür lakonik sözlərə XVIII əsr bədii dilində, qoşmalarda çox təsadüf olunur. Məsələn, Vaqif *yuva, mina, hənə, ala, cəfa* sözlərindən *yuvalanmaq, minalanmaq, hənəlanmaq, alalanmaq, cəfalanmaq* kimi sözlər düzəldib fikrini təkcə bir sözlə gözəl ifadə edə bilmişdir: Can mürğü zülfündə *yuvalanıbdır*; Sürəhiyə dönüb, *minalanıbdır*; Qana batıb, yoxsa *hənəlanıbdır*? Məstənə gözlərin *alalanıbdır*?; Canım çox yolunda *cəfalanıbdır*; Sığallanıb, *sığalanıb* siyah zülf; Nə gözəl düşübdür üzə, Fatimə!; *Halqalanır* zülfün buxaq yanında; Zülfün başı *taxtalanıb* qabaqda...

Vaqifin müxəmməslərində də -lan şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş fellərə təsadüf olunur ki, bunlar semantik rəngarəngliyinə, həmçinin məna yığcamlığına görə nəzər-diqqəti cəlb edir: Ala gözlər nergisi-məstənə təkcə *şəhlələnir*; Elə ki, süz cüz günlərin, yüz

mərtəbə *zibələnir*; Görse bu şux xəttini, billah, mələk *şeydalənir*,
Ol siyah kirkiklərin qan tökməyə *sövdələnir*...

XVIII əsrdə Vaqif üslubunda yazıb-yaratmış el şairlərinin
əsərlərində də bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş sözlərə çox təsadüf
olunur:

Bir mələksimanın yüzün görmüşəm,
Aynalanmış qaş-qabağı gözəlin

Xəstə Qasım

Bunlardan başqa *ox*, *en*, *sığal*, *halqa*, *gül*, *ayna*, *çiçək*, *sel*, *nərgis*
kimi isimlərdən düzəlmiş *oxlanmaq*, *enlənmək*, *sığallanmaq*,
halqalanmaq, *güllənmək*, *aynalanmaq*, *çiçəklənmək*, *sellənmək*, *nərgis-
lənənmək* kimi düzəltmə fəllər qoşmalarda qazandıqları rəngarəng
mənalara görə nəzər-diqqəti cəlb edir.

El şairlərinin əsərlərində bəzən *-lan* şəkilçisi elə isimlərə
artırılır ki, həmin sözün fəll kimi işlənməsinə dildə təsadüf olunmur
və o bir qədər qeyri-adi görünür. "Bəlli", "tel" sözündən düzəlmiş
bellənmək, *tellənmək* fəllərini buna misal göstərmək olar:

Nəfəs çəkir cığaları *yellənir*;
Könlü şən olur, ruhi *tellənir*.

Bəndə

Qeyd etməliyik ki, *-lan*, *-lən* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş söz-
lər xalq yaradıcılığı nümunələrində əvvəlki əsrlərdə də geniş yer
tutmuşdur.

-laş, *-ləş*. Bu şəkilçi məhsuldar olmamışdır. Əsasən el şair-
lərinin qoşmalarında təsadüf edilir:

Ləzzət olur yar-yar ilə *dillaşə*...
Hicran çöküb *çiçəkləşə*, *gülləşə*...
Gücsüz əgər güclü ilə *gülləşə*,
Olur tərən ilə sar aşnalığı.

Xəstə Qasım

Yenə durub *qatarlaşıb* getdiklər,
Sözlərin qoydular qırağa qızlar.

Vaqif

Göründüyü kimi, bu nümunələrdəki *çiçək*, *gül* sözünün *-ləş*
şəkilçisi qəbul etməsi üslubla, qafiyə ilə əlaqədardır. Çünki bu
isimlər *-lan* şəkilçisi vasitəsilə düzəltmə fəll (*çiçəklənmək*, *gül-
lənənmək*) kimi işlənir, həmin sözlərin *-ləş* şəkilçisi ilə işlənməsinə
təsadüf olunmur.

Fəllərdən isim düzəldən *-ış* şəkilçisi də bu dövrdə məhsuldar
olmuşdur. *Baxmaq*, *oxumaq*, *tutmaq*, *yetişmək*, *yerimək*, *sallanmaq*
və s. fəllərdən düzəlmiş isimlər qoşmalarda xüsusilə geniş
işlənmişdir:

Canım köklik, gözüm köklik,
Yerişin yarımə bənzər...
Səhər-səhər oyananda *gülüşün* yarımə bənzər...
...*Gəlişin* yarımə bənzər;
Siyah zülfü tər buxağa,
Salışın yarımə bənzər

Əmir

Vaqif qurban zənəxdanın cahına,
Şirin *gülüşünə*, xoş nigahına;
Sallanışın tamam cahına dəyər

Vaqif

Dedim *sallanışın* min canə dəyər
Xəstə Qasım

-ış həmçinin fəll düzəldən şəkilçi kimi də dövrün material-
larında məhsuldar olmuşdur: *Alışdım*, *dutuşdum*, *yandım*, *ağlaram*
[X.Natəvan];

Alışdım, *tutuşdum* atəşə düşdüm,
Yandım oldum kül, başına döndüğüm

Zəif

-ci şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər də fərdi üslubla bağlıdır.
Belə ki, Vaqifin qoşmalarında *geymək*, *demək*, *yemək* fəllərindən
düzəlmiş *geyici*, *deyici*, *yeyici* kimi sözlər işləndikləri konkret
mənağa görə fərdi xarakter daşıyır.

Sən qəddinə yaşıllar *geyici*...
Vaqif dəxi sənə qəzəl *deyici*...
Şükr allaha, deyil *adamyeyici*.

XVIII əsr şairləri heca vəznində, bayatı üslubunda yazdıqları şeirlərində xalq dilindən geniş istifadə etməklə yanaşı, dilin qrammatik imkanları əsasında daha yeni ifadə formaları yaratmışlar. Bunlar ədəbi dili, bədii üslubu leksik cəhətdən zənginləşdirdiyi kimi, eyni zamanda sözdüzdəici şəkildə mənşəliyini artırmışdır. Biz bunu *-li, -lıq, -lan, -ış, -laş* şəkilçiləri ilə düzəlmiş onlarla semantik rəngarəngliyə malik sözlərdə gördük.

Ərəb, fars mənşəli onlarla düzəlmə sözlər vardır ki, müəyyən dövrə qədər ədəbi dildə işlənmiş, sonrakı inkişaf mərhələlərində bir hissəsi dildən çıxmış, bir qismi isə Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə paralel işlənmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində ərəb, fars şəkilçiləri ilə işlənən düzəlmə sözlərə də tez-tez təsadüf etmək mümkündür. Bunlardan *bi ilə: biqərar, biqırar, biidrak, biixtiyar, bidərman, bidamaq; kar ilə: fitəkar, sitəmkar, mədədkar* və s.; *gah ilə: ümidgah, qibləgah, cəməngah, nəzərgah, saltənətgah* və s.; *dar ilə: şəfadar, məktəbdar, vəfadar; xana ilə: məktəbxana, topxana, bəndəxana, nağaraxana* və s. sözlər əmələ gəlir. Habelə müxtəlif şəkilçilərlə düzəlmiş *qəzəbnək, qələmdan, payəndaz, məhvəşanə, nūqtədənə, məstanə, basəfa, nəfəhm* və s. sözləri misal göstərmək olar.

Sintaktik yolla düzələn sözlər

Söz yaradıcılığı prosesində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlər də müəyyən yer tutur. Mürəkkəb sözlər iki yolla düzəlir:

1. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər.

XVIII əsr yazılarında iki müxtəlif mənalı sözlərin yanaşmasından düzələn mürəkkəb sözlərdə dövrün ədəbi dilinin ümumi inkişaf xətti ilə əlaqədar iki cəhət nəzər-diqqəti cəlb edir.

Birincisi, daha çox klassik ənənə ilə bağlı olub müxtəlif üslubi məqamlarda işlənən mürəkkəb sözlərdir ki, bunların əksəriyyəti ərəb-fars sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bu sözlərə həm heca vəznində yazılmış qoşmalarda, əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində olan qəzəllərdə, həmçinin nəsr nümunələrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *lələrux, növcavan, lələruxsar, tutizəban, əbrunima, xatirəvaz, şəkərfəşan, sərnigun, fərxəndahal, huripey-*

kər, mişkbu, tubiqəd, şirindəhan, aşınadil, qönçədəhan, şəkkərdəhan, şəkkərzəban, tutiməqam, xoşliqa, pakizəsifət, səfidəndam və s.

İkincisi, qoşma üslubu ilə əlaqədar bədii dilə gəlmiş yeni formalı, sözlərdir; məsələn: *qaraçarqat, yaşılbəz, gülbadən, gülnefəs, qaratel, xoşqılıq, mərmərsinə, topqunsinə, ayqabaq, xoşəlamət* və s.

2. Eyni söz köklərinin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Ekspressivlik, emosionallıq ifadə etmək nöqtəyi-nəzərindən dilin lüğət tərkibində qoşa sözlər də mühüm yer tutur. Belə sözlər canlı danışıq dilində çox işlənir, nitqə sadəlik verməklə bərabər fikrin qüvvətli, emosional ifadəsinə kömək edir.

XVIII əsr bədii üslubunda sözlərin qoşa işlənməsinə çox təsadüf olunur. Xalq dilindən götürülmüş orijinal formada, yeni semantik çarlarda işlənmiş bu sözlər lüğət tərkibinin genişlənməsinə, bədii ifadə vasitələrinin rəngarəngliyinə xidmət etmişdir.

Eyni söz köklərinin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər, demək olar ki, bütün nitq hissələri əsasında yarana bilər. Vəqif, Vidadi və el şairlərinin şeirlərində çox tez-tez təsadüf olunan bu tip mürəkkəb sözlər daha çox gözəlin təsviri, onun hərəkəti, yerışı ilə bağlı olduğu üçün əksərən sifət, zərf və fel köklərinin təkrarı vasitəsilə düzəlmişdir:

a) Sifətlərin təkrarı ilə:

Vardır *şirin-şirin* xoş ixtilatın;
Sinesində *şıq-şıq* pul avaz eylər;
Naqis-naqis çəkrə üzünə niqab;
Yüngül-yüngül qaçar, etiraz eylər;
Nazlı-nazlı danışban güləndə;
Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır
Babət-babət yüz min mənim dərdim var
Dülgəroğlu

Nə düşsüz *azğın-azğın* yorğıyə.

Hamidi

b) Zərflərin təkrarı ilə:

Səhər-səhər həsrət ilə gəzirdim;
Səhər-səhər əsən qible yelləri;
Baxan, baxmaq görək *qabaq-qabağa*
Vəqif

Can üzöldü *baxa-baxa* geridən;
Oğrun *baxa-baxa*, ey çeşmi nərgiz;
Həsretindən *öldüm-öldüm* dirildim;
Vara-vara ardı zülmü sitəmin;
Süzülür-süzülür gahbagah baxar;
Oturub-oturub yönü o yana;
Durub-durub yeriməyin nədəndir?

Vaqif

Can şirindir heç şey görünməz gözə,
Ağlıya-ağlıya, yaş *süzə-süzə*.

Şikəstə Xatir

Müxtəlif şairlərin qoşmalarında *yana-yana*, *süzə-süzə*, *üzə-üzə*, *vara-vara*, *gülə-gülə*, *düzə-düzə* və s. kimi mürəkkəb sözlərə tez-tez təsadüf etmək mümkündür.

Vaqifin, Vidadinin habelə başqa şairlərin sözlərində isimlərin təkrarı ilə düzələn *halqa-halqa*, *tag-tag*, *qatar-qatar*, *yol-yol*, *çin-çin*, *əl-əl*, *səf-səf*, say və kəmiyyət bildiren sözlərin təkrarı ilə düzələn *min-min*, *yüz-yüz*, *bir-bir*, *çox-çox*, *tək-tək*, *dürlü-dürlü*, həmçinin köməkçi nitq hissələrinin təkrarı ilə *gəh-gəh*, *gah-gah* və s. kimi qoşa sözlər işlənmişdir.

İstər düzəltmə, istərsə də mürəkkəb sözlərin işlənməsində canlı xalq dili formalarının, ifadə tərzinin üstünlüyü nəzər-diqqəti cəlb edir.

Şübhəsiz ki, canlı dilə məxsus mürəkkəb sözlərin bədii dilə gətirilməsi ərəb, fars dillərinə məxsus izafət birləşmələrinin azalmasına xeyli kömək etmişdir.

II FƏSİL

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏR

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışarkən bütün qrammatik kateqoriyaların təsvirini deyil (çünki dilin qrammatik quruluşu daha sabitdir, onda çox az dəyişikliklər olur), əsasən fərqli cəhətlərini verməyə çalışacağıq. Yuxarıdakı bəhslərdən aydın oldu ki, XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinə xalq dilinin qüvvətli təsiri olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bu təsir özünü bəzi qrammatik xüsusiyyətlərdə də göstərir. Belə ki, canlı xalq dilinə məxsus fonetik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlər bu dövrün yazılarında daha çox müşahidə olunur.

Fonetik xüsusiyyətlər

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilində ta qədim dövrlərdən başlayaraq yazımızın latın əlifbasına keçən mərhələsinədək hal, zaman və şəxs şəkilçiləri əsasən iki variantlı, dodaq variantlı şəkilçilərlə (*başuva*, *yıxılıbdur*, *qıldunuz*, *əkməzdün*, *bağlayub*, *salurlar*, *varub*, *dəgildir*, *yığışdursunlar*) yazılmışdır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsr ədəbi dilində də ən çox nəzərə çarpan fonetik hadisə samitlərin əvəzlənməsidir. Məsələn, *m*, *b* samitlərinin bir-birini əvəz etməsi kimi fonetik hadisəyə XVIII əsrdə, xüsusilə klassik üslubda yazılmış şeirlərdə, nəsr nümunələrində istənilən qədər təsadüf etmək mümkündür.

Bu əvəzlənmə əvəzliliklərdə daha çox müşahidə olunur. Mən *mundan* əl götürməyəm;

Baz aytdı ki, *mundan* ziyadə bivəfəliq olurmu ki, adəmilər sizin haqqızda ol qədr lütf göstərirlər...

Öz ayağı ilə bir şeyd hələldur ki, *munda* gəlmüşdür; Görməsəm bir dəm səni, qəm dərdinək cəylər bəni, Qeyrilə görsəm səni qeyrət həlak cəylər bəni.

“Kəlilə və Dimnə”

Deyə bilmən məni oda salan var,
Dəxi *mundan* artıq tab eyləməyəm.

Əsgər

Ümumiyyətlə, şəxs və işarə əvəzliliklərində səslərin əvəzlənməsi müəyyən dövrə qədər xarakterik olmuşdur:

...yəni bir kimsə israf etsə, *bən anı* sevməzəm; Qazi ayıtdı ki, allahı seversiz, qoymayın *anı* içəri girməyə, ... *Andan* sonra kəndü xətinə xütur etdi ki, nəgah bir əhli-xunxar mənim libasını soya, həqarət yetirə, rüsvayixəliq olam.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Ədəbi dilimizin tarixində uzun müddət müşahidə edilən *m, b* samitlərinin bir-birini əvəz etməsi kimi fonetik hadisəyə "Kəlilə və Dimnə"dən də istənilən qədər nümunə gətirmək mümkündür:

Baz ayıtdı ki, *mundan* ziyadə bivəfaliq olurmu ki, adəmlə sizin haqqızda ol qədr lütf göstərirlər... Öz əyağıla bir su həlaldur ki, *munda* gəlmişdir; *Bən da* bunu ertətdüm ki, hər meyvəyi ki, müşahidə ağacından hasil ola...

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu samitlərin əvəzlənməsi əsasən əvəzlilikdə müşahidə olunur.

"r" samitinin söz önündə, ortasında və axırında düşməsi, başqa samitlə əvəzlənməsi də tarixən dilimizdə geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Təsadüfi deyildir ki, bəzi dialektlərdə bu fonetik hadisə özünü əsaslı şəkildə saxlayır və müasir türk dillərinin bəziləri üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

"Kəlilə və Dimnə"də söz önündə "r" samitinin düşməsi halına təsadüf etmədik. Bəzi hallarda söz ortasında "r"-nin əvəzlənməsi (*mən bunda cəngi cayız görmənəm*) bəzi şəkilçilərdə "r"-nin *z* və *n* samiti ilə əvəzlənməsinə (*verməzəm, dönənəm, bilmənəm* və s.) səbəb olur.

Lakin cəm şəkilçisi *-lar*-da sonrakı "r" samitinin düşməsi müşahidə edilir:

Ol səferdə aram tutub yaşadıla... çeşməni seyr edüb ətrafa baxdıla.

Müasir dialektlərimizdə "r" samitinin qeyri-sabit vəziyyətə düşməsi müşahidə olunur.

XVIII əsr ədəbi dilində "r" samitinin düşməsi və başqa samitlə əvəzlənməsi hallarına təsadüf edilir. "r" samitinin düşməsi:

Ona söz yox, hər nə desəm *yaraşı*;
Gərdən çəkibən *oturu* minə kimi mövzun.

Vaqif

Ol səferdə aram tutub *yaşadıla*...
Çeşməni seyr edüb ətrafa *baxdıla*.

"Kəlilə və Dimnə"

Yoluna baxmaqdan *qaralı* gözələr

Vaqif

XVIII əsr yazılarında söz ortasında "r" samitinin *n*-lə əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Heca vəznində yazılmış qoşmalarda daha çox müşahidə olunur ki, bu da şübhəsiz canlı danışıq dilinin təsiri nəticəsindədir:

Sənə peşkeş *etmənməmi* can-başı;
Ta ölüncə əl *götürmənmə* səndən;
Mən mailəm, səndən *düşmənmə* çaşa;
Hər yetən gözle gözəl *dəmənmə*.

Vaqif

Vidadiyəm, aləm tanır dərdimdən;
Əgər *ağlamanam*, əgər ağlaram.

Vidadi

"r" samitinin *z* samiti ilə əvəzlənməsinə də təsadüf olunur:

Yar yolunda heç sevdadən *dönməzəm*.

Qasım

Bir kimsə israf etsə *bən anı sevməzəm*.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Zira ki, mən dəxi oğrular adətinə bidət qoya *bilməzəm* ki, o nəqd olur nisyə. ["Hekayeyi-düzd və qazi"];

Mən *dönməzəm* yar yolundan, sağ olduqca bu sor xanım!
Natəvan

Söz əvvəlində *h* səsinin düşməsi ön sıra saitlərindən (*ö, ü*) əvvəl özünü göstərir:

Bir *ürkü* salırsan ay aqıləsen.

Vaqif

V səsinin *y* ilə əvəzlənməsinə az da olsa təsadüf olunur:

Üz göstərdin, yıxdın *öyün* Vaqifin.

Nümunədə *v>y* əvəzlənməsi ilə yanaşı, *e>ö* əvəzlənməsi də vardır. Yiyəlik halda bitişdirici *n* samitinin *y* samiti ilə əvəzlənməsi də müşahidə edilir.

Ey oğlan, möger *aneyin* bağrı daş idi...

“Şəhriyar”

Söz sonunda *ğ, g* samitləri bezi hallarda *x* ilə əvəzlənir:

Gəlməyib ilimiz degildir *bollux*;

Taxılıımız olmasa, acından *öllux*.

Bəndə

Bezi hallarda II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisinin ismin yönük halında *v* samiti ilə əvəzlənməsinə təsadüf olunur:

Sən mənəm aşyanəmdə neylərsən, möger öz viranın *başuvə* yıxılıbdur.

“Kəlilə və Dimnə”

Ümumiyyətlə, ismin yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında mənsubiyyət şəkilçisinin *v* ilə əvəzlənməsi müasir şerq və cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

Xalq dili üçün daha xarakterik olan assimilyasiya, dissimilyasiya və yerdəyişmə hadisələrinə XVIII əsr ədəbi dilində çox təsadüf olunur. Məsələn, canlı danışq dili üçün səciyyəvi olan *rl>ll* tam geri assimilyasiya növü XVIII əsr yazılarında ən geniş yayılmış fonetik hadisə kimi qeyd oluna bilər:

Bilübən hile *qatallar*,

Səni dərdlərə *atallar*;

Axır qul deyüb *satallar*;

Aşıqlər cəfa *çəkəllər*;

Əlif tək qəddin *bükəllər*;

Axır mətəbə *yətəllər*,

Sürəllər səfa səbr elə.

“Şəhriyar”

“Kəlilə və Dimnə”də bezi hallarda II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisinin ismin yönük halında *-v* şəkilçisi ilə ifadə olunmasına təsadüf olunur:

Sən mənəm aşyanəmdə neylərsən, möger öz viranın *başuva* yıxılıbdur.

Ümumiyyətlə, ismin yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında mənsubiyyət şəkilçisinin *v* ilə əvəzlənməsi müasir şerq və cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik xüsusiyyətdir.

“Kəlilə və Dimnə”də sifətin dərəcə şəkilçisi kimi *-raq* şəkilçisi işlənmişdir. *-raq* artıq sözüne qoşularaq keyfiyyətin çoxluq dərəcəsini bildirmişdir. Məsələn, onun haqqında xəlfən etiqadı gündən-günə *artıraq* olurdu.

Bu şəkilçi tarixən işlək formada olmasa da ədəbi dilin bütün inkişaf dövrlərində və ən qədim türk dili abidələrində işlənmişdir.

Say. Sıra saylarının şəkilçiləri tarixən 2 imlada *-ıci, -ici* kimi yazılmışdır. “Kəlilə və Dimnə”də sıra sayları bir imlada *-ici* şəkilçisi ilə (ikinci, üçüncü, dördüncü, altıncı, yeddinci və s.) işlənmişdir. Qeyd etməliyik ki, sıra saylarının *-ici* şəkilçisi ilə işlənməsi danışq dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir.

Xalq dili üçün daha xarakterik olan assimilyasiya, dissimilyasiya və yerdəyişmə (metateza) hadisələrinə də bu abidənin dilində təsadüf olunur. Misallar: *Bullar* handa qalmalıdır; Aşyanə hazır siz üçün *kilsillar*; Pəs yanında bir *tobra* var idi. Mar *tobra* içinə girüb od içindən xilas oldı və s.

Biz fonetik hadisələrin hamısını burada vermirik, bunların müəyyən hissəsi əlifba ilə əlaqədar olduğuna görə, tək XVIII əsr üçün səciyyəvi olmayan, ümumiyyətlə, yazımızın ərəb əlifbası ilə olan mərəhləsində davam etmişdir. Yalnız ədəbi dilin orfoqrafiya qaydaları müəyyənləşəndən sonra dildə davam edən paralel formalar aradan qalxmış, sabitləşmiş yazı qaydaları müəyyənləşmişdir.

III FƏSİL

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tarixi inkişaf ərzində ismin hallarının işlənməsində bəzi fərqli qeyri-sabit cəhətlər müşahidə olunur. Xüsusilə halların bir-birini əvəz etməsi, yiyəlik, təsirlik hal şəkilçisinin düşməsi, daha doğrusu, yiyəlik və təsirlik hal məzmununun qrammatik əlamətsiz, çıxışlıq hal şəkilçisinin sinonim variantla işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilində uzun müddət olmuşdur. XVIII əsr Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, xüsusilə nəsr nümunələrində ismin halları ilə əlaqədar yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətlər müşahidə olunur.

Məsələn, qrammatik formasına görə yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməmiş sözlər məzmunca yiyəlik haldadır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

İndi buni yolda qoy görək Şəhriyarın atası gəlməyi və Şəhriyar Tiflisdə ruzigar necə olmağın zikr edək.

“Şəhriyar”

Qazi qorxusundan bənizi saraldı; Bir xan içində üç bismiş tavuq və beş bismiş yumurta götürüb gəldi, qazi önünə qoydu və qazi dəxi öz önündən götürüb oğru önünə qoydu.

“Hekayeyi-düzd və qazi”

Bicarə canın qorxusundan yığıla-dura pust-parə sahibinə gəlüb gördi ki, yoxdur aparubdular; Bir gün pələng qəzayı-ilahi gedərkən güzəri Kəlilə və Dimnə məskəninə rast gəldi.

“Kəlilə və Dimnə”

Gətirdiyimiz nümunələrdə ruzigar, qazi, Şəhriyar cümlədəki mənasına, qrammatik sualına görə ismin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməli idi. Halbuki nümunədəki sözlərin çoxusu (Dimnə, Şəhriyar, ruzigar, qazi, oğru) ismin adlıq halındadır. Belə nümunələri şəirdən də gətirmək olardı. Lakin şəirdə bəzən qafiyə xatirinə ixtisarlara edilir. Məhz buna görə də nəsr əsərlərindən misallar verməyi müvafiq hesab etdik.

Yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi əvəzliliklərdə daha çox müşahidə olunur: Mən sənin ayrılığına tabım yoxdur; Mən Cahangir xandan qorxmağım eyb degil; Görək biz də getməgimiz cümlə vəcibətdandır [“Şəhriyar”]; Aşıyanə siz üçün qılıllar [“Kəlilə və Dimnə”].

Gör hesabın mən çəkdiyim azarın;
Görməmişəm sən tək gözəl kimsənə.

Vaqif

Maraqlıdır ki, “Kəlilə və Dimnə”də əvəzliliklərdə yönlük halın da qrammatik əlamətsiz işlənməsinə təsadüf olunur ki, bu halı başqa yazılı abidələrdə müşahidə etmədik. Ona görə də bunu dövrün ədəbi dilində əsas xüsusiyyət kimi yox, bəlkə tərcümə ilə əlaqədar, yaxud köçürmə zamanı edilən xəta kimi qiymətləndirmək olar. Məsələn: Biz onun münasibətindən bir fayda yoxdur; Amma necə edəlim, biz yer yüzündə sən ilə getmək mahaldır.

Sonuncu misalda sən əvəzliyindən nisbət şəkilçisi də düşmüşdür. Bəzən yönlük hal şəkilçisi təsirlik halın məzmununu ifadə edir.

Mən sənə kəməli-şəfəqətimdən xəbərdar etməyi vacib gördüm;
Bu qızlar... bu quşlara görüb nə fikir edirsiz.

“Şəhriyar”

Bu nümunələrdəki yönlük halında olan sənə, quşlara sözləri, şübhəsiz ki, cümlənin məzmununa və felin idarəsinə görə yönlük deyil, ismin təsirlik halında işlənməli idi. Şübhəsiz ki, bu cəhəti biz dövrün ədəbi dili üçün xarakterik xüsusiyyət kimi qeyd etmirik, çünki bu ümumi hal deyil, tək-tək nümunələrdə özünü göstərir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrdə də təsirlik hal həm -i (-i, -u, -ü) şəkilçisi ilə, həm də təsirlik halın qədim şəkilçisi olan -n ilə ifadə olunmuşdur.

Kərəm ilə hiyləni mənə salma, məkr qapısının yüzümə açma.
“Kəlilə və Dimnə”

Etdilər guya xərabə din evin, iman evin.

Vaqif

O saat cəriyə gülüb Sənubərin əmrin bildirüb və bu kişinin əhvalın soruşdı.

“Şəhriyar”

İsmin çıxışlıq halı bəzən canlı xalq dilinin təsiri ilə assimilyasiya nəticəsində *-dan, -dən* əvəzinə bu dövrün yazılarında, xüsusilə heca vəznli şeirlərdə *-nan, -nən* ilə də ifadə olunmuşdur:

Biz doymadıq yarın şirin *dilinnən*;
Şəkər *parçasınnan, ləbi-balınnan*;
Mina *gərdəninnən* incə *belinnən*;
Tər sinə *üstünnən* salmaz bu yerdə.

Vaqif

Nəsr nümunələrində mənsubiyyət şəkilçilərinin xüsusilə uzlaşma ilə əlaqədar dilin sabit qrammatik normalarından kənara çıxma hallarına da təsadüf olunur. Məsələn, I şəxs əvəzliyi tək halda olduğu halda, ikinci tərəfdəki isim, cəm şəkilçisi qəbul edib işlənir:

Ey zirek bəhəmmülüllah ki, mənüm sənünle ədəvətimiz əslə və müxali-fətimiz cibilli degüldür.

"Kəlilə və Dimnə"

Yaxud mübtəda – "sən" tək halda olduğu halda, fel – xəbər II şəxsin cəm şəkilçisini qəbul edir:

Sən öz ləşkər həşəmünle gedib filan mövzəə varub sakin olasuz.

"Kəlilə və Dimnə"

Kəmiyyət kateqoriyası ilə əlaqədar onu demək olar ki, kəmiyyət anlayışı dilimizin ümumi qanunu üzrə əsasən üç yolla (leksik, morfoloji, sintaktik) ifadə olunmuşdur. Müasir dilimizdən fərqli cəhətlər çox az müşahidə olunur. Yalnız sıra saylarının şəkilçisi iki imlada *-ncı, -mci* yazılmışdır. Nəsr nümunələrində *-mci* şəkilçisi daha işlək olmuşdur (ikimci, üçümcü, dördümcü, altımcı, yeddimci və s.). *İkimci* – səhmansuz cəng etməkdir. *Dördümcü* – xilafı-ruzigar... *beşimci* – cəhldir... ["Kəlilə və Dimnə"]. Sıra saylarının *-mci* şəkilçisi ilə işlənməsi danışq dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Sonra *-lar, -lər* cəm şəkilçisi fellərə qoşularkən iki şəkildə yazılmışdır:

1) zaman şəkilçisindən sonra:

Meymunların çoxu zəhmədar olub *qaçdılar*;

Pes bu bədbə sendügi-hiyləyi *açdılar* və məyayi-fikirlerin tüküb *seçdilər*.

"Kəlilə və Dimnə"

2) zaman şəkilçilərindən əvvəl.

Ona fitva *vermişlərdür* ki, onun qanı baxxat olmaz; Nəşahü-hükamədə *buyurmuşlardır* ki, təcrübə olunmamış olan dostə etibar etmə.

"Kəlilə və Dimnə"

Qeyd etməliyə ki, *-lar, -lər* şəkilçisinin iki şəkildə yazılması ədəbi dildə uzun zaman qalmışdır. Bu hətta sovet dövrünün ilk mərhələsində də müşahidə olunur.

Sifətin dərəcə şəkilçisi kimi *-raq* şəkilçisinə bu dövr yazılarında da təsadüf olunur.

Onun haqqında xalqın etiqağı gündən-günə *artırağ* olurdu

"Kəlilə və Dimnə"

Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında,
Nə ondan *böyük rək*, nə uşaq ola;
Cismindir münəvvər ağü *nazıkrək*,
Sərvdən *yeyrək*, sənubərdən dəxi bala Pəri.

Vaqif

Tarixən leksik cəhətdən və mənşəcə daha sabit olan fellər qrammatik formalarına görə xüsusi inkişaf yolu kesmişdir. İstər fellin şəkilləri, istərsə də zamanlarında formal əlamətlərdə paralellik, sinonimlik, omonimlik halları mövcud olmuşdur. XVIII əsrin sonları, XX əsrdə bu paralellik qismən aradan qalxmış, fellə bağlı qrammatik əlamətlərdə sabitləşmə, diferensiallaşma prosesi qüvvətlənmişdir.

Fellərin şəkilləri, formaları, şəxs və zaman şəkilçilərinin işlənməsi tarixi inkişaf prosesində bir sıra fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Bu xüsusiyyətlərin bəziləri XVIII əsr nümunələrində də qalmışdır.

Fellərdə birinci şəxsin cəmini bildirmək üçün, *k, q* əvəzinə əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, *-iz, -yüz* şəkilçisi işlək olmuşdur.

Xovf etməzsən ki, bu fərzəndlərin intiqamın səndən almağa ittifaq edüb intiqam kəmərin belimizə bağlayub qadir olduğumuz qədər sənin hələginə *səy edərüz*.

"Kəlilə və Dimnə"

Oğru ayıtdı: bir tavuq sənə, bir tavuq həməinə və bir tavuq mənə. Və
üçümüz daxi müsavi *oluruz*.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Yaxud II şəxsin cəmini bildirmək üçün müasir dildə sabitləşən
-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz şəkilçisi əvəzinə bir variantlı -suz
şəkilçisi işlənmişdir. Bu, nəsr nümunələrində daha çox müşahidə
olunur:

Sən öz ləşker və həşəmünle gedib filan mövzəyə varub sakin *olasuz*,
hərgah sizi ziyafət edüb dutmağa gəlsələr *utanmasuz*, bu bəmdən o bəmə
uçursuz vəli neymətüzü qoyub *qaçırsuz*.

"Kəlilə və Dimnə"

Felin əmr şəkli birinci şəxsin təkini bildirmək üçün -ım, -im,
-um, -üm-le yanaşı, -ayım, -əyim şəkilçisinə də təsadüf olunur.
Azərbaycan ədəbi dilinin daha əvvəlki dövrlərində nisbətən fəal
olan bu şəkilçi XVIII əsrdə son dərəcə az işlənmişdir.

Qazi həzrətləri ayıtdı ki, xab-şirini kəndimə həram edüb ibadətə məşğul
olayım.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Əgər sənin qorəzin budur, bəni bir tövr ilə bir neçə vaxt saxlayasan, ta
mən bəlkə bu oğurdan *usanayım*.

"Şəhriyar"

Gəldiyin yollara qurban olayım.

Rza

Qoysan, edəyim üzünə doyunca tamaşa.

Vaqif

Əmr şəklinin I şəxs cəmini bildirmək üçün -alim, -əlim şəkil-
çilərinə də bu dövr materiallarında təsadüf olunur:

Şəriki-qafil ayıtdı: ey bəradər, gəl bu qəniməti bərabər təqsim *edəlim*;
Ey bəradər, gəl ol dəfinədən bir qəder xərc üçün ixrac *edəlim*; Amma necə
edəlim?

"Kəlilə və Dimnə"

İkimiz bir yerdə həmdəm *olalım*;

Ey könül, gəl *olalım* bu dilbəre qurban, küsüb.

Vaqif

Gətirdiyimiz nümunələrdə əmr şəklinin əlaməti vasitəsilə tək
əmr mənası deyil, məsləhət, təklif, çağırış məna çalarlığı da ifadə
olunmuşdur. M.Ş.Rəhimov müxtəlif mənbələrdən gətirdiyi nümunələr
əsasında -alim, -alim şəkilçilərinin surf əmr mənası deyil,
təklif, məsləhət, çağırış çalarlarını bildirdiyini qeyd edir.

Felin əmr şəklinin II şəxsin təki üçün -gilən - şəkilçisi XVIII
əsrə də işlək formalarından olmuşdur:

Badi-səba dost kuyindən gələndə,
Vəgilən bir xəbər mən dərdiməndə.

Razi

Pərvanələr kimi dolan başına,
Ataş tutub yana-yana *degilən*.

Vaqif

Lütf eylə mənə, rəhm eyləyüb məni gözi yaşlı *qoymagilən*;
Ey Dimnə, mən sənə əvvəl demədim ki, xiyənət qılma, öz cəzandur
çəkgilən,

Bu xam sövdədir, bundan *düşgilən*;

Bu daşı ətəyindən tök, məni biminis və həmdəmsiz *qoymagilən* ki,
axırı peşman olursan.

"Kəlilə və Dimnə"

Əmr şəklinin -a gör, -ə gör tipli analitik formasına XVIII əsr
ədəbi dilində az da olsa təsadüf edilir. M.Rəhimov göstərir ki, əmr
şəklinin bu tipli analitik forması öz fəaliyyət dairəsini əvvəlki
dövlərə nisbətən hiss olunacaq dərəcədə azaltsa da, fəaliyyətdən
tamamilə düşmür, XVII-XVIII əsrin yazılarında yeri gəldikcə
işlənir.

Bu formanı XVIII əsrdə Vaqif və el şairləri işlətməmişdir;
Həsərdindən oda yandım, din-imanım, *gələ gör*!..
Ey gülüm, ey nərgisim, sərvü-rəvanım, *gələ gör*!..
Yoluna baxa-baxa üzüldü canım, *gələ gör*!..
Ey dodağı şəkərim, şirindəhanım, *gələ gör*!
Sən gəlmədin deyən yasa batmışam;
Gələ gör ey zülfü yasəmən gəlin.

Vaqif

Al geyib başdan ayağa *çıxa gör* seyrənə qız!

Talib

Felin vacib şəkli Azərbaycan dilində tarixən morfoloji əlamətdən daha çox sintaktik üsulla ifadə olunmuşdur. Belə ifadə formasına XVIII əsr ədəbi dilində də təsadüf olunur. Sintaktik üsulla felin vacib şəkli daha çox məsdər və *gərək* sözü ilə düzülür. Belə halda *gərək* sözü vacib şəklinin qrammatik əlaməti olan *-malı*, *-mali* şəkilçisinin məzmununu verə bilər.

Kim ki zövq istər, buti-şirindəhan *sevmək gərək*;
Ləli-xəndan, ləhcəsi şəkərfaşan *sevmək gərək*;

Vaqif

Məsələi məşhurdur ki, qaçanı qovmamaq, aman deyənə *qıymaq gərək*.
"Kəlilə və Dimnə"

İşin, hərəkətin vacibliyini, zəruriliyini bildirmək üçün *-sa*, *-sə gərək* formasına da təsadüf olunur.

Rikabdar ərz eylədi: bəli, xəyanət edən kimsənə bərtərəf *olsa gərək*.
"Kəlilə və Dimnə"

Bəzi hallarda *gərək* sözü *-dir* xəbərlilik şəkilçisi qəbul edib vaciblik mənası bildirir.

Bu məsələ ol cəhətdən getirdüm ki, biləsən, hər kimsənə öz rəfiqimünisin *gərəkdir* tanıya.

"Kəlilə və Dimnə"

Gərəkdir bu bəddə səy edüb bu bəlanı dəf edəsən;
Bizim dadımıza *gərəkdir* yetəsən.

"Kəlilə və Dimnə"

Gərəkdir yaxşı tədarük görüb gedək o yerdə zövq səfayə məşğul olaq;
Gərəkdir adam göndərüb xəbərdar etmək ki, sonra cavab vermək olmaz;
Şübhə yox ki, *gərəkdir* xəbərdar etmək.

"Şəhriyar"

Xumar-xumar baxan ala gözlərin,
Gərəkdir verəsən can qabağında.

Vaqif

Göründüyü kimi, getirdiyimiz nümunələrdə *gərək* sözü fəle xas olan bir sıra xüsusiyyətləri qəbul etmişdir ki, bunu biz daha çox

nəsr nümunələrində müşahidə etdik. Bu haqda H.Mirzəzadə öz tədqiqatında xüsusi qeyd vermişdir. O yazır: "Yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri özündə qabarıq əks etdirən iki əsərin dili tarixi nöqtəyi-nəzərdən olduqca qiymətli. Bu əsərlərdən biri XVI əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilən Nişatın "Şühədanəmə"si, digəri isə XVIII əsrin axırında yenə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan "Kəlilə və Dimnə" əsəridir. Hər iki əsərdə felin vacib forması öz ifadəsini söz-ünsür saydığımız *gərək*lə tapmışdır" [11, 270].

XVIII əsrin qoşma şairlərində felin vacib formasını ifadə etmək üçün *gərək* sözü heç bir şəkli əlamət qəbul etmədən işlənmişdir.

Zərrəcə hüsnündə eyi olmaya;
Qaşı fitnə, qəmzələri *al gərək*;
Sürahiyə qəddi, minadən boyu;
Gərdəni üstündə qara tel *gərək*,
Ağ üzündə üç mötəbər xal *gərək*...
Bir dodağı şəkər, bir bal *gərək* ö

Zabit

Zülfü ya bənövşə, ya səmən *gərək*;
Ağzı, burnu nazik, üzü gen *gərək*.

Vaqif

Məlumdur ki, "vacib şəkilli fellər "olmaq" feli ilə də işlənərək işin icrasındakı vacibliyi zəiflədir. Vacib şəkilli fellər olmaq feli ilə birlikdə iş görən bu və ya digər səbəb üzündən iş, hal və ya hərəkəti icra etmək məcburiyyətində qaldığını ifadə edir".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tarixən felin vacib şəklinin müasir dilimizdə işlənən formal əlaməti *-malı*, *-mali* olmamışdır. *Olmaq* feli ilə işlənən vacib forması da XVIII əsr yazılı abidlərində *-malı*, *-mali* şəkilçisiz, müzərə zaman şəkilçisi ilə işlənərək xüsusi forma təşkil etmişdir. Nümunələrə müraciət edək:

Bir işdi düşdi mənim başıma, gəlin halallaşmaq mən gedər *oldum* [Varxiyanlı Məhəmməd];

Yenə yad eylədim keçən günləri,
Axdı gözlərimdən qan gedər *oldu*,
Bişuş oldum, nitqim, səbrim, qərarım,
Çıxdı bu cismimdən can gedər *oldu*.

Vidadi

Hansı qəmli könü kim, sən eylər *olsan* şadiman;
İndi mən hər kəs görür *olsa* rüfəqadən.

Vaqif

Hər məzarə düşər *olsa* güzərin.

Vidadi

Maraqlıdır ki, arzu şəklinin şört mənə çalarlığı ilə çıxış edən "olmaq" feli "var" feli ilə yanaşı gəlib işlənir. Belə halda "var" sözü heç bir qrammatik əlamət qəbul etməyib predikativləşir.

Əgər müsailədə meyli *var olsa* və ya bizdən bac-xərac olmaq ilə razı olsalar... İləru əyyamın padşahları elçiliyə həkim etibba nəbz bədəniiyyəti – insanda məharəti-küllü *var olsa*, onu göndərirlər.

"Kəlilə və Dimnə"

"Var" sözünün xəbərlük şəkilçisi qəbul edib "ola" feli ilə yanaşı işlənməsinə də təsadüf edilir. Belə halda şərtlə yanaşı ehtimal mənası da ifadə olunur.

...Belkə mənim dövlətəmə xilə bir söz *vardur ola*, təxirə qoyma.

"Kəlilə və Dimnə"

Tarixən felin zaman şəkilçilərinə omonimlik xüsusiyyəti qüvvətli olmuşdur. Bu felin indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisində daha çox müşahidə olunur. Belə ki, indiki zaman şəkilçisi *-ır (-ir, -ur, -ür)* həm indiki zaman, həm də qeyri-qəti gələcək zaman məfhumunu ifadə etmişdir. Deməli, ədəbi dilin müəyyən inkişaf mərhələsinədək eyni qrammatik əlamət iki zaman mənası bildirməyə xidmət etmişdir. XVIII əsr ədəbi dilində istər nəsr, istərsə də şeirdə *-ar (-ər)*-lə yanaşı, *-ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisi də qeyri-qəti gələcək zamanı bildirmək üçün eyni dərəcədə işlək olmuşdur.

Tarixən felin zaman şəkilçilərinə omonimlik xüsusiyyəti qüvvətli olmuşdur. Bu felin indiki zaman şəkilçisində daha çox müşahidə olunur. Belə ki, indiki zaman şəkilçisi *-ır (-ir, -ur, -ür)* həm indiki zamanı, həm də qeyri-qəti gələcək zaman məfhumunu ifadə etmişdir. Deməli, eyni qrammatik əlamət iki mənanın, funksiyaların ifadəsinə xidmət etmişdir. XVIII əsrin xüsusən nəsr nümunələrində və bizim tədqiq etdiyimiz "Kəlilə və Dimnə"də qeyri-qəti gələcəyi bildirmək üçün *-ar, -ər* şəkilçisi ilə yanaşı daha çox *-ır (-ir, -ur, -ür)* şəkilçisi işlənmişdir:

Rəvayət edərler ki, bir dehqanın bir bağı var idi, bağban ol gül-i-rənaya eşqbazlıq eylərdi. Bülbüli-şeyda kimi onun mehri-havasında pərvaz edərdi. Müşkil oldur ki, kişi gedər qalır yoldaşı; bu günün işin sabaha qoysan müsbət olur; Mehr sahibləri itifaq, etsələr məzlum kimsənəni tez ayaqdan salurlar.

Bu misallardakı *qalır, olur, salur* fellərindəki indiki zaman şəkilçisi (*-ur*) müzare zamanı bildirmək üçün işlənmişdir. İkinci nümunədəki cümlələrdən birində fel müzare, ikinci fel isə indiki zaman şəkilçisi qəbul etmişdir ki, bu da uzlaşmanı pozmuşdur.

Felin indiki zaman şəkilçisi konkret vəziyyətdə belə bəzən ikili xarakterdə olur. Yeni həmin şəkilçini qəbul etmiş söz məzmunu etibarilə həm indiki zamanı, həm də müzare zamanı bildirmiş olur. Hər kimsənə tərəfi-həqdən gələ, hər nə ol desə razı oluruq; Mənə nəçün zülm edirsən müşküldür və bu iş necə müyəssər olur.

Hər iki cümlədəki indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş fel (*oluruq, edirsən, olur*) məzmunca müzare zamanı da bildirir.

Məhz indiki zamanın formal əlamətinin bəzi hallarda belə iki məzmun ifadə edə bilməsidir ki, tarixi abidələrimizdə hələlik zaman şəkilçilərinin tam sabit vəziyyətdə olması dövrlərində bu şəkilçilər bəzən eyni cümlə daxilində ahəngə, uzlaşmaya fikir verilməyərək eyni məzmunu ifadə etmək üçün yanaşı işlənmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

Hər vaxt beççə qoyuram ol zalım gəlir yeyər;

Müşkil oldur ki, kişi gedər qalır yoldaşı.

Bu cümlələrdən birincisində sonuncu fel "yemək" əvvəlki fellərlə zamanca eyni olduğu üçün formal əlaməti də eyni, yəni *-ır* olmalı idi. Halbuki, həmin fel müzare zaman şəkilçisi qəbul etmişdir. İkinci cümlədə isə fellər müzare zaman məzmunu ifadə etdiyi üçün hər ikisi müzare zaman şəkilçisi qəbul etməli idi. Halbuki, nümunələrdən göründüyü kimi, ikinci fel *qalmaq* indiki zaman şəkilçisi (*qalır*) qəbul etmişdir. Belə faktlara XVIII əsrin başqa yazılarında da rast gəlmək olur. Deməli, bu şəkilçilər omonim xarakterdə olduğu kimi, eyni zamanda sinonim kimi də biri digərini tam əvəz edib işlənmişdir.

Tarixi abidələrimizdə indiki zaman şəkilçisi ilə müzare zaman şəkilçilərinin tam sinonim vəziyyətdə olması, şübhəsiz ki, təsadüfi

deyildir. Çünki müasir türk dillərinin bəzilərinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi *-ır, -ir, -ur/-ar, -er* şəkilçiləridir.

-ır, (-ir, -ur, -ür) indiki zaman şəkilçisinin qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə etməsi:

Müskil olur ki, kişi gedər, *qalır* yoldaşı; Bəlkə mənəm dövlətimə xiləf bir söz vardır ola, təxirə qoyma bu günün işini, sabaha qoysan, müsibət *olur*;

Bu məsələdən məlum oldu ki, meyr sahibləri ittifaq etsələr, məzlum kimsənəni tez ayaqdan *salurlar*.

"Kəlilə və Dimnə"

Əgər yoldaşın olsa idi, iki adam olur idin, dutmağa çəkinürdüm; ... hala ki, kitab almış gəlmiş, qazilikimi əlindən *alır*; Qazi ayıtdı ki, ey cəvənmərd, *olurmu* ki, mənə qoyasan bağ kenarına, gedüm libasımı, mərkəbimi sana verim, özüm bağa girim.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Cahangirdən bir böyük və bir özümüssəltənə kimsənədür və bu macəradə düşməni çox *olur*;

Əlbəttə atam təşrif gətirib xəbərdar *olur*.

"Şəhriyar"

Seyri-gülşən etsən ey gülüzarım;
Bülbül *oxur*, bağlar sədayə düşər.
Dəli könlü, gəl əylənmə qütbətdə;
Bir gün *olur*, vətən deyib ağlarsan;
Yadlar ilə ömür *çürür* həsrətdə.

Vidadi

Nə *olur rəhmin* gələ mən xəstəyi-nalənə qız!

Talib

Nümunələrdə indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş (*olur, çəkinir, oxur, çürür*) fellər cümlədəki mənasına görə indiki zamanı deyil, qeyri-qəti gələcəyi bildirir. "Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi bəzən orta səs düşümlü və assimilyasiya hadisəsinə uğrayır. Belə hallara danışq dilində daha çox rast gəlirik".

Qoşma üslubunda yazılmış şeirlərdə bu xüsusiyyət müşahidə olunur:

Mən ha səni nuri-ilahi *sanmam*;
Camalının şölesinə *dolannam*;
Atəşinə mərdü-mərdanı *yannam*.

Vaqif

Bu hal canlı danışq dili üçün seçiyəvidir.

XVIII əsr yazılı abidələrində qeyri-qəti gələcəyin xalq dilinə məxsus səs düşümlü ilə işlənmiş ixtisar formasına da tez-tez təsadüf olunur:

Oxşarsan yaşılbaş sonaya, Zeynəb!;
Bilməmə kime deyim dərdim necəsi;
Sənin bir tari-muyin mişkini bu ələmə *vermə*;
Gör nə *derəm*, bir sözümə qulaq as;
Hələ *derlər* ki, bunlardan dexti əlləri var.

Vidadi

Felin indiki zaman şəkilçisi konkret vəziyyətdə belə bəzən ikili xarakterdə olur, yəni həmin şəkilçini qəbul etmiş fel məzmun etibarilə həm indiki, həm də müzərə zamanı bildirir.

Hər kimsənə tərəfi-həqdən gələ, hər nə ol desə, razı *oluruq*: Mənə neçün zülm *edirsən*; ...Müşküldür və bu iş necə müyəssər *olur*.

"Kəlilə və Dimnə"

Yaxşı gündə yarı yoldaş çox *olur*,
Yəməni gündə heç bulunmaz, yox *olur*.

Vidadi

Dərdsizlər nə *bilirlər* dərdliyərin dilin,
Gərək deyim dərdli cənə dərdimi.

Dülgəroğlu

Nümunələrdə indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş fellər məzmunca müzərə zamanı da bildirir.

Məhz indiki zaman şəkilçisinin formal əlamətinin bəzi hallarda belə iki məzmun ifadə edə bilməsinə görə Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində zaman şəkilçilərinin hələlik tam sabit vəziyyətdə olmadığı dövrlərdə bu şəkilçilər bəzən eyni cümlə daxilində ahəngə, uzlaşmaya fikir verilməyərək, eyni məzmunu ifadə etmək üçün sinonim şəkilçilər kimi yanaşı işlənmişdir.

Hər vaxt ki, beçə *qoyuram*, ol zalım gəlir yeyər;
Müşkil olur ki, kişi gedər, *qalır* yoldaşı.

"Kəlilə və Dimnə"

Seyri-gülşən etsən ey gülüzarım,
Bülbül *oxur*, bağlar sədayə düşər.

Vidadi

Nazənin-nazənin *edərsiz* avaz;
Ruhlar tazələnir, *olur* sərəfraz.

Vaqif

Birinci nümunədə *yemək* feli cümlənin məzmununa görə indiki zaman bildirdiyi üçün özündən əvvəlki fəllərdə (*qoyuram, gəlir*) olduğu kimi indiki zaman şəkilçisi qəbul etməli idi. Halbuki həmin fel müzərə zaman şəkilçisi qəbul etmişdir. İkinci cümlədə fəllər müzərə zaman bildirdiyi üçün hər ikisi müzərə zaman şəkilçisi qəbul etməli idi. Halbuki nümunədəki ikinci *qalmaq* feli indiki zaman şəkilçisi qəbul etmişdir. Üçüncü nümunədəki fəllər də məzmunca müzərə zamandır. Lakin fəllərdən birincisi indiki zaman (*olur*), ikincisi isə müzərə zaman şəkilçisi ilə (*düşər*) işlənmişdir. Sonuncu, Vaqifdən gətirilmiş beytdə də fəllər məzmunca qeyri-qəti gələcəyi bildirirsə də, birinci misradaki fel qeyri-qəti gələcək (*edərsiz*), ikinci misradaki fəllər indiki zaman (*tazələnir, olur*) şəkilçisi qəbul etmişdir.

Deməli, bu şəkilçilər təklidə omonim xarakterdə olduğu kimi, eyni zamanda biri digərini tam əvəz edib işləndiyi üçün həm də müəyyən dövrə qədər sinonimlik də kəsb etmişdir. Ayırı-ayrı qrammatik formaları əsrlər üzrə tədqiq edən H.Mirzəzadə yazır: "Belə bir ikilik zaman şəkilçilərinin vaxtilə birinin digərinə çox yaxın olduğunu göstərir. Ehtimal ki, bu şəkilçilərin (-*ər, -ar, -ir, -ır, -ur, -ür*) vəzifəcə diferensiallaşması XVIII əsrdən başlamışdır, yəni bu şəkilçilərdən hər biri müəyyən bir zamanın konkret göstəricisi kimi ədəbi dildə sabitləşmişdir" [11, 256].

Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində indiki zaman şəkilçisi ilə müzərə zaman şəkilçisinin sinonim vəziyyətdə olması, şübhəsiz ki, təsadüfi deyildir. Çünki müasir türk dillərinin bəzilərində qeyri-qəti gələcək zamanın qrammatik əlaməti *-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər* şəkilçiləridir.

İndiki zamanın *i* şəkilçisi ilə işlənməsinə az da olsa təsadüfi olunur:

Ona söz yox hər nə desəm *yaraşı*;
Yoluna baxmaqdan *qaralı* gözlər;
Gərdən çəkibən *oturu* minə kimi mövzun.

Vaqif

Boylə *oli* dust aşına siyaqət.

Vardanlı Kerim

Tarixi inkişaf prosesində indiki və qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı müxtəlif qrammatik əlamətlərlə ifadə olunmuşdur. Müzərə zamanın inkarı üçün işlənmiş şəkilçilərin müasir dilimizdən fərqli formaları vardır. Belə ki, müasir dilimizdə müzərə zamanın inkarı şəxslərə görə təsriflənəndə birinci şəxsin tək və cəmi ikinci və üçüncü şəxsin tək və cəmindən fərqlənir. Yazılı abidələrimizin dilində birinci şəxsdə *z* ünsürü daha fəal vəziyyətdədir. H.Mirzəzadə bu xüsusiyyətin XVIII əsrə qədər normal qaydada özünü göstərdiyini, sonrakı dövrlərdə isə zəiflədiyini qeyd edir. XVIII əsrin yazılarında müzərə zamanın inkarında *z* ünsürünün geniş işləndiyi müşahidə olunur.

Bir kimsə israf etsə, bəm anı *sevməzəm*;

Zira ki, mən dəxi oğrular *adətinə* biddət qoya *bilməzəm* ki, o nəqd olur nişyə.

"Hekayeyi-düzd və qazi"

Əgər tamam aləm viranə ola qəbul ilərəm, sənin bir əskik işini aləm içrə aşkarə olmağını qəbul *etməzəm*.

"Şəhriyar"

Təqisir onun boynunda *bilməzəm* ki, deyim bəli, cəzasına yetişdi.

"Kəlilə və Dimnə"

Heç *bilməzəm*, nədir günahım mənim.

Vaqif

Tarixən əbədi dilimizdə fəal olmuş bu ifadə forması hazırda şərq qrupu dialekt və şivələrində də qeyri-qəti gələcəyin inkarının I şəxs təkini bildirmək üçün işlənir.

Müzərə zamanın inkarı üçün əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrdə də *-mən, -man; -mənəm, -manam* inkarlıq forması fəal olmuşdur. Bu formanın XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində fəal olmasını H.Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası" kitabında qeyd edir. Halbuki XVIII əsrdə müzərə zamanın inkarı üçün ən işlək formalar məhz *-mən, -man; -mənəm, -manam* olmuşdur.

Nazlıcə dilbərim yüzünə *gülmən*;
Eşqin sevdasından özümü *bilmən*;
Bu dərdi sən verdin dəxi *ayılman*.

X.Natəvan

Demən fəryadı zarımda əbəz dağlara ün düşmüş;
Dirilmən dərdi-eşqi-möhnəti-didarsın bir dem.

Vidadi

-*man*, -*mən*, -*in* şəkilçilərinin XVIII əsrdə -*mam*, -*məm* variantına da təsadüf olunur. H.Mirzəzadə öz tədqiqatında bu formaya XVIII əsrdə aşiq şeirlərinin dilində təsadüf edildiyini qeyd edir və yalnız aşiq şeirlərindən nümunələr gətirir. Halbuki, bu formaya XVIII əsrin qabaqcıl şairləri Vəqifin, Vidadinin şeirlərindən istənilən qədər nümunə gətirmək olar.

Kuyində yüz ilə zülfə əsir olsam, *usanmam*;
Visalından ayrıları sanaram,
Yenə *bilməm* heftəsinə adına?

Vidadi

İstəməm bundan geri sən xah gəl.

Vəqif

Ölürəm *ayrılmam* səndən,
Gözüm *götürmə* gözdündən.

"Şəhriyar"

-*man*, -*mən* şəkilçisinin ikinci bir variantı olan -*mənəm*, -*manam* də müzərə zamanın inkarını bildirmək üçün XVIII əsrdə geniş işlənmişdir. Bu formaya istər nəsr, istərsə də şeir nümunələrində rast gəlmək mümkündür.

Məni bənd-bənd kəssələr bu mənizlənd geri *dönmənam*.
"Kəlilə və Dimnə"

Ta mən şirün xidmətinə varməyincən, onun əhvalindən müttələ olmayıncan, *əl götürmənam*.

"Kəlilə və Dimnə"

And olsun Allaha, nə qədər əlimdən gəlsə, ata və anəmi *incitmənəm*;
Vallah, xanım mən ölümə *qorxmanam*, Əmma bilmənəm nə səbəbə belə əmrə riza verüb və qəbul qılırsan.

"Şəhriyar"

Vidadiyəm, ələm tanırdərdimdən,
Əgər *ağlamanam* əgər ağlaram.

Vidadi

Bu formaların bəziləri müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməkdədir.

XVIII əsr yazılarında felin bacarıq şəklinin inkarı bəzən -*amma*, *əmmə* şəkilçisi ilə də ifadə olunmuşdur.

Ağlayan gözümi *siləmməz* oldım;
Yalançı dünyada *güləmməz* oldım.

Dərdli Məhəmməd

Beləsi *olammaz* heç vilayətdə.

Vəqif

Felin bacarıq şəklinin bu inkar forması qərb qrupu dialekt və şivələrinə məxsus morfoloji əlamətdir.

XVIII əsr yazılı abidələrində dilimizdə mövcud olan feli bağlama şəkilçilərinin hamısından (-*ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb*; -*anda*, -*əndə*; -*dıqca*, -*dıkcə*; -*ınca*, -*incə* və s.) yeri düşdükcə istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, bu dövrdə bəzi klassik feli bağlama formalarına da təsadüf olunur. Belə formalardan biri -*iban*, -*ibən*, -*uban*, -*übən* feli bağlamasıdır. Bu feli bağlama şəkilçisi uzun müddət dilimizdə fəal olmuş, XVIII əsrdə istər klassik üslubda yazılmış əsərlərdə, istərsə də qoşma üslubunda geniş işlənmişdir.

Durubən sərv kimi başıma sal sayə gəlin.

Molla Qasım

Xəzan dəgmiş göncə kimi *saralubən* solan dilbər.

Zabit

Bilmən niyə bəxti qarə olmuşam, heyva kimi *saraluban* solmuşam.

Şikəstə Xatir

Dərya tək *axıban* çaya dönmüşəm;
Nazlı-nazlı *danışıban* güləndə;
Dönürsən şəkərə, qəndə, bala, qız!

Vəqif

Tiğ *oluban* bağrım başın yararsan.

"Şəhriyar"

Şəhri-Tiflisdən *çıxuban* gedirəm Kirmənə mən.

"Şəhriyar"

Şəhriyarsız şad *oluban* gülünənəm.

"Şəhriyar"

Bu feli bağlama forması XIX əsrin sonuna kimi yazılı ədəbi dilimizdə, habelə şifahi xalq ədəbiyyatında işlək olmuşdur.

-əli, -alı şəkilçiləri XVIII əsr yazılı abidələrində də geniş işlənmişdir.

Sən *gedəli* mən ziyadə ağlaram;
Camalın gözümdən nəhan *olalı*;
İstərim baxmayım dünyaya, Pəri!;
Gədəli zülfün elimdən piçli təbə düşmüşəm;
Yəni ki, *olalı* sənə mən aşiqi-didar,
Hərgiz deyil əhvalımız bir kimse xəbərdar.

Vaqif

Müasir Azərbaycan dilində -əndan, -andan formaları daha fəallaşmışdır.

Köməkçi nitq hissələrinin işlənməsi ilə əlaqədar XVIII əsr ədəbi dilində daha çox canlı danışq dilinə məxsus cəhətlər nəzərə çarpır. Belə ki, köməkçi nitq hissələri əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq arxaik və qədim formalardan çox, canlı danışığa məxsus xüsusiyyətlərlə zəngindir. Məsələn, *dək, tək* qoşmasının xalq dilində işlənen *cən, tən, təkin/dəkin* variantlarına daha çox təsadüf olunur. Buna dair dialektizmlərdən bəhs edilən hissədə nümunələr verilmişdir.

M.Ş.Şirəliyev qeyd etmişdir ki, *təki/təkin* qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi qoşmalardan biridir [13, 154]. Bu haqda "Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası"nda oxuyuruq: "Müasir ədəbi dilimizdə *dək* qoşmasının canlı şivələrimizdə olan *dəkin, təkin* forması XVII-XVIII əsrlərin yazılarında işlənməmişdir".

Yaxud, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ilə* şəklində sabitləşən qoşmanın tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif formalarına təsadüf etmək mümkündür. XVIII əsr yazılarında *ilə* qoşmasının canlı danışq üçün xarakterik olan -*ilən* tələffüz forması daha geniş işlənməmişdir.

Köməkçi nitq hissələrindən "ha" ədatı da bu dövr ədəbi dilində, xüsusilə heca vəznli şeirlərdə məhsuldar şəkildə işlənməmişdir. Çox vaxt yüksək intonasiya ilə səslənən "Ha" nidanı da xatırladır. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə "ha" hissəciyi müxtəlif funksiyalarda çıxış etmişdir. "Ha" həm ara sözünü, çox vaxt isə "ki" bağlayıcısını əvəz etmişdir. Belə əvəzetməni XVIII əsr şeir üslubu üçün yeni keyfiyyət kimi qiymətləndirmək olar. Məlum olduğu kimi, klassiklərimizin ən məhsuldar bağlayıcılardan biri *kim(ki)* olmuşdur. Silsiləli söz birləşmələri, həmçinin üzlər, tək-

tək sözlər, mürəkkəb cümlələr bu bağlayıcı vasitəsilə əlaqələndirilmişdir. Halbuki, XVIII əsrdə qoşma üslubunda yazılmış şeirlərdə "kim" bağlayıcısı o qədər də məhsuldar deyil, bunun əvəzində yüksək intonasiyalı "ha" işlənməmişdir. Onu da qeyd etmək ki, "ha" ədatından Vaqif daha çox istifadə etmişdir.

Ha – ədat funksiyasında. Onun da *ha* indi gəlibdir dəmi [Vidadi].

Aşağıda verəcəyimiz nümunələr qismən, mənasına görə "ki" bağlayıcısını əvəz edə bilər:

O, *ha* billem, gəlməz görməyə məni;
Mən *ha* senin ol mah üzünü görmüşəm yüz yol;
Heyvan *ha*, deyil ki, çəkməyə qəmi;
Mən *ha* qaldım həsrət, elim yetişməz;
Sən *ha* mənim öldüyümü eşitdin,
Gəlmədin üstümə, nə yəna gətdin?
Mən *ha* əvvəldən deyildim böylə biidrakü huş.

Vaqif

Səni *ha* sonradan bir öyrədən yox;
Çərxi-fələk mən *ha* köçdüm yurdumdan;
Mən necə səbr edim *ha* belə dərde;
Gözəl adam hansı yerdən gəlirson;
Mən *ha* bilməm, sən canana bənzərsən.

Aşıq Rza

Bu nümunələrdə işlənməmiş "ha"-ları "ki" bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkündür (*mən ha – mən ki, sən ha – sən ki, o ha – o ki* və s.). Lakin qeyd etmək ki, bu əvəzetmə hər iki hissəciyin arasına tam bərabərlik işarəsi qoymur, hətta onları sinonimləşdirmir. Bütün nümunələrdəki "ha"-lar müraciət, çağırış cəhətlərinə malikdir və cümləyə xüsusi intonasiya, ekspressivlik verir. Şübhəsiz ki, bütün bu hissəciklərin şərəfə gətirilməsi bədii dilin xalq dilinə yaxınlaşmasına müəyyən mənada kömək etmişdir.

Beləliklə, müəyyən şəkilçilərin, qrammatik formaların uzun müddət yazılı ədəbi dildə olması, sonrakı inkişaf mərhələlərində ədəbi dildən çıxıb canlı dildə yaşaması göstərir ki, bu cəhətlər vaxtilə xalq dilində geniş işlənməmiş və məhz xalq dili vasitəsilə bədii üsluba, yazı dilinə keçmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında canlı danışq dili xüsusiyyətlərinin bədii dilə geniş şəkildə gətirilməsi ilə səciyyə-

yəlenir. Canlı xalq dili elementlərinin bədii əsərlərə gətirilməsi onların müəyyən normalara salınmasına, şübhəsiz ki, təkan vermiş və ədəbi dilin malı olması üçün şərait yaratmışdır. Deməli, bu dövrdə yazılı ədəbi dil canlı danışq dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri hesabına zənginləşmə prosesi keçirirdi. Məhz belə bir inkişaf mərhələsində klassik formalarla yeni əmələ gəlmiş leksik və qrammatik formaların bir qismi paralel şəkildə özünü göstərirdi. Lakin yeni keyfiyyətlər üstünlük təşkil edirdi. Bu üslubun – qoşma üslubunun tam halda formalaşması həm də bədii üslub üzrə ədəbi dilin dil rüseymləri əsasında daha sürətlə inkişafına dayaq və ilk nümunə olması ilə əlamətdardır. Həqiqətən, Azərbaycan ədəbi dilinin Vaqifdən sonrakı inkişaf prosesini diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, əsasən Vaqif qoşmaları ilə tam formalaşmış olan qoşma üslubunun dil vahidləri Azərbaycan ədəbi dilinin digər sahələrinə də öz müsbət təsirini göstərmiş və bu izlə ədəbi dildə sadəlik, xəlqilik meyli getdikcə güclənmişdir. Hətta bu üslubun yalnız yazılı ədəbi dilə deyil, şifahi ədəbi dilə də istiqamətləndirici müsbət təsiri olmuşdur. Belə şərait isə müəyyən mənada yazılı və şifahi ədəbi dil vahidlərinin yaxınlaşması, qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi və ümumxalq dilinin milli dilə keçid prosesinin artması, güclənməsi əlamətləridir.

1. H.Araslı. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1956.
2. M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələlərində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, 1989.
3. A.Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, 1990.
4. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979.
5. N.M.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1995.
6. Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964.
7. S.H.Mehdiyeva. Yazılı daстанların dili ("Şəhriyar" daстанının dili əsasında). Bakı, "Elm", 1991.
8. S.H.Mehdiyeva. Folklor abidələrinin linqvopoetik tədqiqi. Bakı, "Elm", 2003.
9. R.C.Məhərrəmov. "Dədə Qorqud"un söz xəzinəsi. Bakı, 2007.
10. R.C.Məhərrəmov. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, 2000.
11. H.İ.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1966.
12. K.M.Мусаев. Грамматика карамиского языка. М., 1964.
13. М.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.

MÜNDƏRİCAT

BİRİNCİ HİSSƏ

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili

Giriş 5

I fəsil

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik xüsusiyyətləri	8
Saitlərin fonetik xüsusiyyətləri	9
Samitlərin fonetik xüsusiyyətləri	12
Fonetik hadisələr	15

II fəsil

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi üslubi xüsusiyyətləri	
Klassik şerin üslubi xüsusiyyətləri	17
Şifahi ədəbi dilin bəzi üslubi xüsusiyyətləri	35
XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubuna aid bəzi görüntülər	38

III fəsil

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik-semantik söz qrupları	43
Çoxmənalılıq	44
Məcazlar	46
Omonimlər	47
Sinonimlər	49
Sinonim sözlər və nitq hissələri	53
Antonimlər	56
Alınmalar	61
Neologizmlər	64
Termin və termin səciyyəli sözlər	66
Antroponimlər	71
Toponimlər	72
Arxaizmlər	72
Söz yaradıcılığı	74
Frazeologiya	86
Ədəbiyyat	104

IV fəsil

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik xüsusiyyətləri	106
Morfoloji xüsusiyyətlər	123
İsim	123
Sifət	140
Say	141
Əvəzlilik	142

Fel	147
Felin şəkilləri	169
Feli sifət	183
Feli bağlama	185
Zərflər	190
Köməkçi nitq hissələri	192
Ədəbiyyat	196

V fəsil

XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik xüsusiyyətləri

Söz birləşməsi	198
Sadə cümlələr	209
Nəqli cümlə	210
Sual cümləsi	211
Əmr cümləsi	213
Nida cümləsi	214
Mürəkkəb cümlələr	216
Tabəsiz mürəkkəb cümlələr	216
Tabeli mürəkkəb cümlələr	220
Mübtəda budaq cümləsi	221
Xəbər budaq cümləsi	222
Tamamlıq budaq cümləsi	222
Təyin budaq cümləsi	224
Zərflilik budaq cümləsi	225
Kəmiyyət budaq cümləsi	226
Ədəbiyyat	227

İKİNCİ HİSSƏ

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili

Giriş 229

I fəsil

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik və frazeoloji xüsusiyyətləri

frazeoloji xüsusiyyətləri	248
Söz yaradıcılığı	288
Morfoloji yolla düzəlmələr	289
Sintaktik yolla düzəlmələr	298

II fəsil

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik xüsusiyyətləri

	301
III fəsil	
XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji xüsusiyyətləri	306
Ədəbiyyat	325

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompyuter səhifələyici: *Allahverdi Kərimov*
Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Yığılmağa verilmişdir 27.03.2007. Çapa imzalanmışdır 08.08.2007.
Formatı 60×90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 20,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 10000. Sifariş 198.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il

tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.